

6218(2)20

М-75

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ОЛИЙ ВА ЎРТА
МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ

А. А. АБДУЛЛАЕВ, Э. Ж. МУЙДИНОВ, М. Б. ЮСУПОВА,
Б. К. СОЛИЕВ, Қ. РУСТАМОВ

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБ

*Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги томонидан уқув
қўлланма сифатида тавсия этилган*

ТОШКЕНТ — 2005

БИБЛИОТЕКА
Бух. ТИП и ЛП
№ 4/11

А. Абдуллаев, Э. Муйдинов, М. Юсупова, Б. Солнев, Қ. Рустамов.
Молиявий ҳисоб. Т., «Fan va texnologiya», 2005, 288 бет.

Республикамызда мустақиллик йилларида бухгалтерия ҳисоби тизimini такомиллаштириш борасида жуда куп ишлар амалга оширилди. Бухгалтерия ҳисобининг ҳуқуқий асослари ишлаб чиқилди. Мамлакатимизда бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларига асосланган миллий бухгалтерия ҳисоби стандартлари яратилди. Бу узгаришлар бухгалтерия ҳисоби соҳасида ишлаётган мутахассислар малакасини қайта ўқитиш асосида оширишни ва талабаларга бухгалтерия ҳисобини ўқитиш учун янги йўналишдаги барча янгиликларни ўзида акс эттирган қўлланма яратиш заруратини келтириб чиқарди.

Ҳозирги кунга келиб, бу муаммо қанчалик долзарб эканлиги кўзга ташланмоқда. Айниқса, бухгалтерия ҳисобининг халқаро тажрибаларига асосланган янги счётлар режасини ишлаб чиқарилиши ва 2004 йилнинг 1 январидан барча ҳужалик юритувчи субъектлар фюлиятига жорий қилиниши бу соҳада янги дарслик ва ўқув қўлланмалар яратиш зарурлигини яна бир бор исботлади. Янги счётлар режасининг ҳаётга татбиқ этилиши натижасида бухгалтерия ҳисобини юритиш тартиби сезиларли узгариши ва такомиллашиши кутилмоқда. Шунинг учун бу узгаришларни ўзида акс эттирган янги ўқув қўлланмани яратиш ва илм оммасига тақдим қилишни муаллифлар ўз олдиларига мақсад қилиб қўйдилар. Ўқув қўлланма асосан олий ўқув юр்தларининг «Бухгалтерия ҳисоби», «Аудит» ва «Молия» йўналишларида таълим олаётган талабалар учун мўлжалланган.

Тақризчилар: и.ф.н., профессор И. Қўюмов,
и.ф.н., профессор И. Нурматов

КИРИШ

Сиз жуда ҳам қизиқарли, шу билан бирга замонавий амалий билимлар соҳаси билан танишишга киришмоқдасиз. Купчиликда бухгалтерия ҳисоби — зерикарли машғулот, деган қарашнинг мавжудлиги эса, бизнинг фикримизча, бу касбнинг мазмуни ва аҳамиятини тулиқ тушунмаганликдан келиб чиқади.

Бухгалтерия ҳисобини бизнес тили дейишади. Бу бежиз эмас, чунки бозор иқтисодиёти шароитида ҳужалик юритувчи субъектларни қизиқтирадиган иккита савол бор: биринчи — унинг ҳужалиги фойда берадими, йўқми; иккинчи — у ўз зиммасидаги мажбуриятларни уддалай оладими ва агар уддаласа, ресурсларнинг етишмаслиги туфайли корхона ўз фаолиятини тўхтатишига тўғри келмайдими? Бу саволларга жавобни бухгалтерия ҳисоби ва унинг маълумотлари билан танишиш орқалигина топиш мумкин. Шу сабабли ҳам бухгалтерия ҳисоби фанини урганиш ҳозирги кунда ниҳоят даражада катта аҳамиятга эга.

Қўлингиздаги ўқув қўлланма замонавий бухгалтерия ҳисобининг асосий йўналишларини ёритишга бағишланган бўлиб у шу йўналиш бўйича дарс бераётган ўқитувчилар, илмий иш билан шуғулланаётган аспирантлар, магистрантлар ҳамда Олий ва урта махсус ўқув юртларининг «Бухгалтерия ҳисоби» ва «Аудит» йўналиши бўйича таълим олаётган талабаларга мулжалланган. Ўқув қўлланманинг 3, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, боблари иқтисод фанлари номзоди, доцент Э. Муйдинов, 1, 4, 5, 6, 14 боблари иқтисод фанлари номзоди, доцент М. Юсупова ва 2, 7, 8, 9, 10, 21 боблари иқтисод фанлари номзоди, доцент Б. Солиев томонидан тайёрланган.

Ўқув қўлланмани тайёрлашда кўрсатган кўмаги учун У. Мирзаолимов ва Ш. Юсуповга ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Ўқув қўлланма «Олий ўқув юртлариаро илмий-услубий бирлашмалар фаолиятини мувофиқлаштириш Кенгаши» Пре-

зидиумининг 2002 йилнинг 10 июлидаги 28-сонли мажлис баёни билан нашрга рухсат этилган.

Ўқув қўлланма юзасидан фикр-мулоҳазаларингизни қуйидаги манзилга юборишингизни ва телефонлар орқали билдиришингизни сураймиз.

710002, Андижон шаҳри, Тинчлик кучаси, 9-а уй, тел: 83742- 222583, 255187.

Муаллифлар

1-МАВЗУ. ЗАМОНАВИЙ БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИ ВА УНИНГ КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

1. Бухгалтерия ҳисобининг таърифи

Бухгалтерия ҳисобига турли нуқтаи назардан бир неча хил таърифни бериш мумкин.

Биринчи таърифни юқорида келтирдик. Иккинчи таъриф буйича эса бухгалтерия ҳисоби хужалик фаолиятини бошқаришнинг функцияларидан бири деб, учинчи таърифни махсус билимлар тизими, яъни фан деб, туртинчи таърифни эса корхоналар хужалик фаолиятини тавсифловчи ахборотлар тизими деб бериш мумкин.

Ҳақиқатан, бухгалтерия ҳисоби корхоналарни бошқаришдаги режалаштириш, ташкил қилиш, назорат ва таҳлил каби функциялардан биридир. Унинг маълумотлари асосан назорат ва таҳлил учун хизмат қилади, уларнинг натижаларидан эса корхонани режалаштириш ва унинг истиқболини белгилаш учун фойдаланилади. Демак, у ҳозирги кунда **энг муҳим бошқарув функцияларидан бири** экан. Шунинг учун ҳам у энг керакли ва нуфузли касб ҳисобланади.

Фан сифатида эса бухгалтерия ҳисоби хужалик юритувчи субъектлар фаолиятини ҳисобга олиш усуллари, асослари ва йўллари ҳамда қоидалари билан таништирувчи **билимлар тизими сифатида юзага чиқади ва ўз тарихига эгадир**.

Бозор иқтисодиёти шароитида эса бухгалтерия ҳисоби хужалик юритувчи субъектлар фаолияти ва унинг натижалари билан қизиқувчи барча шахсларга, жумладан, ички ва ташқи фойдаланувчиларга тегишли маълумотларни тегишли тарзда тайёрлайди ва тақдим этади.

Шундай қилиб, бухгалтерия ҳисобига бериладиган **энг замонавий таъриф** қуйидагича:

Бухгалтерия ҳисоби – бу хужалик юритувчи субъектлар фаолиятини кузатиш ҳамда тулиғича, узлуксиз равишда, узаро боғлиқ ҳолда ҳужжатлар ёрдамида пул бирликларида рўйхатга олиш орқали молиявий маълумотларни акс эттирувчи моделлаштирилган ахборот тизимидир.

Шундай қилиб, замонавий бухгалтер фақатгина ҳисобварақатларини юргизиш билангина шуғулланмаслиги, балки у режалаштириш ва қарорлар қабул қилиш, назорат ва раҳбарнинг эътиборини жалб қилиш, фаолиятга баҳо бериш ҳамда уни

шарҳлаш, аудиторлик текширувидан утказиш кабиларни қамраб олувчи кенг миқёсдаги фаолият билан шугулланмоғи лозим экан. Замонавий бухгалтер томонидан тайёрланган ахборот фойдаланувчиларнинг талабларини қондириши керак. Бу жиҳатдан Б. Нидлз, Х. Андерсон, Д. Колдуэлларнинг "Принципы бухгалтерского учёта" китобида келтирилган қуйидаги таъриф энг маъқулидир:

Бухгалтерия ҳисоби маълум бир ҳужалик юритувчи субъект туғрисидаги молиявий ахборотларни ўлчаш, қайта ишлаш ва молиявий ҳисобот кўринишида тақдим этиш тизимидир.

Ушбу таърифнинг моҳиятини ёритишга ҳаракат қиламиз.

Бухгалтерия ҳисоби ҳужалик фаолияти ва у билан боғлиқ қарорларни қабул қилувчи шахслар ўртасида боғловчи восита бўлиб хизмат қилади:

- **У ҳужалик фаолиятини уни қайд этиш орқали ўлчайди.** Масалан, маҳсулот сотиш муомаласини амалга ошириш учун юк хати расмийлаштирилади ва у махсус қайд қилиш китобида рўйхатдан ўтказилади. Юк хатини расмийлаштириш пайтида харидор, муомала амалга оширилаётган сана, сотилаётган маҳсулот, унинг миқдори, нархи ва ана шу асосда қиймати туғрисидаги маълумотлар қайд қилинади, яъни сотиш ҳажми ўлчанади.

- **Ўлчанган ҳужалик муомалаларини фойдали ахборот кўринишига келтириш ва зарур пайтгача сақлаш мақсадида уни қайта ишлайди.** Масалан, умумий сотиш ҳажми, даромадлар, харажатлар ҳисоблаб топилади.

- **Ахборотга қизиқувчилар ундан фойдалана олиши учун маълумотларни молиявий ҳисоботлар кўринишида тақдим этади.** Молиявий ҳисоботлар эса умумий қоидалар асосида тузилади ва шунинг учун ҳам улар деярли барча фойдаланувчиларга тушунарли бўлади.

- **Бухгалтерия ҳисоби тизим эканлиги эса шунда намоён бўладики, ҳужалик фаолияти ҳақидаги маълумотлар бухгалтерия ҳисоби тизимига кириш бўлса, қизиқувчи шахслар учун фойдали ахборот эса ундан чиқиш ҳисобланади.**

2. Бухгалтерия ахборотининг фойдаланувчилари

Ўзбекистон Республикасининг бозор иқтисодиётига утиши бухгалтерия ҳисоби олдида турган вазифаларнинг тубдан ўзгаришига олиб келди.

Ўзбекистон Республикаси "Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида"ги Қонунида бухгалтерия ҳисобининг мақсади ва вазифалари қуйидагича қилиб белгиланган:

Бухгалтерия ҳисобининг мақсади фойдаланувчиларни ўз вақтида, тўлиқ ҳамда аниқ молиявий ва бошқа бухгалтерия ахбороти билан таъминлашдир.

Бухгалтерия ахборотидан фойдаланувчилар бухгалтерия маълумотларига асосланиб ўз ўрнида қарор қабул қилувчи жисмоний ва ҳуқуқий шахслардир. Масалан, корхона раҳбари молиявий ҳисобот билан танишиб, корхонанинг истиқболини белгилаши, инвестор эса ана шу корхона баланси билан танишган ҳолда инвестиция қилиш ҳақида қарор қабул қилиши мумкин. Банк ташкилоти эса ХЮС молиявий ҳолати билан танишиб чиқибгина кредит бериш ўрнида бермаслик ҳақидаги қарорни қабул қила олади. Солиқ инспектори ҳужалик юритувчи субъект бўлаши лозим бўлган солиқ суммасини унинг молиявий натижалари билан танишиб чиққандан сўнггина аниқлай олади. Айрим жисмоний шахслар эса ўз ўрнида бу ҳиссадорлик жамиятининг акцияларини харид қилишга қарор қилишлари учун акцияларнинг даромадлилик даражаси билан танишишга ҳаракат қилишади. Шунга эътибор бериш лозимки, бу қарорлар ана шу ҳужалик юритувчи субъектга нисбатан қабул қилинади ва унинг келгусидаги фаолиятига таъсир кўрсатади.

Шундай қилиб, бозор иқтисодиётига ўтиш шароитида ахборотдан фойдаланувчиларнинг 2 гуруҳи учун ахборот тайёрланади: **ички ва ташқи**. Ахборотдан ташқи фойдаланувчиларни амалда яна иккита гуруҳга ажратиш мумкин: бевосита молиявий қизиқиши бўлган ва билвосита молиявий қизиқиши бўлган фойдаланувчилар. Агар бевосита молиявий қизиқиши бўлган фойдаланувчиларга ҳужалик юритувчи субъектлар молиявий натижаларидан бевосита молиявий манфаатдорлар, яъни инвестор ва кредиторлар кирса, билвосита молиявий қизиқиши бўлган шахсларга солиқ идоралари, қимматбаҳо қоғозлар бўйича давлат агентлиги, фонд биржалари, статистика бошқармалари ва бошқа тартибга солиб турувчи ташкилотлар киради.

3. Молиявий ва бошқарув ҳисоби

Молиявий маълумотлардан фойдаланувчиларнинг турли гуруҳлари мавжудлиги бухгалтерия ҳисобининг ягона тизим сифатида учга бўлинишига олиб келди:

- Молиявий ҳисоб;
- Бошқарув ҳисоби;
- Солиқ ҳисоби.

Ҳисобнинг бу уч тури узининг вазифаси, яъни ахбороти ва услубияти билан бир-биридан фарқ қилади.

Молиявий ҳисоб — ҳужалик юритувчи субъектлар томонидан жамоатчилик ҳукмига тақдим этиладиган ҳамда ички ва ташқи фойдаланувчилар учун мулжалланган ахборотни тақдим этувчи ҳисобдир. Жамоатчилиكنи компанияга сармоялар қўядиган, кредитлар ажратадиган ёки у билан узаро ҳамкорликда иқтисодий фаолият юритадиган турли тоифадаги шахслар ташкил қилиши мумкин. Бу шахслар ушбу компанияга сармоя қўниш ва уни молиялаштириш бўйича қарор қабул қилишда унинг молиявий ва бошқа ҳисоботларига турли даражада таянадилар. Компаниядан ташқари бўлган кишиларнинг маълумотга бўлган эҳтиёжлари молиявий ҳисобнинг марказида туради.

Бошқарув ҳисоби — ички фойдаланувчилар эҳтиёжини ҳисобга олган ҳолда иқтисодий ҳужалик муомалалари ва маҳсулот ишлаб чиқариш устидан назорат ўрнатишда, бюджет бажарилиши ва фойда олишнинг мониторингини ўрнатишда, шунингдек, компаниянинг келажакда муваффақиятга эришишини таъминлаш учун фойдаланиладиган бухгалтерия ҳисоби маълумотларини тайёрлаб беради.

Бошқарув ёки аналитик бухгалтериянинг мақсади маъсулият марказлари, фаолият соҳалари бўйича ахборот бериш ва унинг таҳлилидир. Натижада жуда йирик бўлган фирма ва корпорацияларда даромадлар (маржалар), харажатлар ва фойда ҳисоби бир неча ун ёки юзлаб маъсулият марказлари бўйича ташкил қилинади. Бунда бошқарув ва молиявий ҳисоб уртасида узаро боғлиқлик турли усуллар билан махсус (акс этирувчи, параллел, кесишувчи, йиғиб тақсимловчи) ҳисоблар ёрдамида амалга оширилади.

Молиявий ҳисоб умумқабул қилинган стандартлар ва тамойиллар асосида юритилади. Айнан ана шу стандарт ва тамойиллар молиявий ахборотнинг қайд қилиниши, баҳоланиши ва топширилишини тартибга солиб туради.

4. Бухгалтерия ҳисобининг концептуал асослари

Корхоналар ташкилий-ҳуқуқий шаклларида қатъи назар барчаси молиявий ҳисобни Республикада урнатилган умумий тартибдаги *бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига* мувофиқ ҳолда юритишлари шарт. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, бухгалтерия ҳисоби миллий стандартлари тавсиявий характерга эга булганлиги сабабли алоҳида хужалик юритувчи субъектлар ўз ҳисоб сиёсатларини ишлаб чиқишлари учун асос бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Ҳисоб сиёсати — бу корхона раҳбарияти томонидан тасдиқланган бухгалтерия ҳисобини юритиш ва молиявий ҳисоботни тузиш бўйича усуллар ва шакллар жамламасидир.

Ўзбекистон Республикаси нолинчи бухгалтерия ҳисоби миллий стандартига мувофиқ бухгалтерия ҳисоби концептуал асослари ишлаб чиқилган.

Концептуал асослар — бу бухгалтерия ҳисобининг бозор иқтисодиёти шароитидаги моделини тавсифловчи тизим. БҲМС га мувофиқ концептуал асослар бешта таркибий қисмдан иборат бўлиб, улар юқоридаги саволларга жавоб бериш учун хизмат қилади.

Бухгалтерия ҳисоби муаммолари ва концептуал асосларининг таркибий қисмлари

Бухгалтерия ҳисобининг муаммолари	Бухгалтерия ҳисоби концептуал асослари таркибий қисмларининг номлари
1. Янги хужатик юритиш шароитларида бухгалтерия ҳисобининг мақсад ва вазифалари нимага айланди?	— Бухгалтерия ҳисобининг мақсад ва вазифалари.
2. Бухгалтерия ҳисоби тайёрландиган маълумотлар сифат жиҳатидан қандай бўлиши керак?	— Бухгалтерия маълумотларининг сифат хусусиятлари.
3. Бухгалтерия ҳисоби маълумотларининг таркиби қандай?	— Молиявий ҳисоботнинг элементлари.
4. Ҳар қандай маълумот бухгалтерия маълумоти бўлиб ҳисобланадими?	— Молиявий маълумотларни тан олиш ва утқаш меъёонлари.
5. Бухгалтерия ҳисобини қандай қоида ёки қўлланмаларга таяниб юритиш керак?	— Бухгалтерия ҳисобининг таъминотлари.

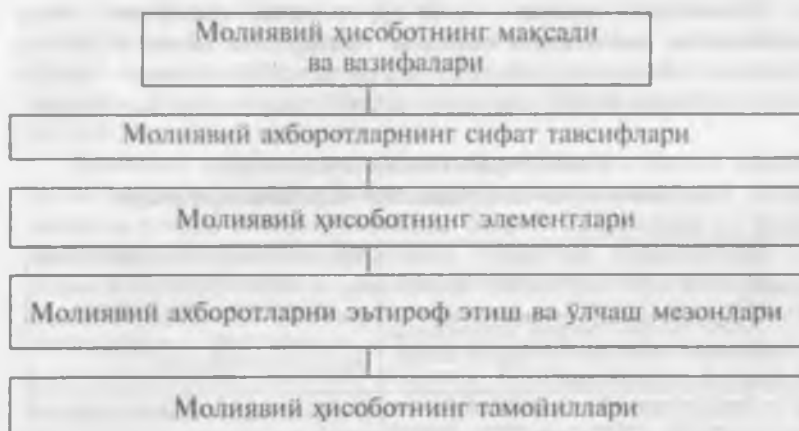
Келтирилган схема бухгалтерия ҳисобининг концептуал асосларининг моҳиятини ёритишга ёрдам беради. Шундай қилиб, бухгалтерия ҳисобининг концептуал асослари бухгалтерия

терия ҳисобининг фойдаланувчиларини ахборот билан таъминлаш вазифасидан келиб чиқади, аниқроғи, бухгалтерия ҳисоби берадиган маълумот, яъни молиявий ҳисоботдан фойдаланувчилар, уларнинг ахборотга булган эҳтиёжи, ана шу ахборотнинг сифати ҳамда мазмуни, уни эътироф этиш мезонлари, уларни тайёрлаш ва тақдим этиш қоидаларининг барчаси концептуал асослар билан белгиланиб қўйилади.

Ўзбекистон Республикасида молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этишнинг 1998 йил 14 августда 475-сон билан Адлия вазирлиги томонидан рўйхатдан ўтказилган концептуал асосларини қўйидаги 1.1-чизма билан тавсифлаб бериш мумкин:

Молиявий ҳисоботни тайёрлаш ва тақдим этишнинг

КОНЦЕПТУАЛ АСОСЛАРИ

1.1-чизма.

Шундай қилиб, бухгалтерия ҳисоби концептуал асослари бухгалтерия ҳисобининг бозор иқтисодиёти шароитида ахборот тизими сифатидаги моделини акс эттирар экан.

Келтирилган чизмага мувофиқ концептуал асосларнинг алоҳида йўналишлари (аспектлари) ёки таркибий қисмларининг тайинланиши билан танишиб чиқиш лозим.

2-МАВЗУ. МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИНГ ТАВСИФИ

1. Молиявий ҳисоботларнинг мақсади

Ўзбекистон Республикаси ҳудудида фаолият курсатаётган барча ҳўжалик юритувчи субъектлар белгиланган тартиб, муддат ва шаклларда ҳисоботлар тақдим қилишлари шарт. Республикамизда молиявий ҳисоботларни халқаро стандартлар талаблари даражасига яқинлаштириш ва соддалаштириш устида жиддий ишлар олиб борилмоқда. Молиявий ҳисоботлар ҳўжалик юритувчи субъектларнинг маълум давр ичидаги молиявий-ҳўжалик фаолияти натижалари, асосий воситалари ҳаракати, пул оқимлари тўғрисидаги ва маълум санадаги активлари, мажбуриятлари ва хусусий капиталининг ҳолати ҳақида ахборотлар беради.

Молиявий ҳисоботларни тузиш, одатда унинг концептуал асосларига таянган ҳолда амалга оширилади. Концептуал рамка, энг аввало, қуйидагиларни ҳал қилиш учун зарур:

- мавжуд концепция ва тамойиллар асосида тизим тузиш;
- янги амалий қийинчиликлар вужудга келганда уларни ечиш учун алгоритм яратиш;
- молиявий ахборотлардан фойдаланувчиларда уларни тушуниш даражасини ошириш;
- турли корхоналар молиявий ҳисоботлари рақобатбардошлигини ошириш.

Молиявий ҳисобот концепциялари (МХК) томонидан қуйидагилар аниқланиши лозим (2.1-чизма):

- 1) Молиявий ҳисоботларни тақдим қилишнинг мақсади (ва ҳал қилиниши учун молиявий маълумотлар талаб қиладиган вазифалар);
- 2) Бухгалтерия ҳисоботининг сифат тавсифлари (асосий хусусиятлари);
- 3) Молиявий ҳисоботларнинг элементлари;
- 4) Молиявий маълумотларни эътироф этиш (тан олиш) ва улчаш мезонлари;
- 5) Маълумотлар тизимини тузиш тамойиллари.

Қурииб турибдики, молиявий ҳисоботлар концепциясининг бош масаласи бўлиб молиявий ҳисоботлар тақдим қилишнинг мақсадини аниқлаш ҳисобланади. Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари (БҲМС)да молиявий ҳисоботларнинг мақсади қуйидагича қилиб белгиланган: «Молиявий ҳисоботларнинг мақсади

ҳужатли юритувчи субъектларнинг молиявий ҳолати, фаолият натижалари ва молиявий ҳолатидаги уғаришлар ҳақида ахборотлар тақдим қилиш ҳисобланади.¹

2.1-чизма. Молиявий ҳисоботларнинг концептуал асослари.

Гарчанд, ушбу мақсадлар учун тузилган молиявий ҳисоботлар купчилик фойдаланувчилар эҳтиёжларини қондирса-да, фойдаланувчилар учун иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун керак бўлиши мумкин булган ахборотларни етказиб бера олмайдилар, чунки уларда утган жараёнларнинг молиявий натижалари акс эттирилади ва молиявий характерда булмаган маълумотлар улар таркибига кирмайдилар. Шунга қарамасдан, ишончли ва ўз вақтида тақдим қилинган молиявий ҳисоботлардаги ахборотлар улардан фойдаланувчиларга корхонанинг молиявий ҳолатини баҳолаш ва корхона фаолияти билан боғлиқ булган молиявий ва иқтисодий қарорлар қабул қилиш учун етарлича имкон беради.

Буни англаб етиш учун бир хусусий фирманинг ҳисоботини инвестор сифатида кўриб чиқишингиз мумкин. Фараз қилинг, фирманинг баланс маълумотлари қуйидагича:

¹ НСБУ Республики Узбекистан. Министерство финансов РУз, НАБИА Уз, Тошкент, 2002 й, 5 бет

<i>Фирма ресурслари</i>		<i>Уларнинг манбалари</i>	
Бино	3млн сум	Хусусий капитал	5 млн. сум
Товарлар	2 млн. сум		
ЖАМИ	5млн.сум	ЖАМИ	5 млн.сум

Фирма ҳақида қўшимча маълумот унинг ойлик фойдаси 500 минг сум.

Табииyki, бундан маълумотлар инвестиция қилиш ҳақида қарор қабул қилишга ундайди. Молиявий ҳисоботнинг вазифасини янада аниқроқ тушунтириш мақсадида бошқа бир фирманинг ҳисоботи маълумотларини куриб чиқамиз:

<i>Фирма ресурслари</i>		<i>Уларнинг манбалари</i>	
Бино	-2 млн.сум	Хусусий капитал	- 2 млн. сум
Товарлар	- 3 млн. сум	Фирманинг қарзлари	- 3 млн. сум
ЖАМИ	-5 млн.сум	ЖАМИ	- 5 млн.сум

Фирма ҳақида қўшимча маълумот унинг ойлик фойдаси 200 минг сум.

Молиявий ҳисоботларнинг мақсадини икки тоифага – **асосий ва иккинчи даражали** мақсадларга ажратиш мумкин. **Асосий мақсади** – молиявий ҳолат, молиявий натижалар ва пул маблағлари ҳақидаги ишончли маълумотларни тақдим қилишни таъминлаш бўлса, **Иккиламчи мақсади** эса, қарорлар қабул қилиш мақсадида барча фойдали ахборотларни тақдим қилиш йўли билан очиқ-ойдинликни таъминлашдир.

Молиявий ҳисобот концепциялари молиявий ҳисоботларни тузиш тартиб қоидаларини белгилаб берар экан уларни тузишга қўйиладиган талаблар (бухгалтерия ҳисоби ахборотларининг сифат хусусиятлари), тақдим қилинаётган ахборотларнинг минимал таркиби (молиявий ҳисобот элементлари) ва улар ҳал қилиши мумкин бўлган асосий масалалар мазмунини ҳам асослаб беради. МҲК кўра, молиявий ҳисоботларни тузишдан мақсад улардан фойдаланувчиларга тақдим қилинаётган ахборотлар асосида қўйидаги вазифаларни ҳал қилиш имконини бериш керак:

- инвестицион қарорлар ва кредитлар бериш буйича қарорлар қабул қилиш;
- ҳужалик субъектининг келгуси пул оқимларини баҳолаш;
- ҳужалик субъектига ишониб топширилган иқтисодий ресурслар туфайли унинг ресурслари ва мажбуриятларини баҳолаш;
- раҳбарият фаолиятини баҳолаш.

Юқорида санаб утилган вазифаларни бажариш ва асосий мақсадга эришиш учун эса молиявий ҳисобот ахборотлари маълум бир талабларга жавоб бериши керак. Улардан энг муҳимлари бу ахборотнинг сифат тавсифлари ёки хусусиятларидир, яъни ахборотларнинг фойдали белгилари (тушунарлилик, ишончлилик, аҳамиятлилик ва таққосланмалilik), чекловлар (уз вақтидалилик, манфаатлар ва тавсифлар орасидаги баланс, сифат тавсифлари орасидаги баланс) ҳамда энг муҳим йул қўйишлар (ҳисоблаш тамойили, фаолиятнинг давомийлиги). Улар бухгалтерия ҳисоби ахборотнинг у ёки бу қарорларни қабул қилиш учун фойдалилигини акс эттирадilar ва белгилайдилар.

Молиявий ҳисоботларда ҳўжалик юритувчи субъектнинг уз мажбуриятларини бажариши ва сармояларини қайтариши учун даромад ва келгусида нақд пул тушумларини олиш қобилиятини амалга ошириш учун ёрдам берадиган ахборотларни акс эттириши керак. Тақдим қилинган ҳисобот маълумотларидан корхона раҳбарининг фаолиятини баҳолаш мақсадида ҳам фойдаланилади.

2. Молиявий ҳисоботнинг сифат тафсилотлари

Молиявий ҳисоботнинг концептуал (МХК) асослари бухгалтерия ахборотининг қарор қабул қилиш жараёнидаги фойдалилик даражасини оширувчи хусусиятларини белгилайди ва аниқлайди. Юқорида санаб утилганидек бухгалтерия ахборотининг тургга асосий сифат хусусиятларига қуйидагилар киради:

- тушунарлилик;
- аҳамиятлилик;
- ишончлилик;
- солиштириш имконининг мавжудлиги.

1. Тушунарлилик. Молиявий ҳисобот тақдим қилувчи корхоналар фаолиятига тааллуқли иқтисодий-молиявий қарор қабул қилишда фойдали бўлиши учун ахборот тушунарли бўлиши лозим. Бироқ ахборотларни тушунарлик бўлиши керак дегани бу бутун ахборотни англаш қобилиятининг энг паст даражасига мослаштириш ёки уни энг кам тажрибали сармоядор тушуна олиши даражасигача соддалаштириш лозим дегани эмас. Маълумки, молиявий ахборотлар тизимини ишлаб чиқишда амалий фаолият билан шуғулланувчи инвестор ва кредиторлар иш ва иқтисодий фаолият масалаларини етарли даражада тушунадilar ҳамда бухгалтерия ҳисоби бўйича

озгина бўлса ҳам тушунчага эгалар, деган нуқтаи назардан қаралади.

Шунингдек, молиявий ахборотлардан фойдаланувчилар албатта ўз фаолиятларини ва қабул қилган қарорларини етарлича асосли бўлишини таъминлашлари учун уларга тақдим қилинган ахборотларнинг моҳияти ва мазмунини тушунишлари ҳамда ахборотларни лозим даражадаги қўнт билан урганишлари лозим. Бундан ташқари, молиявий ахборотлардан фойдаланувчи гуруҳлар таърифига кўра, инвестор ва кредиторларга маслаҳат берадиган шахслар ҳам шу гуруҳларга киритиладики, улар бу соҳада тажрибасиз бўлган шахсларга керакли маслаҳатларни берадилар. Буларнинг ҳаммаси молиявий ахборотларни тушунарлилигини таъминлашга хизмат қилади.

2. Аҳамиятлилиқ. Молиявий ҳисоботларни сифат хусусиятларини ифодаловчи бу тушунча, молиявий ахборотлардан фойдаланиб қарор қабул қилиш ваколатига эга бўлган турли тоифадаги ташқи фойдаланувчилар учун бухгалтерия ахборотининг яроқчилигини ифодалайди. Молиявий ахборотнинг аҳамиятлилиги, бир томондан уларни иқтисодий истиқболни белгилаш учун, иккинчи томондан эса, истиқболни белгилашнинг техник услубларини такомиллаштириш мақсадида олдин белгиланган истиқболнинг туғрилигини текшириш мақсадида ишлатишни англатади.

Бухгалтерия ахборотининг аҳамиятлилиқ даражасини сифатнинг қуйидаги уч жиҳати ёрдамида ўлчаш мумкин:

- ўз вақтидалилик (айни пайтлилиқ);
- истиқболни белгилаш имконияти;
- тескари алоқа.

Ўз вақтидалилик (айни пайтлилиқ). Бухгалтерия ахборотининг қарор қабул қилиш ваколатига эга бўлган ички ва ташқи фойдаланувчиларга ўз вақтида етказилиши талаб этилади. Масалан, фирма банкдан кредит маблағлари олиши учун 15 январ куни банк ташкилотига фирма ҳисоботи тақдим этилиши керак. Агар бухгалтер молиявий ҳисоботни шу кунга тайёрлаб ўлгурса, фирма кредит олувчи субъектлар жумласига киритилиш имконияти бўлади. Агар ҳисобот 1 ойдан кейин тайёр бўлса, бу ҳисобот кредит олиш нуқтаи назаридан аҳамиятли эмаслиги аниқдир.

Истиқболни белгилашнинг имконияти. Молиявий ахборотлар ташқи фойдаланувчилар учун, уларнинг олдинги белгиланган истиқболни ҳозирги натижалари билан солиштириб, келгуси ис-

тиқболни туғри белгилаш қобилиятини яхшилаш мақсадлари учун фойдали бўлиши керак. Истиқбол қилишда унча муҳим бўлмаган ёки умуман муҳим бўлмаган молиявий ахборотидан фойдаланиш, қарор қабул қилиш ваколатига эга бўлган шахсларни оддий фарз қилишидан бошқа нарса эмас, деб ҳисоблаш мумкин.

Тескари алоқа. Бухгалтерия ахбороти хўжалик юритувчи субъект фаолиятини акс эттириб, айнан ана шу молиявий маълумотлар фирмалар, корхоналарга нисбатан у ёки бу қарор қабул қилинишига асос бўлиб хизмат қиладилар ва натижада уларнинг келгусидаги фаолиятини белгилаб берадилар. Ахборот қанчалик етарли ҳамда гушунарли бўлса, ўз вақтида топширилса, унинг хўжалик фаолиятига таъсири шунчалик ижобий бўлишини бухгалтер унутмаслиги керак.

3. Ишончлилик. Молиявий ахборотларнинг ишончлилиги, энг аввало, унинг хатолар ва ноаниқликлардан ҳолислигини билдиради. У ахборотнинг асосий маъносини туғри очиб бериши керак. Қарор қабул қилиш ваколатига эга бўлган ташқи фойдаланувчилар, улар иқтисодий истиқбол қилиш ва натижаларни тасдиқлашда таянадиган ахборотнинг малакали мутахассислар томонидан тайёрланганлигига ишонган бўлишлари керак.

Ахборотнинг туғрилиги уч мезон мослигига қараб текширилади:

- ҳаққонийлик (туғри акс эттириш);
- текшириш имкониятининг мавжудлиги;
- холислик (бетарафлилик).

Ҳаққонийлик баъзида туғри акс эттириш, ишончлилик деб ҳам юритилади. Бухгалтерия ахборотининг бу хусусияти уни ўқувчи шахсларга тақдим этиладиган молиявий ҳисоботнинг тулиқ тексти ва сонларига татбиқ этилади. У молиявий ахборотни мавжуд факт ва шароитларни туғри акс эттираётганлигини билдиради. Бухгалтерия ахбороти муомалаларнинг умумий тавсифини суз ва сонлар ёрдамида берибгина қолмай, балки операцияларнинг иқтисодий моҳиятини ҳам акс эттириши керак.

Текшириш имкониятининг мавжудлиги: текшириш имкониятининг мавжудлиги тақдим қилинган ахборотларни унинг манбалари бўлган ҳужжатлар асосида солиштириб, туғрилигини текшириб олиш имконияти борлигини ифодалайди. Шунингдек, текшириш имкониятининг мавжудлиги

захира бўла оладиган муқобил ахборот манбаларининг мавжудлигини назарда тутати.

Холислик (бетарафлилик) нотўғри тушунча, нотўғри нуқтаи назар ёки асосланмаган фикрлар молиявий ҳисоботларда ўқувчиларга таъсир кўрсатиш мақсадида ишлатилмаса, ахборот холислик (бетарафлилик) мезонига мос келади. Молиявий ҳисоботларни тайёрлашга жавобгар булган кишилар олдиндан белгиланган натижаларга ёки маълум бир ҳаракатга мажбур этишга (масалан, инвесторларни компания акцияларини сотиб олишга ундаш) қаратилган ҳеч қандай ҳаракат қилмаслиги керак. Бухгалтерия ахбороти маълум бир нуқтаи назар, олдиндан белгиланган натижа ёки алоҳида тараф тўғрисидаги ҳар қандай нотўғри тушунчалардан холи бўлиши керак.

4. Солиштириш имконининг мавжудлиги. Молиявий ахборотларнинг сифат хусусиятини ифодаловчи бу тушунча бир турдаги ахборот ичидаги эмас, балки икки хил турдаги ахборот орасидаги муносабатга хос белгидир. Солиштириш ёрдамида ахборотлардан фойдаланувчилар молиявий ҳисоботларнинг икки тупламида берилган ахборотлар орасидаги ўхшашликлар ва фарқларни топиш имкониятига эга бўладилар. Солиштириш имконини мавжудлиги турли ҳужалик юритувчи субъектларнинг молиявий ҳисоботларини таққослашда ёки бир субъектнинг турли давр, маълум бир вақт учун молиявий ҳисоботларини таққослашда муҳим восита сифатида қўлланади. Ҳужалик юритувчи субъектнинг молиявий ҳисоботларини солиштириш имконининг мавжудлиги бухгалтерия ҳисобида бир хил сиёсатдан доимий фойдаланиш натижасида кучайиб боради.

Солиштириш имкони мавжудлигининг икки томони бўлиб, бири, бухгалтерия ҳисобининг ягона сиёсатидан йилдан-йилга фойдаланилишни белгилаб берадиган изчиллик бўлса, иккинчиси, ўхшаш муаммоларни қўллайдиган ва ухшаш шароитда ишлайдиган корхоналарнинг бухгалтерия ҳисобини бир хил тамойилларидан фойдаланишларидаги бирдамликни билдиради.

Изчиллик бухгалтерия ҳисобининг бир хилдаги концепциялари ва тамойилларининг йилдан-йилга изчил равишда қўллашни назарда тутати. Бухгалтерия ҳисобининг тамойиллари ўзгармаслиги керак, деган фаразлар бор. Бироқ, ҳаддан ташқари қатъий изчиллик ахборотнинг ишончилигига салбий таъсир этиши мумкин. Бухгалтерия ҳисобининг айрим

тамойилларини танлашда узгаришга йул қуйиш изчилликнинг бузилишига олиб келиши ҳам мумкиндир. Бухгалтерия ҳисобининг янги сиёсатини *акс эттириш ва қўшимча ахборотни очиб бериш мақсадида, мазкур иққол кўринувчи туқнашув мавжуд бўлган молиявий ҳисоботлар асосида қайтадан ҳисобот тайёрлаш орқали ҳал этилади*

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда ягона тармоқда тегишли булган турли компанияларнинг даромадлари ва харажатлари бўйича ахборотни солиштириш учун зарур булган ахборот берилиши керак. Шунингдек, бу ҳисоботда мазкур компаниянинг утган йилги ва ҳисобот давридаги даромад ва харажатлари тўғрисидаги ахборот берилиши керак.

3. Молиявий ҳисоботнинг элементлари

Элементлар – бу молиявий ҳисоботда акс эттириладиган моддаларни бирлаштирувчи гуруҳлардир ёки молиявий ҳисоботларга киритилиши лозим булган моддаларнинг гуруҳларидир.

Молиявий ҳисоботнинг концептуал асосларига биноан 7 та молиявий ҳисобот элементлари кўзда тутилган бўлиб, булар – бухгалтерия балансига тўғридан-тўғри тегишли булган 3 та элемент: активлар, мажбуриятлар ва капитал; соф активлар ва молиявий натижаларига тўғрисидаги ҳисоботга тегишли булган 4 та элемент – даромадлар, харажатлар, фойда ва зарарлар.

Даврий молиявий ҳисоботлар корхоналар молиявий ҳужалик фаолияти тўғрисидаги жорий бухгалтерия ахборотларини улардан фойдаланувчиларга етказиб беришнинг воситаларидир. Юқорида келтирилган молиявий ҳисоботларнинг етти элементнинг моҳиятини англаб олиш алоҳида аҳамиятга эга, чунки улар жорий молиявий ҳисоботларда фойдаланиладиган асосий гуруҳлаш (туркумлаш)ни ташкил қиладилар. Молиявий ҳисоботлар элементларини моҳияти ва уларнинг асосий хусусиятларига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Даставвал, **бухгалтерия баланси** тегишли булган элементларини кўриб чиқайлик.

Активлар бу утган муомалалар ва ҳодисалар натижасида ҳужалик субъекти томонидан назорат қилинадиган иқтисодий ресурслар бўлиб, улар келажакда фойда келтириши мумкин.

Активларнинг таърифига диққат билан назар ташласак, қунидагиларга алоҳида эътибор қаратилганлигини англаш қийин эмас:

1) утган муомалалар ва ҳодисалар натижасида юзага келган;

2) ҳужалик субъекти томонидан назорат қилинадиган;

3) келажакда фойда келтириши мумкин бўлган иқтисодий ресурслар.

Уларнинг маъносини ёритишга ҳаракат қиламиз:

– *иқтисодий ресурслар утган муомалалар ва ҳодисалар натижасида юзага келган бўлсагина, улар ҳужалик юритувчи субъектнинг активлари ҳисобланади.* Утган муомала ёки ҳодисалар натижасида иқтисодий ресурсларининг юзага келганлиги эса ҳужжатлар орқали аниқланади: масалан, фирма номига ёзилган асосий воситани қабул қилиш топшириш далолатномаси, товарлар бўйича мол етказиб берувчи томонидан ёзилган ва товарлар олувчи томонидан қабул қилинганлиги ҳақида имзо қўйилган юк хатлари, кассага кириш қилинган пул маблағларига расмийлаштирилган касса кириш ордерлари ва ҳ.к. Аниқлик киритиш мақсадида бир неча ҳолатни кўриб чиқамиз:

1-ҳолат: хусусий фирмага маъмуриятга хизмат кўрсатиш учун автомобил харид қилинди. Фирма автомобил сотувчи офис билан шартнома тузди, пул маблағларини ўтказиб берди ва қабул қилиш-топшириш далолатномасига биноан автомобилни қабул қилиб олди. Ушбу автомобил хусусий фирма учун асосий восита, яъни актив деб қабул қилинади.

2-ҳолат: хусусий фирма эгаси, яъни мулкдор ўзининг шахсий фойдаланиши учун автомобил харид қилиб олди ва харид мақсадида фирма номидан ҳеч қандай ҳужжат расмийлаштирмади. Бу автомобил фирма эгасига тегишли, лекин фирма учун актив ҳисобланмайди.

– *ҳужалик субъекти томонидан назорат қилинадиган иқтисодий ресурсларгина унинг активи ҳисобланади.* Юқоридаги мисол бу жиҳатни муваффақиятли ёритишга ёрдам беради. Фирма мисолидаги 1-ҳолатда актив фирмага қабул қилинганлиги учун ҳам бу актив, яъни автомобилнинг бундан буён ишлатилиши, эскириши, агар сотиб юборилса, унинг натижалари фирма томонидан инобатга олинади, яъни актив фирманинг назоратида бўлади.

– келажакда фойда келтириши мумкин бўлган иқтисодий ресурсларгина активлар дейилади, яъни улар фойдаланишга яроқли бўлсагина актив деб тан олинадилар. Мисол: маълумки, иқтисодий ресурслар жумласига материаллар ҳам киритилади. Фараз қилинг, қурилиш ташкилоти омборида 1000 банкада бўёқ бор эди. Бухгалтерга уларнинг 100 тасининг сақланиш муддати тугаганлиги туфайли қуриб қолганлиги, яъни фойдаланишга яроқсиз бўлиб қолганлиги ҳақида маълумот беришди. Демак, корхонанинг ресурслари 100 банка бўёққа камайганлиги аниқ далилдир. Хулоса шуки, бўёқлар қурилишидаги активлар 900 бирликни ташкил этмоқда.

“Активлар” таърифидаги 3-жиҳатни бошқачароқ талқин қилиш ҳам мумкин: иқтисодий ресурслар хужалик фаолияти юритиш учун керак, хўжалик фаолияти эса фойда олиш мақсадида юритилади.

Мажбуриятлар – бу хўжалик субъектининг утган муомалалар ва ҳодисаларни амалга ошириш натижасидаги мажбуриятлари бўлиб, уларни ҳисоб-китоб қилиш активларнинг топширилиши ёки ишлатилишига, хизматларнинг кўрсатилиши ёки бошқа келгуси иқтисодий фойданинг камайишига олиб келиши мумкин.

Ушбу таърифда қуйидагиларни ажратиб кўрсатиш мақсадга мувофиқ бўлади:

– хужалик субъектининг утган муомалалар ва ҳодисаларни амалга ошириш натижасида юзага келган мажбуриятлари;

– уларни, яъни мажбуриятларни ҳисоб-китоб қилиш;

– активларнинг топширилиши ёки ишлатилиши;

– хизматларнинг кўрсатилиши;

– бошқа келгуси иқтисодий фойданинг камайишига олиб келиши мумкин.

Агар хўжалик юритувчи субъект ўз хужалик фаолиятини амалга ошириш давомида бошқа хўжалик юритувчи субъектлар ёки жисмоний шахслардан қарздор бўлиб қолса, бу унинг мажбуриятлари ҳисобланади. Мажбуриятларни юзага келтирувчи муомала ёки ҳодисаларга пулини кейинроқ тўлаш шарти билан товар харид қилиш, бошқа ташкилотнинг хизматидан фойдаланиш кабилар мисол бўла олади. Ана шу воқеа-ҳодисаларнинг бўлиб ўтганлигини исботловчи ҳужжатлар расмийлаштирилган бўлсагина (масалан, шартнома ва юк хати, хизмат кўрсатилганлиги ҳақида счёт, далолатнома ва

бошқалар), улар натижасида юзага келган қарзлар мажбуриятлар сифатида бухгалтерияда ҳисобга олинади.

– *мажбуриятларни ҳисоб-китоб қилиш қуйидаги йўллар билан амалга оширилади:*

а) активларнинг топширилиши ёки ишлатилиши орқали. Масалан, харидор бирон-бир ХЮС товарлари учун олдиндан пул ўтказиб қўйди, деб фараз қилайлик. Бунинг натижасида ХЮС учун харидор олдида мажбурият юзага келди ва бу мажбурият бўйича ҳисоб-китоб қилиш учун у харидорга товарларни етказиб бериши, яъни активларни топшириши керак. Ёки бошқа бир мисолни кўрайлик: ХЮС кассасига ускуна ижараси учун ижарачи пул топширди. Бунинг натижасида ХЮСнинг ижарачи олдида мажбурияти пайдо бўлди, уни ҳисоб-китоб қилиш учун эса ХЮС (фирма ёки ташкилот) ўз ускунасини ижарачига ишлатиш учун бериб туриши керак.

б) хизматларнинг кўрсатилиши – агар ХЮС ҳисоб рақамига унинг хизмат кўрсатишини сураб, бирон шахс томонидан олдиндан пул ўтказилган бўлса, ХЮС учун хизмат кўрсатиш мажбурияти пайдо бўлади. Демак, бундай ҳолларда мажбуриятни бажариш учун пул ўтказган шахсга хизмат кўрсатилиши керак.

в) бошқа келгуси иқтисодий фойданинг камайишига олиб келиши мумкин. ХЮС фаолияти давомида баъзан шундай мажбуриятлар пайдо бўладики, улар бўйича ҳисоб-китоб қилиш нафақат активларнинг берилиши, балки келгусидаги фойданинг ҳам камайишига олиб келади. Масалан, банкдан олинган кредит бўйича банк ташкилоти билан ҳисоб-китоб қилиш учун, аввало, кредитнинг ўзини тўлаш, қолаверса, корхона фойдаси ҳисобидан кредит бўйича фоизлар ҳам тўланиши талаб этилади.

Хусусий капитал – бу ҳужалик субъектининг активларга эгалигининг улуши бўлиб, бунда унинг мажбуриятлари чиқариб ташланади. Хусусий капитали махсус бир тоифадаги моддаларни ўз ичига олади, масалан, хусусий капиталнинг турлари ва тақсимланмаган фойда.

Юқорида келтирилган бухгалтерия балансининг асосий элементларидан ташқари, молиявий ҳисобот элементларига **молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботнинг қуйидаги тўртта элементи** ҳам киради:

Даромадлар – бу субъектнинг ҳужалик фаолияти натижасида, одатда, ижара ҳақи, фоизлар, лицензия тўловлари ва дивидендлар шаклида даромад келтирадиган фаолияти, яъни то-

варларнинг сотилиши, хизматларнинг курсатилиши ёки бошқа шахсларнинг хўжалик субъектининг ресурсларидан фойдаланиши натижасида активларнинг келиб тушиши ёки мажбуриятларнинг камайиши орқали рўй берадиган иқтисодий ресурсларнинг кўпайишидир.

Даромадлар тушунчасининг моҳиятини ёритишга ҳаракат қиламиз. Даромадлар концепциясида қуйидаги муҳим шартлар мавжуд:

1) даромадлар – иқтисодий ресурсларнинг кўпайишидир.

а) *иқтисодий ресурсларнинг кўпайиши активларнинг келиб тушиши орқали рўй беради.* Ҳақиқатан, агар таннарни 40000 сўм бўлган товар 50000 сўмга сотилса, активларнинг, аниқроғи пул маблағларининг кўпайиши рўй беради. Агар ана шу товар насияга сотилса, 40000 сўмлик товар моддасининг ўрнига 50000 сўмлик дебиторлик қарзи акс эттириладиган модда пайдо бўлади.

б) *мажбуриятларнинг камайиши орқали даромадлар тан олинishi мумкин.* Масалан, 2003 йил 15 сентябрда харидор товар учун олдиндан 350000 сўмлик туловни 100% амалга оширган, деб фарз қилайлик. Уша куни тушган пулни даромад деб тан олинмайди, чунки ҳали товар жўнатишгани йўқ, яъни даромад ишлаб топилгани йўқ. Товар етказиб берувчи бу ташкилотда ёки хўжалик юритувчи субъектда мажбурият пайдо бўлди. 2003 йил 15 октябрда товар ушбу харидорга юклаб жўнатилди ва товар етказиб берувчи ХЮС мажбурияти камайди, ана шу муомаладан кейингина тушган пулни даромад деб тан олинishi мумкин, чунки энди у ишлаб топилди.

2) даромадлар олдинги хўжалик воқеа-ҳодисалари натижаси бўлиши керак. Масалан, сотиш натижасида даромадни тан олиш учун сотиш муоамаласи бўлганлиги ҳақидаги ёзма гувоҳнома, яъни ҳужжат керак бўлади. Маҳсулот жўнатиш ҳақидаги юк хати шундай ҳужжат бўлиб хизмат қилиши мумкин.

Харажатлар – бу активларнинг камайиши ёки фойдани кўпайтириш мақсадида хўжалик фаолиятидан келиб чиқадиган мажбуриятларни ўз зиммасига олиш орқали рўй берадиган иқтисодий ресурсларнинг камайишидир.

Харажатлар тушунчасининг қуйидаги жиҳатларига эътиборни қаратиш лозим:

1) иқтисодий ресурсларнинг камайиши;

2) фойдани кўпайтириш мақсадида ресурсларнинг камайиши;

3) иқтисодий ресурсларнинг камайиши 2 хил рўй беради:

- активларнинг камайиши;
- мажбуриятларни ўз зиммасига олиши орқали.

Энди ана шу уч жиҳатдан харажатлар концепциясига изоҳ берамиз. Авваломбор, иқтисодий ресурсларининг камайишига мисол келтирамиз. 2 хил ҳолатни кўриб чиқамиз. 1-ҳолат: фараз қилайлик, кассада 5000 сум пул камомали аниқланди. Бу ҳолатда иқтисодий ресурсларнинг камайиши фойдани кўпайтириш мақсадида рўй бермаётти, шу сабабли бу чиқим харажат эмас, балки зарар деб тан олиниши мумкин. 2-ҳолатда, оғордан 27000 сумлик материалнинг ишлаб чиқариш цехига маҳсулот ишлаб чиқариш учун берилишини кўрайлик. Актив, яъни иқтисодий ресурс – материал сарфи келажакда фойда олиш мақсадида амалга оширилмоқда. Материалнинг камайиши ишлаб чиқариш харажатиدير. Шундай қилиб, иқтисодий ресурсларнинг фойдани кўпайтириш мақсадида камайиши **харажат** деб тан олинишини аниқлаб олдик.

Энди ана шу камайишнинг, юқорида айтганимиздек, 2 хил рўй беришига эътиборни қаратамиз:

- активларнинг камайишига материаллар сарфланиши, пул берилиши ва ҳ.к. мисол була олади;
- баъзи ҳолларда эса мажбуриятлар пайдо булиши орқали иқтисодий ресурсларнинг камайиши рўй беради. Масалан, ишчиларга маълум бир суммага иш ҳақи ҳисобланганда, ҳужалик юритувчи субъектнинг ишчилар олдида иш ҳақи буйинча мажбурияти пайдо булади ва ана шу суммага ишлаб чиқариш харажатлари кўпаяди.

Фойда – бу ҳужалик субъектига таъсир этадиган асосий ва асосий бўлмаган фаолият, ҳодисалар, шароитлар натижасида капиталнинг кўпайиши бўлиб, хусусий капиталга туланадиган бадаллар бундан мустаснодир.

Зарарлар – бу асосий фаолият ва барча бошқа операциялар, ҳодисалар, шароитлар натижасида хусусий капиталининг камайиши бўлиб, харажатлар ёки хусусий капиталининг тақсимланиши натижасидаги камайиш бундан мустаснодир.

Шундай қилиб, зарар капиталнинг камайиши демакдир.

Концептуал асосларнинг тўртинчи таркибий қисми – бу молиявий маълумотларни эътироф этиш ва ўлчаш мезонларидир.

4. Эътироф этиш ва баҳолаш мезонлари

Эътироф этиш – бу модданинг молиявий ҳисоботга киритилиши жараёнидир. **Эътироф этилган** моддага ном ва мақдорий

улчам берилади. Эътироф этиш барча компаниялардаги молиявий ҳисоботларнинг барча элементларига тааллуқли булади. Бухгалтерия ҳисобидаги ҳисоблаш усулининг концептуал асоси, эътироф этиш мезони билан таъминланади: бухгалтерия ҳисобидаги ҳисоблаш усули, тулов нақд пул ёки чек орқали амалга оширилганидан қатъи назар муомала ва ҳодисаларнинг содир бўлиш вақтида кўрсатадиган таъсирини эътироф этади.

Элементни молиявий ҳисоботларда акс эттириш учун қуйидаги мезонларга мос келиши керак:

- элементни миқдорий ўлчовга эга бўлиши ва улар қийматини асосланган равишда баҳолаш мумкинлиги;

- иқтисодий манфаат келтириш ёки уни чиқиб кетиши эҳтимоллигининг мавжудлиги.

Молиявий ҳисобот элементини эътироф этиш, бир қарашда жуда катта муаммоли масалага ўхшамайди. Лекин бозор иқтисодиёти турли хил ноаниқликларга, янгидан-янги ҳолатларга тез-тез дуч келиш мумкин бўлган тизимдир. Бундай шароитда молиявий ҳисобот элементларини, ҳаттоки активлар деб номланмиш моддаларга тегишли ахборотларни эътироф этиш ҳам муаммога айланиши мумкин. Масалан, хусусий тadbиркорлик билан шуғулланувчи Қодиров ўз фирмасига бошқа бир хусусий тadbиркор Собировдан олинган 2 йил хизмат қилган (хизмат қилиш муддати 5 йил) “Тико” автомобиллини келтирди. Фараз қилайлик, Қодиров улгуржи савдо фаолияти билан шуғулланади. Қодиров фирмасининг бухгалтерида автомобилни ёки асосий восита, ёки товар-моддий захира деб тан олиш эҳтимоллари мавжуд. Бу автомобилнинг нима мақсадда сотиб олинishiга боғлиқ. Агар автомобил қайта сотиш учун харид қилинган бўлса, уни товар-моддий захира деб, агар асосий фаолият ёки маъмурий мақсадларда ишлатиш учун сотиб олинган бўлса, асосий восита деб тан олиш керак. У ёки бу моддага олиб бориш кейинчалик мулк солиғи, қўшилган қиймат солиғи каби масалалар билан боғлиқ булади. Масаланинг яна бир томони, автомобилнинг қиймати билан боғлиқдир. Агар “Тико” автомобиллининг бозор қиймати ушбу муомала рўй берган санада 1280 минг сўм бўлса-ю, харид қилинаётган автомобил нархи 2000 минг сўм деб хабар берилса, лекин олди-сотди шартномаси ҳамда юк хати тақдим этилмаса, бухгалтер ушбу автомобилни фирма балансида олишида ноаниқликлар келиб чиқади, чунки автомобил нархини белгилашда мақбул асос (тегишли ҳужжатлар) йўқ ҳамда унинг қиймати оқилона баҳоланмаган. Шартноманинг, дастлабки ҳужжатларнинг мавжудлиги ва ҳатто оқилона баҳолаш ҳам келгусида автомобилдан фойдаланиш имкониятининг кафолатидир. Шундай

қилиб, модда ўлчаниш, келгусида даромад келтириш эҳтимоли бўлсагина уни молиявий ахборот сифатида тан олиш мумкин экан.

Ўлчаш ёки ҳисоблаш мезонлари туртта миқдор курсаткичларга асосланган ҳамда фараз қилинадики, тегишли равишда ҳисобга олинган моддалар ўзларининг тушунарлилиги, аҳамиятлилиги ва ишончилиги ҳамда солиштириш имконининг мавжудлиги билан фарқланадилар.

Элементи аниқлаш. Модда молиявий ҳисоботнинг элементига, аниқроғи, унинг таърифига мос келиши керак. Масалан, фирма “Тико” автомобиллини харид қилди. Бу муомалани расмийлаштиришга ва бухгалтерия ҳисоботи моддаларига киритишнинг икки хил имконияти бор:

1. Агар “Тико” фирма маъмуриятига хизмат қилиш учун харид қилинган бўлса, уни асосий восита деб қабул қилиш мумкин, чунки бу ҳолда у “Асосий воситалар” моддасининг таърифига тугри келмоқда.

2. Агар автомобил қайта сотиш учун харид қилинган бўлса, у “Товар-моддий захиралар” моддасининг таърифига мос тушади ва уни товар деб тан олиш керак бўлади.

Ўлчаш мумкинлиги. Модда аниқлик билан ўлчаш мумкин булган тегишли атрибут (яъни тавсиф)га эга. Молиявий ҳисоботларни эътироф этишнинг бу жиҳатини тушунтириш мақсадида қуйидаги мисолни қуришимиз мумкин. Юқоридаги ҳолатда “Тико” автомобиллини у ёки бу модда сифатида тан олиб, бухгалтерия ҳисоби регистрларига қайд этиш учун унинг қиймати ҳақидаги маълумот булиши керак. Фараз қилайлик, харид қилинаётган “Тико” 2 йил хизмат қилган (унинг хизмат қилиш муддати 5 йил), унинг баланс қиймати 2 млн. сўм, эскириши 700 минг сўм, лекин харид нархи, яъни автомобилни топшириш-қабул қилиш ҳужжатидаги сумма 1,5 млн. сўм. Бундан ташқари, автомобилнинг бозор қиймати 2 млн. сўм эканлиги ҳақида маълумот мавжуд. Бу ҳолда ўлчаш учун асос бу ҳужжатларда акс эттирилган 1,5 млн. сўм бўлиб, у автомобилнинг қолдиқ ҳамда бозор қийматларига ҳам яқиндир, яъни асослангандир.

Ҳужалик фаолияти ҳақидаги яна бир маълумот сифатида фирмада ишловчиларнинг ўртача йиллик сонини олайлик. Бу ахборотни ўлчаш, яъни пул қўринишида акс эттириш имконияти йўқ бўлганлиги сабабли уни молиявий ахборот сифатида тан олинмайди.

Долзарблик – фойдаланувчиларнинг қарор қабул қилишларига моддадаги ахборотнинг тълсир кўрсата олишини англатади. Фойдаланувчиларнинг қарор қабул қилишларига тълсир кўрсатувчи ҳар қандай молиявий ахборот, албатта, акс эттирилиши лозим.

Ишончлилик – моддадаги ахборот ишончли, нейтрал ва уни текшириш имконияти мавжудлигини билдиради.

Баҳолаш мезонлари

Баҳолаш – бу молиявий ҳисоботларда моддани ҳисобга оладиган ўлчамни аниқлаш жараёнидир. Агар ўлчаш учун лойиқ асос бўлмаса, муомала, юқорида аниқланганидек, ҳисобнинг биринчи мезонига мос келмайди. Ўлчашнинг купгина муқобил асослари бор бўлиб, уларнинг қаторига бошланғич таннарх, алмаштириш қиймати, жорий сотиш қиймати ҳамда мазкур модда ўз ҳаёти давомида яратиши мумкин бўлган пул маблағларининг тегишли коэффицент билан дисконтланган қиймати киради.

Юқорида бухгалтерия ҳисобининг концептуал асослари ҳақида гапирганимизда унинг **тамоийиллардаги** ўрнини кўрсатиб ўтган эдик. Энди эса тамойилларни концептуал асосларнинг бешинчи таркибий қисми сифатида алоҳида кўриб чиқамиз.

1. Икки ёқламалик. Хўжаликдаги ҳар бир воқелик бир хил суммада икки марта бир ҳисобварагининг дебетида ва иккинчисининг кредитида кўрсатилади. Бу тамойил баланс тенглигидан келиб чиқади:

$$\text{АКТИВЛАР} = \text{МАЖБУРИЯТЛАР} + \text{КАПИТАЛ}$$

2. Ўлчов бирликлари. Фақат пул кўринишида ифода этиш мумкин бўлган хўжалик воқелигигина бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади. Бизда эса, маълумки, нафақат пул, балки натурал ўлчов бирликлари ҳам ҳисобда ишлатилади. Бошқа бухгалтерия ҳисоби тизимларида эса фақат пул бирлиги тан олингани учун ҳали баҳоси аниқланмаган объектлар бухгалтерия объектлари қаторига қўшилмайди. Бу эса асосий воситалар ва товар-моддий бойликларни ҳисобга олишда жуда катта аҳамиятга эга.

3. Алоҳида хўжалик юритувчи субъект. Фирма ўз мулкдорига нисбатан ҳуқуқий жиҳатдан мустақилдир. Мулкдор ва фирманинг ҳисоб-китоб варақлари алоҳида бўлади ва улар-

нинг мажбуриятлар бўйича масъулияти бир-бири билан кесишмайди.

4. Узлуқсизлик. Корхона қайсидир бир куни пайдо бўлади ва қандайдир муддат яшайди. Бу узига хос тамойил бўлиб, у қуйидаги фикрга қарши туради: ҳар бир одам ўзининг вафот этишини билади, шундай экан ҳар қандай завод, фирма ва бошқалар доимий эмас. Шундай бўлса ҳам бу тамойил асосийлардан ҳисобланади. Ана шу фарз молиявий натижаларни жуда самарали аниқлашга имкон беради ва ҳисобга олинаётган объектларни қайта баҳолашга бўлган беҳуда уринишлардан воз кечишни талаб этади. Ҳақиқатан ҳам агар корхона узоқ фаолият кўрсатади деб ҳисобланса, унинг мулкани қайта баҳолашга ҳожат йўқ ва аксинча, агар корхона тутатилаётган бўлса, унинг мероси тарихий баҳода эмас, балки ҳозирги амалдаги бозор баҳосида аниқланиши керак.

5. Таннарх. Бухгалтерия ҳисоби объектлари уларни сотиб олиш нархи ва олиб келиш, ўрнатиш, фойдаланишга топшириш билан боғлиқ харажатлар суммаси билан баҳолалиши керак. Бизда таниқли рус бухгалтер А.П. Рудановский хизматлари туфайли таннарх тамойили ягона тўғри баҳолаш сифатида қабул қилинган ва меъёрий ҳужжатларда белгилаб қўйилган, бироқ вақти-вақти билан давлат томонидан ҳисоб объектларини қайта баҳолаш ўтказилиб туришини айтиб ўтиш керак. Таннарх тамойили қуйидаги сабабларга кўра тан олинлиши керак:

1) у объектив, чунки баҳолаш ҳужжатларга асосланган бўлади ва энг асосийси баҳолаш предметига ҳақиқатан маълум бир суммада пул туланган ёки туланиши шарт;

2) икки ёқламалик тамойилидан келиб чиқади ва аниқроғи, ҳужалик воқеалар-фактлар ҳисобда ўзининг амалга оширилган реал баҳосида кўрсатилиши керак;

3) мулк сотиб олинган баҳосида акс эттирилади;

4) молиявий натижалар жуда тўғри аниқланади, чунки уларга қайта баҳолашнинг таъсири ўтказилмайди.

Мана шунинг учун машҳур Америка бухгалтерлари Р. Энтони ва Ю. Идзири таннарх тамойилини яқдиллик билан маъқуллайдилар.

Шуни ҳам таъкидлаш керакки, баъзи мамлактларда товар таннархи ҳужжатдаги туланиши керак бўлган, яъни ёзилган суммадан камроқ деб белгиланиши мумкин. Лекин баҳолар ўртасидаги фарқ фойда сифатида акс эттирилади.

6. Консерватизм. (Эҳтиёткорлик) Бу тамойилни эҳтиёткорлик тамойили деб таъриф бергандик. Энди уни чет мамлакатлар амалиётида қулланилиш тартиби билан танишиб чиқамиз.

Агар объектнинг таннархи унинг сотилиш баҳосидан юқори бўлса, потенциал зарар олинган пайтда объект сотилиш баҳосида кўрсатилади. Шундай қилиб, олинган зарар у қайси даврда аниқланган бўлса, уша даврда кўрсатилар экан. Фойда эса қайси даврда олинса, уша даврда ҳисобга олинади. Бундан иккита муҳим қоида келиб чиқади.

- ҳисобот даврида шаклланган потенциал даромадлар, улар эътироф қилинадиган ҳисобот даврида кўрсатилиши керак;

- ҳисобот даврида шаклланган потенциал зарарлар келгуси ҳисобот даврларига олиб борилмаслиги, балки ана шу ҳисобот даврининг ўзида кўрсатилиши керак.

Консерватизм тамойилини қўллаш техникаси эса қуйидагича: аниқланган потенциал зарар натижавий ҳисоблар дебетига олиб борилади, лекин моддий қийматликлар ҳисобидан эмас, балки махсус тузатишларга мослаштирилган контрактив ҳисоблар орқали ҳисобдан чиқарилади.

Консерватизм тамойили таннарх ва нарх бўйича баҳолаш тамойилига қарши эмасми, деган савол туғилади. Аксинча, бу тамойил таннарх тамойилини тўлдиради, чунки уни қўллаш учун бухгалтерияда мулкни таннарх бўйича баҳолаш талаб этилади. Объектларни минимал баҳоларда акс эттириш эса умуман “Қайта баҳолаш” деган гапнинг ўзи мазмунсиз эканлигини келтириб чиқаради. Агар қайта баҳолаш ўтказилса, таннарх тушунчасининг умуман кераги бўлмай қолади.

7. Аҳамиятлилиқ. Объектларни у ёки бу бухгалтерия категориясига олиб бориш мулкдор унга қандай аҳамият беришга боғлиқдир. Масалан, бир корхонада асосий воситаларга олиб борилган объект бошқа корхонада материалларга олиб борилиши мумкин. Бизнинг амалиётда шу пайтгача объектнинг қиймати уни асосий воситалар қаторига қўйишнинг энг асосий белгиси ҳисобланган. Лекин бу бозор шароитига тўғри келмаслигини бир неча маротаба ўтказилган қайта баҳолашнинг ўзигина кўрсатиб қўйди.

Аксарият мамлакатларда “Касса” ҳисоби энг аҳамиятли ҳисобланади. Чунки, бу ҳисобда фирмаларнинг барча пул маблағлари ҳисобга олинади. Бизда эса нақд пул кассада,

қолганлари эса ҳисоб-китоб, валюта ҳисобларида ҳисобга олинади.

8. Сотиш. Биз учун бозор иқтисодиёти шароитида энг тортишувли, яъни мунозарали масалалардан бири ҳисобга олинаётган объектнинг сотилиш лаҳзасини аниқлашдир. Ғарб олимлари сотиш лаҳзаси деб моддий бойликка булган мулкчилик ҳуқуқининг сотувчидан харидорга ўтиш лаҳзасини қабул қилишган, яъни улар ҳуқуқ концепциясини олға суришади. Биз эса шу пайтгача сотиш лаҳзаси деб маҳсулот учун харидордан пул тушган пайтини ҳисоблаб келдик. Бунда, албатта, пул тушган пайт мулкчилик ҳуқуқининг ўтиш пайтига тўғри келмайди. Шундай қилиб, ғарбликлар концепциясига кура, фойда маҳсулотни жунатиш пайтидаёқ пайдо булар экан, бизда эса пул келиб тушган пайтда ҳисобга олинади. Биринчи ҳолда фойда бор, лекин иш ҳақи тулаш, солиқ ўтказиш, кредитор қарзларни ўзиш учун пулнинг ўзи йўқ. Бундан ташқари, Ғарб мамлакатларида бу муаммолар икки ҳисобда – “Сотиш” ва “Сотилган товарлар таннари” ҳисобларида акс эттирилса, бизда фақат битта “Маҳсулот (ишлар ва хизматлар)ни сотиш” ҳисобининг бир томонида тушум, иккинчи томонида таннари акс эттирилади.

9. Мос келиш. Шу ҳисобот даврининг даромадлари уларни олиш учун сарфланган харажатларга мос тушиши керак. Бу ҳисоб ишларини ташкил қилишнинг муаммоларидан биридир. Бу тамойил Э.Шмаленбах (1873-1955)нинг активларга берган тушунчасига жуда мос келади. Унинг фикрича, активлар бу келажакда даромад келтирувчи харажатлардир. Биз эса уларни фақат ҳужалик маблағлари деб тушуниб урганиб қолганмиз. Бундан активларга қўйилган молиявий натижалар олиб бориш тартибини кўриб чиқиш зарурияти тугиляпти. Шу сабабли, харажат деб пул туланиши эмас, балки ана шу туловлар учун ҳуқуқ пайдо бўлиниши тушунилади. Бундан ташқари, пул суммаларининг ҳисобланиши ва уларнинг ҳақиқий ҳаракати ўртасидаги доимий фарқ борлиги ҳам ана шунга асосан пайдо бўлади.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, молиявий ҳисоб тамойиллари бухгалтерия ҳисоби концептуал асосларининг таркибий элементи ҳисобланиб, уларнинг моҳияти ва мазмуни Ўзбекистон Республикаси нолинчи бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида батафсил ёритилган. Мамлакатимизда ўтказилган ислохотларни амалга ошириш жараёнида асосий

ўқув қўлланмаси сифатида ишлаб чиқилган Молиявий ҳисоб китобида эса уларни қўлланилиш доирасига мувофиқ равишда қуйидаги гуруҳларга бирлаштириш тавсия этилган:

А. Муҳит тамойиллари алоҳида ҳужалик субъекти, давомийлик, баҳолаш, даврийлик.

Алоҳида ҳужалик субъекти тамойили — бухгалтерия ҳисоби узига хос хусусиятларга эга бўлган ҳамда бир-биридан алоҳида бўлган ҳужалик субъектлари билан ишлайди. Уларнинг ҳар бири мулк эгаси сифатида бошқа ташкилот бўлишига қарамай алоҳида қурилади ва ҳисобга олиб борилади. Масалан, бухгалтерия ҳисоби нуқтаи назаридан корпорация ва уларнинг акциядорлари алоҳида шахслардир.

Давомийлик — корхона ўз фаолиятини келгусида давом эттиради деган фараз билан молиявий ҳисоботлар тузилади ва тақдим этилади.

Баҳолаш — маълумотларнинг пул бирликларида акс эттирилиши.

Даврийлик — молиявий ҳисоботлар чорак, йиллик даврларга тузилади.

В. Сотиш тамойиллари таннарх, ҳисоблаш, мувофиқлик, тулиқ очиб бериш.

Таннарх тамойили — барча активларнинг ҳужалик юритиш давомида уларнинг харид қилиниши ёки ишлаб чиқарилиши учун қилинган харажатлар асосида баҳоланишини англатади.

Ҳисоблаш тамойили — унга кура пул туланиши ёки олиншини инobatга олмай, барча даромад ва харажатлар уларни юзага келтирган ҳужалик муомалалари бўлиб ўтган пайтдаёқ ҳисобга олинади. Масалан, маҳсулот сотилганда, унинг пули олинмаган бўлса ҳам, у сотилди деб ҳисобланади ва сотиш бўйича даромад тан олинади. Ишчига иш ҳақи ҳисобот ойининг охирида ҳисобланади, лекин у кейинги ойнинг бошида туланади.

Мувофиқлик тамойили — молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда акс эттирилган даромадлар билан уларни ишлаб топиш учун қилинган харажатлар мос равишда курсатилади. Масалан, ҳисобот даврида ЎзДЭУ “Нексия” автомобиллини сотган бўлса, ана шу автомобилнинг фақат таннархи молиявий ҳисоботда акс эттирилади.

Тулиқ очиб бериш — фойдаланувчилар қарорлар қабул қилишлари учун керакли маълумотларнинг барчаси молиявий ҳисоботларда тулиқ очиб берилиши керак.

С. Чекловчи тамойиллар таннарх-даромад, муҳимлик, тармоқ хусусиятлари, консерватизм.

Таннарх-даромад молиявий ҳисоботларни тузиш учун сарфланадиган харажатлар улардан олинадиган даромадлардан кам бўлиши керак. Шунинг учун ҳам кичик корхоналар алоҳида бухгалтерияни юритиб эмас, балки бухгалтерлик фирмаларига буюртма асосида ҳисобот туздиришади.

Муҳимлик қарор қабул қилиш учун муҳим ахборотлар молиявий ҳисоботларда акс эттирилиши шарт.

Тармоқ хусусиятлари бухгалтерия ҳисобини ташкил қилишда фаолият тармоғининг хусусияти албатта уз аксини топади. Масалан, ишлаб чиқариш ҳисобининг савдо фаолияти ҳисобидан фарқи катта ёки пахта тозалаш корхоналарида бухгалтерия ҳисоби уз хусусиятларига, мева-сабзавотларни қайта ишлаш корхоналарида бухгалтерия ҳисоби уз хусусиятларига эгадир.

Консерватизм тамойили, юқорида айтганимиздек, бухгалтерни эҳтиёткорликка чорлайдиган тамойилдир.

Шундай қилиб, **тамойиллар концептуал тузилмага** роя қилиш учун бухгалтерлар фойдаланадиган маълум бир қуланмалардир.

5. Молиявий ҳисоботнинг турлари

Молиявий ҳисоботнинг мақсади, вазифалари унда акс эттирилиши лозим бўлган ахборотларнинг тури, номи ва қўламини белгилаб беради. Молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчилар қарорлар қабул қилишлари учун хужалик юритувчи субъект ҳақида қуйидаги ахборотларни тақдим этиш талаб қилинади:

- корхонанинг иқтисодий ресурслари, мажбуриятлари ва капитали;
- корхонанинг иқтисодий ресурслари, мажбуриятлари ҳамда капиталида содир бўлган ўзгаришлар;
- корхонанинг иқтисодий ҳолати.

Бошқача қилиб айтганда корхонанинг молиявий ҳолати, ҳисобот даври учун молиявий натижалари ҳамда мулкый ҳолати ҳақидаги маълумотлар молиявий ҳисоботда акс эттирилиши керак. Ушбу маълумотларни Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги қонунига мувофиқ қуйидаги шаклларда акс эттириш тавсия этилади:

- 1) Бухгалтерия баланси – 1- сон шакл;
- 2) Молиявий натижалар туғрисидаги ҳисобот – 2- сон шакл;
- 3) Асосий воситаларнинг ҳаракати туғрисидаги ҳисобот – 3-сон шакл;
- 4) Пул оқимларининг ҳаракати туғрисидаги ҳисобот – 4- сон шакл;
- 5) Хусусий капиталнинг ҳаракати туғрисидаги ҳисобот – 5-сон шакл;
- 6) Молиявий ҳисоботга иловалар, ҳисоб-китоблар ва изоҳлар.

Бу молиявий ҳисоботлар Ўзбекистон Республикасининг Бухгалтерия Ҳисоби Миллий Стандартлари асосида ишлаб чиқилган ва «Корхонанинг ҳисоб сиёсати»га асосан тузилиши ва фойдаланувчилар учун аҳамиятли булган барча молиявий ахборотни қамраб олишлари керак.

1-сонли «Бухгалтерия баланси» шаклда корхонанинг ҳужалик маблағлари ва уларнинг жойлашиши ҳамда таркиб топиш манбалари ўз ифодасини топади. Корхонанинг мулки – бу унинг маблағлари суммасининг ўз маблағлари манбалари суммасига туғри келувчи қисмидир. Корхона молиявий барқарорлиги эса унинг мулкӣ ҳолати ҳамда тулов қобилияти билан баҳоланади. Тулов қобилиятини аниқлашда эса корхона мажбуриятларини унинг айланма маблағлари суммаси билан солиштириш лозим.

2-сонли «Молиявий натижалар туғрисидаги ҳисобот» шаклда корхонанинг маҳсулот сотишдан курган молиявий натижаси, асосий фаолият, умумҳужалик фаолияти буйича молиявий натижаси ва соф фойдаси курсатилади. Бу шакл маълумотлари бухгалтерия балансини тузишда ишлатилади.

3-сонли «Асосий воситаларнинг ҳаракати туғрисидаги ҳисобот» шакл корхонада мавжуд мулкнинг ҳолатини баҳолашда имконини берадиган маълумотларни ўз ичига олади. Бу шакл баъзи маълумотларини (масалан, йил бошига ва йил охирига қолдиқ суммасини) балансдаги шу моддалар билан солиштириш мумкин. Таҳлил учун эса асосий воситаларнинг ўртача йиллик қиймати курсаткичи ишлатилади. Ушбу шакл асосий воситалар ҳаракати билан боғлиқ барча маълумотларни бергани сабабли, улар асосида асосий воситалар, яъни мулкнинг техник ҳолатини баҳолаш мумкин.

4-сонли «Пул оқимларининг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот» шакл корхона пул маблағлари ҳаракатини баҳолаш нуқтаи назардан ниҳоят даражада катта аҳамиятга эга. Бу ҳисоботни ўқишни билган киши маълум бир даражада корхонанинг молиявий натижалари шаклланиши ҳақидаги маълумот билан танишиши ва уни 2-шакл маълумотлари билан солиштириши мумкин. Бу ҳисобот корхонанинг нақд ва нақд пулсиз муомалаларининг умумий айланмаси ҳақидаги маълумотларни беради. Ҳисобот даври бошига қолдиққа ҳисобот давридаги кирим қушилиб, ҳисобот давридаги чиқим чегирилиб юборилса, пул маблағлари қолдиғини ҳисобот даври охирига аниқлаш мумкин.

5-сонли «Хусусий капиталнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот» шакл корхонанинг ўз маблағлари манбалари ҳақидаги маълумотларни умумлаштириш ва уларнинг ҳаракати ҳақида батафсилроқ маълумот бериш учун тузилади.

Шундай қилиб, молиявий ҳисобот бу молиявий ҳисобнинг энг якуний босқичи ва унинг асосий мақсадидир. Қонунга мувофиқ 1 январдан 31 декабрга қадар бўлган календар йил молиявий ҳисоботнинг ҳисобот даври ҳисобланади.

Молиявий ҳисобот қуйидагиларга тақдим этилади:

- солиқ идораларига;
- таъсис ҳужжатларига мувофиқ мулкдорларга;
- макроиқтисодиёт ва статистика идораларига;
- қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа ташкилотларга.

Молиявий ҳисобот ҳисобот йили бошидан қушилиб боровчи жамлама тартибда йилнинг ҳар чорағида тақдим этилади.

6. Молиявий ҳисоботларни очиб бериш

Тушунтириш хатлари молиявий ҳисоботларнинг ажратилмас қисми ҳисобланади. Улар ташқи аудиторлар томонидан текширилади ва ҳисоботлар тулиқ бўлиши учун тақдим қилиниши керак. Тушунтириш хатлари ҳисоботнинг асосий матнига киритилган ва киритилмаган турли аспектларга кенг тушунтириш беради ва фойдаланувчилар учун жуда катта аҳамиятга эгадирлар. Маълумотлар ҳисоботда кўрсатилган рақамларни фойдаланувчилар томонидан тушунишга ёрдам берадиган баёнотни ўзида ифодалайди.

Одатда молиявий ҳисоботларда жойлашган илк тушунтириш хати ҳисоб сиёсатининг умумий очиб берилиши ҳисобланади. Мо-

лиявий ҳисоботлар тузишда фойдаланиладиган сиёсатни билиш молиявий ҳисоботнинг конкрет рақамларини тушуниш учун керакдир. Масалан, фирма ўз ТМЗларини баҳолаш учун FIFO методини ишлатмай AVECO (ёки LIFO) методини ишлатганлигини билсак, ТМЗларнинг қийматини, шунингдек, сотилган маҳсулотларнинг таннархини туғри талқин қилиш учун асосга эга буламиз. Умуман, очиб бериш даромадни тан олиш ва харажатларни жорий ва келгуси даврларда активларга тақсимлашга тегишли тамойиллари нисбатан муҳим хулосалар қилишни талаб қилади. Агар аниқроқ айтиладиган бўлсак, очиб бериш қўйидаги масалаларга тегишли бўлган бухгалтерия ҳисоби усуллари ва тамойилларини ўз ичига олади:

- мавжуд бўлган маъқул узга усуллари танлаш;
- ушбу соҳа учун муҳим бўлган тамойил ва усуллари қўллаш.

Турли компаниялар ўз ҳисоб сиёсатининг муҳим қисмларида турли моддаларни акс эттирадилар. Молиявий ҳисоботда курсатилган суммаларни тушунтириш зарур бўлган ва фойданувчига муҳим бўлган барча сиёсат турларини очиб бериш зарур. Улардан ташқари, келтириладиган молиявий ҳисоботларни очиб беришлар қўйидаги вазифаларни бажаришлари керак:

- тавсилотларни тушунтириш;
- операцияларни изоҳлаш;
- ҳисоботларда акс эттирилмаган моддаларга тушунтириш;
- янги маълумотларни келтириш;
- бошқа зарурий изоҳлар.

Тафсилотларни тушунтириш молиявий ҳисоботнинг юзаки қисмига киритилган бўлса, чалкашлиklar келиб чиқиши мумкин, бу эса ҳисоботнинг тушунарлилигини пасайтиради. Шунинг учун ҳам олинадиган ҳисобварақлар, ТМЗ, асосий воситалар, қарз мажбуриятлари, акционерлик капиталига нисбатан тафсилотлар купинча тушунтириш хатларида очиб берилади.

Ҳўжалик муомалаларни тушунтириш йил давомидаги асосий кирим ва чиқимлар табиати тушунтириш хатларида очиб берилиши шарт. Акционерлик ёки бошқа турдаги капитал ишлатилганлиги ҳақида муаммолар ҳам очиб берилиши шарт.

Ҳисоботда акс эттирилмаган моддаларни тушунтириш баъзи шартномалар ёки иш битимлари муҳим бўлса ҳам молиявий ҳисоботларда акс эттирилмайди, гарчанд улар корхона молиявий ҳолатини ва муаммолар натижаларини тушунишда муҳим ҳисоблансалар ҳам улар тушунтириш хатларида акс эттирилади. Келажакда сотиш ёки сотиб олиш бўйича қайд қилинган контрактлар ва мажбуриятлар бунга мисол бўлиши мумкин. Молиявий йилнинг охири ва молиявий ҳисоботни тақдим этиш санаси орасидаги даврда содир бўлган ҳодисалар, кейинги ҳодисалар сифатида очиб берилиши керак. Кейинги ҳодисалар бухгалтерия балансига таъсир этишлари ва тахминларни тузатиши мумкин ва агар у бухгалтерия баланси санасидан кейинги ҳолатини акс эттирадиган бўлса, фойдаланувчиларнинг хабари бўлиши учун у тушунтириш хатида очиб берилиши шарт.

Янги маълумотларни келтириш (тақдим этиш) купинча маълумотлар молиявий ҳисоботнинг асосий қисмига сифмай қолади, аммо у хулоса чиқариш учун муҳим ҳисобланади. Масалан, қарз мажбуриятларни қўшимча таъминлаш сифатида қўйилган активлар, боғлиқ томонлар билан муаммолар, келгуси беш йил ичида асосий суммани тулаш тахминини ўз ичига олган қарз мажбуриятларининг тафсилотлари, қарз мажбуриятлари ва шунингдек, инвестициялар бўйича фоиз ставкаларининг тафсилотлари, инвестицияларнинг ҳақиқий бозордаги баҳосини аниқлаш, қайта молиялаштириш бўйича тафсилотлар ва ижара шартномалари.

Бошқа зарурий изохлар (тушунтириш хатлари) юқорида айтиб утилганлар тулиқ рўйхат ҳисобланмайди, тушунтириш хатлари бундан ташқари, деталлаштирилган ва мурракаб битимларни, кафолатларни, мажбуриятларни ва фойдаланувчига молиявий ҳисоботни тулиқ тушунишга ёрдам берадиган ҳар қандай моддаларни тушунтириб беришлари шарт.

3-МАВЗУ. ҲИСОБВАРАҚЛАР РЕЖАСИ ВА УНИНГ ТАВСИФИ

1. Ҳисобварақлар режасининг зарурияти ва мақсади

Ҳисобварақлар режаси деб, белгиланган тамойиллар асосида тартибга солинган ҳисобварақлар рўйхатига айтилади. Янги ҳисобварақлар режаси Ўзбекистон Республикаси Молия

вазирлигининг 2002 йил 9 сентябрдаги 103 - буйруғи билан тасдиқланиб, Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлиги томонидан 2002 йилнинг 23 октябрида 1181-сон билан рўйхатга олинди ва 2002 йилнинг 2 ноябридан бошлаб қонуний кучга кирди. Янги ҳисобварақлар режасига ўтишнинг зарурияти қуйидаги асосий сабаблар билан тавсифланади:

- Республика иқтисодиётини бозор муносабатларига ўтишни бошлаши муносабати билан хорижий сармоядорларни жалб қилиш ва бунинг учун уларга тушунарли бўлган бухгалтерия ҳисобини юритишнинг зарурилиги;

- давлат мулкани хусусийлаштирилиши, бунинг натижасида янги ҳўжалик бирлашмалари ва ҳисоб объектларининг юзага келиши (масалан, молиявий қўйилмалар, гудвилл, курсдаги фарқлар ва бошқалар);

- корхоналар фаолиятига баҳо берувчи кўрсаткичларни жаҳон миқёсида таққосланувчанлигини таъминлаш.

Ҳисобварақлар режасидан фойдаланишнинг мақсади барча ҳўжалик юритувчи субъектларда юз бераётган ҳўжалик муомалаларини бухгалтерия ҳисобининг ҳисобварақларида бир хил тарзда акс эттиришдан иборат.

2. Ҳисобварақлар режасини тузишнинг тамойиллари ва унинг тузилиши

Ҳисобварақлар режасини тузиб чиқишда бир қанча муҳим тамойилларга риоя қилишга тавсия этилади. Масалан, ҳисобварақлар режаси:

- асосий молиявий ҳисоботларни тузиш учун қулай бўлиши;
- келгусида компания фаолияти таркиби ва доирасини ўзгаришини ҳисобга олиб кенгайтишга мойил тарзда эгилувчан бўлиши;
- молиявий ҳисобот элементларининг ҳаракати тўғрисида батафсил маълумот бера олиши лозим.

Бундан ташқари, яна бир муҳим тамойил, бу молиявий ҳисобот элементларининг ликвидлилик даражаси. Айрим мамлакатларда, масалан, АҚШда миллий бухгалтерия ҳисоби стандарти (GAAP)га асосан оддий ҳисобварақлар режасининг тузилиши қуйидаги қурилишга эга бўлади:

Активлар (Т.р. 100-199)

100 Ҳазна

110 Олинадиган ҳисобварақлар

120 Олинган векселлар

- 130 Товар заҳиралари
- 140 Туланган сугурга
- 142 Материаллар учун олдиндан тулов
- 150 Ер
- 160 Бино
- 170 Ускуна

Мажбуриятлар (Т.р. 200-299)

- 200 Туланадиган ҳисобварақлар
- 210 Берилган қисқа муддатли векселлар
- 220 Ҳисобланган иш ҳақи
- 225 Ҳисобланган фоизлар
- 260 Берилган узоқ муддатли векселлар

Мулк эгасининг капитали (Т.р. 300-399)

- 300 Капитал
- 310 Капиталнинг олиними

Даромадлар (Т.р. 400-499)

- 400 Тушум
- 410 Ижарадан олинган даромад
- 420 Олинган фоизлар

Харажатлар (Т.р. 500-599)

- 500 Иш ҳақи
- 510 Иш ҳақидан солиқ
- 520 Ускуна ижараси харажатлари
- 525 Бино ижараси харажатлари
- 530 Коммунал хизматлар
- 540 Суғурта харажатлари
- 550 Материал харажатлари
- 560 Эксплуатация харажатлари
- 570 Фоизларнинг туланиши

Ўзбекистон Республикасида ҳаракат қилаётган янги ҳисобварақлар режаси олти қисм ва унинг таркибида булган туққиз булимдан иборат бўлиб, уларнинг 1-8 булимлари баланс тузилишига, 9-булими эса молиявий натижалар тугрисидаги ҳисобот тузилишига мос равишда жойлаштирилган. Қуйидаги жадвалда янги ҳисобварақлар режасининг тузилиши келтирилган:

Корхоналар тавсия этаётган бош ҳисобварақлар режасига асосан уз маблағлари ва уларнинг ташкил топиш манбаларини тулиқ тарзда ҳисобга олиними таъминлаш учун бухгалтерия ҳисобининг уз ишчи ҳисобварақлар режасини тузиб чиқишлари лозим. Ишчи режадаги ҳисобварақлар сони бош

ҳисобварақлар режасидагидан ё куп ёки кам бўлиши мумкин. Лекин улар корхона бизнесининг хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда барча ҳужалик муомалаларини батафсил ҳисобга олиш имконини бериши лозим.

3.1-жадвал

Янги ҳисобварақлар режасининг тузилиши

Қисм ва булимлар рақами	Қисм ва булимлар номи	Ҳисобварақлар рақами
I қисм	Узоқ муддатли активлар	
1-булим	Асосий воситалар, номоддий активлар ва бошқа узоқ муддатли активлар	0110-0990
II қисм	Жорий активлар	
2-булим	Товар-моддий захиралар	1010-2990
3-булим	Келгуси давр харажатлари ва муддати узайтирилган харажатларнинг жорий қисми	3110-3290
4-булим	Олинадиган ҳисобварақлар жорий қисми	4010-4910
5-булим	Пул маблағлари, жорий инвестициялар ва бошқа жорий активлар	5010-5910
III қисм	Мажбуриятлар	
6-булим	Жорий мажбуриятлар	6010-6990
7-булим	Узоқ муддатли мажбуриятлар	7010-7920
IV қисм	Хусусий капитал	
8-булим	Капитал, фойда ва захиралар	8310-8910
V қисм	Молиявий натижаларнинг шаклланиши ва инплантилиши	
9-булим	Даромадлар ва харажатлар	9010-9910
VI қисм	Балансдан ташқари ҳисобварақлар	001-014

3. Янги ҳисобварақлар режасининг хусусиятли томонлари

Муомалага киритилаётган янги ҳисобварақлар режасини ишлаб чиқишда республикаимиз мутахассислари бозор иқтисодиёти ривожланган мамлакатлар тажрибасидан кенг фойдаланиб, улардаги амалиётда синалган ва яхши натижалар берган устун томонларини миллий ҳисобварақлар режасига жойлаштиришга ҳаракат қилдилар. Шунга кура, янги ҳисобварақлар режасининг хусусиятли томонлари туғрисида фикр юритамиз. Бундай хусусиятли томонлар жуда куп бўлгани учун, биз уларнинг муҳимлари ҳақида тухталиб ўтамиз. Жумладан:

1. *Миллий ҳисобварақлар режасида «синтетик» ва «субҳисобварақ» деган тушунчалар мавжуд эмас.* Корхонанинг ҳар бир турдаги активи, капитали, мажбурияти, даромад, харажат ва якуний молиявий натижаларига алоҳида ҳисобварақлар очилган.

Масалан, корхонага тегишли номоддий активларни ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар кузда тутилган:

- «патентлар, лицензиялар ва ноу-хау»;
- «савдо маркалари, товар белгилари ва саноат нусхалари»;
- «дастурий таъминот»;
- «ердан ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи»;
- «ташкилий харажатлар»;
- «франчайз»;
- «муаллифлик ҳуқуқи»;
- «гудвилл»;
- «бошқа номоддий активлар»

2. *Янги ҳисобварақлар режасининг эгилувчанлиги ва мослашувчанлигининг юқорилиги.*

Ҳисобварақлар режасида келтирилган ҳар бир ҳисобварақни тўрт хонали санокқа эгалиги, уни осонликча янги шароитга мослаштириб, уларда ҳам субҳисобварақ, ҳам аналитик ҳисобварақ имкониятларидан фойдаланиш учун шароит яратади. Масалан, биринчи икки рақам синтетик ҳисобни билдирса, учинчи рақам субҳисобварақни ва тўртинчи рақам аналитик маълумотларни акс эттириш учун қўлланиши мумкин. Мисол тариқасида узоқ муддатли инвестициялар таркибига кирувчи «Қимматли қоғозлар» (0610) ҳисобварақини олишимиз мумкин. Унда:

06-(биринчи иккита рақам) узоқ муддатли инвестицияларни билдирса;

1-(учинчи рақам) инвестиция йўналиши (қимматли қоғозлар)ни англатади;

0 дан 9 гача (тўртинчи) рақамлар қимматли қоғоз турини билдириши мумкин. Масалан, 0611-облигациялар; 0612-депозит сертификатлари, 0613- вариантлар ёки бир неча турдаги маҳсулот ишлаб чиқарувчилар, 2011-ҳисобварақда «А» маҳсулот, 2012- ҳисобварақда «В» турдаги ва ҳ.к. маҳсулотлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ харажатларни алоҳида ҳисобга олиш имконияти яратилади.

3. *Янги ҳисобварақлар режасида халқаро амалиётга ухшаб, «актив-пассив» ҳисобварақлар мавжуд эмас.* Молиявий

ҳисоботларнинг халқаро стандартларига кўра, ҳисобварақлар «актив» ёки «пассив» бўлиши мумкин. Актив ҳисобварақлар корхона активларини ҳисобга олишга мўлжалланган бўлиб, уларда купайиш дебёт томонда, камайиш эса кредит томонда акс эттирилади. Масалан, асосий воситалар, товар моддий захиралар, пул маблағлари ва ҳ.к. Пассив ҳисобварақлар корхона капитали ва мажбуриятларини ҳисобга олишга мўлжалланган бўлиб, уларда купайиш кредит томонда, камайиш эса дебёт томонда акс эттирилади. Мисол учун, Низом капитали, туланадиган ҳисобварақлар, тақсимланмаган фойда ва ҳ.к.

4. *Янги ҳисобварақлар режаси жуда ҳам юқори деталлаштириш даражасига эга.* Муомалага киритилган ҳисобварақлар режасида аввал корхонанинг активи, мажбурияти, даромади ёки харажатини ҳисобга олиш учун ишлатилган бирор-бир ҳисобварақ урнига бир нечта янги ҳисобварақлар кузда тутилган. Масалан, аввал ишлатилган «Дебитор ва кредиторлар» деб номланган ҳисобварақнинг дебёт томонида ҳисобга олиб борилган муомалаларни акс эттириш учун, «харидор ва буюртмачилардан олинадиган ҳисобварақлар», «ажраб чиққан бўлинмалар, шуъба ва қарам хужаликлардан олинадиган ҳисобварақлар», «олинадиган фоизлар», «олинадиган роялти» ва ҳ.к. киритилган. Кредит томонида курсатилган муомалаларни ҳисобга олиш учун эса, ҳозирда «Туланадиган фоизлар», «Роялти буйича қарздорлик», «Кафолатлар буйича қарздорлик» ва ҳ.к. каби ҳисобварақлар кузда тутилган. Шу билан биргаликда бу турдаги дебиторлик ва кредиторлик қарзларининг жорий ва узоқ муддатли қисми алоҳида-алоҳида ҳисобга олинади.

5. *Арзон баҳо ва тез эскирувчан буюмлар анъанавий ҳисобини ўзгарганлиги.* Янги ҳисобварақлар режасида арзон баҳо ва тез эскирувчан буюмлар (12) ва уларнинг эскиришсини ҳисобга олувчи (13) ҳисобварақлар мавжуд эмас ҳамда уларни анъанавий тарзда ҳисобга олиш тартиби ўзгартирилди. Илгари бу ҳисобварақларда ҳисобга олинган корхона активлари эндиликда 1080 «Инвентар ва хужалик анжомлари» номли ҳисобварақда олиб борилади. Ушбу ҳисобварақда қуйидаги мезонлардан бирига жавоб берган активлар ҳисобга олинади:

- хизмат муддати бир йилдан ортимаган;
- хизмат муддатидан қатъи назар бир бирлик учун Ўзбекистон Республикасида белгиланган (харид қилиш пай-

тида) энг кам иш ҳақининг 50 бараваригача миқдорда қийматга эга бўлган активлар.

Хизмат муддати ва қийматидан қатъи назар инвентар ва ҳўжалик анжомлари таркибига қўйиладиган киритилади: маҳсус асбоблар ва мосламалар; маҳсус ва санитария кийими, маҳсус пойабзал; ёзув-чизув анжомлари; ошхона инвентари; барпо этиш харажатлари, қўрилиш-монтаж ишларининг тан-нархига киритиладиган вақтинчалик (титул бўлмаган) иншоотлар, мосламалар ва қўрилмалар; фойдаланиш муддати бир йилдан ошмайдиган алмаштириладиган ускуналар; овлаш қўроллари Инвентар ва анжомларни фойдаланишга топшириш пайтида уларнинг қиймати тўлигича ишлаб чиқариш ва давр харажатларига киритилади ва айни вақтда фойдаланиш даврида уларнинг бутлигини таъминлаш учун балансдан ташқаридаги «Фойдаланишдаги инвентар ва ҳўжалик анжомлари» деб номланган ҳисобварақда акс эттирилади.

6. Солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича бунак тўловлари ва солиқлар бўйича берилган мақсадли имтиёزلарни ҳисобга олиш учун мулжалланган маҳсус ҳисобварақларнинг киритилганлиги. Ҳаракатдаги қонунчиликка мувофиқ мулк шаклидан қатъи назар барча ҳўжалик юритувчи субъектлар ҳисобот даври давомида солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича бунак тўловлари қилиб боришлари лозим. Авваллари бундай ҳўжалик муомалалари ҳисобланган солиқ ва мажбурий ажратмалар ҳисобварақларининг дебет томонида акс эттирилар эди. Энди бу мақсадлар учун «Бюджетга солиқлар ва йигимлар бўйича бунак тўловлари», «Сугурта бўйича бунак тўловлари», «Давлатнинг мақсадли жамғармаларига бунак тўловлари» каби алоҳида ҳисобварақлар кўзда тутилган. Мамлакатимизда иқтисодиёт соҳасида олиб борилаётган ислохотлар корхоналарга уз фаолиятларини оёққа турғизиш, уларни ривожланишини таъминлаш ишчи уринларини яратиш ва сармояларни жалб қилиш мақсадида солиқлар бўйича имтиёзлар берилишини кўзда тутди. Шундай аниқ мақсадларда берилаётган солиқ имтиёзларини ҳисобга олиш учун янги ҳисобварақлар режасида «Мақсадли фойдаланиш бўйича солиқ имтиёзлари» номли ҳисобварақ очилган.

7. Муддати узайтирилган мажбуриятлар ва даромадларни ҳисобга олиш имконининг юзага келганлиги. Мажбуриятларни юзага келиши ва тўланиши ҳамда даромадларнинг ҳисобланиши ва тан оlinиши орасида маълум муддатнинг

пайдо булиши муддати узайтирилган мажбурият ёки даромадларни вужудга келтиради. Янги ҳисобварақлар режасида шу мақсадларда, жумладан,

солиқлар ҳисоби бўйича «Вақтинчалик фарқлар бўйича муддати узайтирилган даромад (фойда) солиғи»нинг узоқ муддатли қисми, «Вақтинчалик фарқлар бўйича муддати узайтирилган даромад (фойда) солиғи»нинг жорий қисми, «Солиқлар ва мажбурий туловлар бўйича муддати узайтирилган мажбуриятлар»нинг жорий қисми ва «Солиқлар ва мажбурий туловлар бўйича муддати узайтирилган мажбуриятлар»нинг узоқ муддатли қисми каби ҳисобварақлар;

облигациялар ҳисоби бўйича: «Дисконт (чегирмалар) бўйича муддати узайтирилган харажатларнинг узоқ муддатли қисми», «Дисконт (чегирмалар) бўйича муддати узайтирилган харажатларнинг жорий қисми», «Дисконт (чегирмалар) шаклидаги муддати узайтирилган даромадларнинг жорий қисми», «Дисконт (мукофот) шаклидаги муддати узайтирилган даромадларнинг жорий қисми ва бошқа шу каби ҳисобварақлар киритилган.

8. *Капитал ҳисобини мукаммал тарзда ҳисобга олиш имконияти яратилган.* Аввалам бор, Низом капитали таркибини яққол курсатиш мақсадида, «Оддий акциялар», «Имтиёзли акциялар», «Пайлар ва улушлар» деб номланган ҳисобварақлар киритилди. Бундан ташқари, Кўшилган капитал ва Захира капиталидаги узгаришларни ҳисобга олиш учун ҳисобварақлар таркиби кенгайтирилди ва муомаладаги капитал суммасига таъсир кўрсатувчи, «Сотиб олинган узининг оддий акциялари» ва «Сотиб олинган узининг имтиёзли акциялари» деб номланган контрпассив ҳисобварақдан фойдаланиш кузда тутилди. Тақсимланмаган фойда ҳисобини юртиш учун иккита алоҳида ҳисобварақнинг киритилиши, биринчидан, ҳисобот даври якунини кўриш имконини яратган бўлса, иккинчидан, корхона ташкил топган пайдан бошлаб капиталнинг узгаришини таҳлил қилиш учун шароит яратди.

9. *Мақсадли тушумлар ҳисобига аниқлик киритилди.* Корхонага давлат, халқаро ташкилотлар ва жисмоний шахслардан маълум мақсадларда келиб тушаётган тушумларни ҳисобга олиш учун, янги ҳисобварақлар режасида, «Грантлар», «Субсидиялар», «Аъзолик бадаллари» каби ҳисобварақлар кузда тутилган.

10. *Бир ҳисобнинг узида ҳам даромад, ҳам харажатларни ҳисобга олиш амалиётига чек қўйилди.* Янги ҳисобварақлар режасида сотиш ҳажмини ҳисобга олиб, унинг натижаларини аниқлаш учун мўлжалланган аввалги 46-«Маҳсулот (иш, хизматларнинг) сотилиши» деб номланган ҳисобварақнинг кредити бўйича кўрсатилган сотиш ҳажмини ва дебити бўйича кўрсатилган харажатларни ҳисобга олиш учун бир қатор алоҳида ҳисобварақлар киритилди. Жумладан, даромадларни ҳисобга олиш учун, «Тайёр маҳсулотни сотишдан олинган даромадлар», «Товарларни сотишдан олинган даромадлар», «Баजारилган иш ва кўрсатилган хизматлардан олинган даромадлар» каби ҳисобварақлар кузда тутилган бўлса, уларни яратиш бўйича сарфланган харажатларни ҳисобга олиш учун эса, «Сотилган тайёр маҳсулотнинг таннархи», «Сотилган товарлар таннархи» ва «Баजारилган иш ва кўрсатилган хизматлар таннархи» каби ҳисобварақлар киритилган. Хўжалик фаолиятининг якуний натижаси худди шу ном билан аталувчи «Якуний молиявий натижа» ҳисобварағида аниқланади.

11. *Янги ҳисобварақлар режасини таҳлил учун қулайлиги.* Янги ҳисобварақлар режасида хўжалик юритувчи субъектнинг активлари, мажбуриятлари ва капитал моддалар ҳаракатини батафсил тарзда ҳисобга олиш имкониятининг яратилганлиги унинг фаолиятига баҳо берувчи курсаткичларни ортиқча қийинчиликларсиз ҳисоблаб чиқиш, бошқарув қарорлари қабул қилиш ҳамда истиқбол режалари тузиш, маълумотларни олиш учун шароит яратади.

12. *Балансдан ташқари муомалаларни ҳисобга олиш учун бир қатор янги ҳисобварақлар киритилди.* Хўжалик фаолиятида юзага келган янги ҳисоб объектларини акс эттириш учун қуйидаги балансдан ташқари ҳисобварақлар кузда тутилган:

«Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича берилган асосий воситалар».

«Қарз шартномаси бўйича олинган мулк».

«Вақтинчалик берилган солиқ имтиёзлари».

«Фойдаланишга берилган инвентар ва хўжалик буюмлари».

4. Янги ҳисобварақлар режасидан амалиётда фойдаланиш тартиби

Янги ҳисобварақлар режаси юқорида куриб чиққанимиздек, олтига қисм ва тўққизта бўлимдан иборат. Тавсия этилаётган ҳисобварақлар сони жуда кўп бўлгани билан, бу ҳолат бизнинг

фикримизча, улардан фойдаланишни асло қийинлаштирмайди. Гап шундаки, ҳисобварақларнинг кетма-кетлиги бухгалтерия ҳисобининг концептуал асосларида кўзда тутилган еттида молиявий ҳисобот элементларининг жойлашиш кетма-кетлигига мос равишда белгиланган. Ушбу фикрни исботлаш мақсадида ҳисобварақлар гуруҳларини куриб чиқамиз:

1.0110-0990 ҳисобварақлар – асосий воситалар, номоддий активлар, узоқ муддатли инвестициялар ва бошқа узоқ муддатли активларни ҳисобга олишга мўлжалланган;

2.1010-3290 ҳисобварақлар – материаллар, тугалланмаган ишлаб чиқариш, тайёр маҳсулотлар, товарлар, келгуси давр харажатлари каби моддаларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган. Бу моддалар одатда жорий активлар таркибига киригилади;

3.4010-5920 ҳисобварақлар – олинаниган ҳисобварақлар ёки дебиторлик қарзлари, пул маблағлари ва қисқа муддатли инвестицияларни ҳисобга олишга мўлжалланган. Улар одатда жорий активлар таркибида ҳисобга олинади.

Куриб турганимиздек, активларнинг ҳисобварақлар режасида жойлаштирилиши уларнинг ҳужалик юритувчи субъект фаолият юртиши учун зарур булган иқтисодий ресурсларнинг ишлаб чиқариш циклидаги айланиш кетма-кетлигига асосланган ҳолда амалга оширилган. Ҳақиқатан, иқтисодиёт назариясидан маълумки, ҳужалик фаолиятини юритиш учун меҳнат қуроллари (0100,0400,0300 ва ҳ.к.), меҳнат буюмлари (1000) талаб этилади. Меҳнат буюмлари ишлаб чиқариш жараёнида (2010-2510) қайта ишланиб, ярим тайёр ва тайёр маҳсулотга айлантирилади (2110, 2810) сўнгра сотилади. Маҳсулотлар насияга сотилса, дебиторлик қарзи (4010) вужудга келади, нақд пулга сотилса, пул маблағларига айланади (5010,5110). Шундай қилиб, 0110 ҳисобварақдан бошлаб, то 5990 гача булган ҳисобварақларда корхонанинг узоқ ва жорий активлари ҳисобга олинар экан. Бу моддалар молиявий ҳисоботнинг «активлар» деб номланган биринчи элементини ташкил қилиб, корхона балансининг актив қисмида ўз аксини топади. Шунинг учун ҳам 0110-5990 ҳисобварақлар ўз вазифасига кура, «актив» ҳисобварақлар деб юритилади ва уларнинг қолдиғи одатда дебет томонда булади.

4.6010-6990 ҳисобварақлар мол етказиб берувчилар, харидорлар ва бошқа жисмоний ҳамда ҳуқуқий шахсларга нисбатан булган кредиторлик қарзларини ҳисобга олишга мўлжалланган. Одатда, бундай қарзлар жорий мажбуриятларни ташкил қилади.

5.7010-7990 ҳисобварақлар эса узоқ муддатли мажбуриятларни ҳисобга олиш кўзда тутилган. Куриб турганимиздек, бу

икки гуруҳ ҳисобварақлар «мажбуриятлар» деб аталган молиявий ҳисоботнинг иккинчи элементини ҳисобга олишга мўлжалланган экан.

6.8010-8990 ҳисобварақлар. Корхона хусусий капиталининг ҳолати ва ҳаракати туғрисидаги маълумотларни умумлаштириш учун мўлжалланган. Демак, бу ҳисобварақлар молиявий ҳисоботнинг учинчи элементи булган «капитал»ни ҳисобга олиш учун кузда тутилган экан.

Хулоса қилиб шуни айтиш керакки, янги ҳисобварақлар режасининг 0110 дан 8990 гача саноққа эга булган ҳисобварақлар молиявий ҳисоботнинг 1-шакли булган бухгалтерия балансини тайёрлаш учун қулланиладиган ҳисобварақлар булиб ҳисобланади ва шу сабабли улар «доимий» ҳисобварақлар деб юритилади.

Ҳисобварақлар режасининг сунгги **9010 дан 9910гача** булган ҳисобварақлари молиявий натижаларни аниқлаш ва 2-шакл «Молиявий натижалар туғрисидаги ҳисобот»ни тайёрлаш учун хизмат қилади. Бу ҳисобварақларда молиявий ҳисоботларнинг қолган тўртта элементи булиб ҳисобланган «Даромадлар», «Харажатлар», «Фойда» ва «Зарарлар»ни ҳисобга олиш кузда тутилган. Бу элементларни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар «вақтинчалик» ҳисобварақлар деб юритилади ва ҳисобот даврининг молиявий натижаларини аниқлаш пайтида уларнинг ёпилиши юз беради. Бундай ҳисобварақларда келгуси даврга қолдиқ қолмайди.

4-МАВЗУ. ҲИСОБ ЦИКЛИ ВА УНИНГ БОСҚИЧЛАРИ

1. Ҳисоб циклидаги қадамлар ва уларнинг мақсадлари

Ҳисоб цикли бу ҳужалик муомалаларини урганишдан бошлаб то молиявий ҳисоботни тузиш ва ҳисобварақларни ёпишгача булган ҳисоб жараёнларининг кетма-кетлигидир.

Бухгалтер молиявий ҳисоботларни тузиш учун фақат ҳисоб жараёнига хос булган тадбирларни амалга ошириши керак. У амалда асосан учта муҳим муаммони ҳал этади:

1)ҳужалик муомаласи қачон рўй бергани (сана)ни аниқлайди;

2)булиб ўтган ҳужалик муомаласининг қиймат кўриниши қандай эканлигини (суммани) урнатади;

3)уни қандай туркумлаш керак эканлигини белгилайди.

Бухгалтер тайёрлаган маълумотлар ана шу саволларга жавоб бериши шарт. Буни мисол ёрдамида ҳам кўриш мумкин: масалан, корхона харидорга насияга маҳсулот сотди. Бухгалтер юк хатини расмийлаштираётиб, сотиш муомаласи бўлиб ўтган санани қайд қилади. Юк хатида сотилган маҳсулот қиймати ҳам курсатилади. Булиб ўтган ҳужалик муомаласини иккиёқлама ёзув орқали акс эттиради: бир томондан сотишни акс эттиради, иккинчи томондан ушбу муомала буйича харидорнинг дебиторлик қарзини ёзиб қўяди. Хуллас, юқоридаги учта муаммони ҳал қила бориб, бухгалтер ҳисобот даври давомида ана шундай тадбирларни узлуксиз равишда, ўзаро боғлиқликда амалга ошириб боради.

Молиявий ҳисобот тузиш учун бухгалтер амалга оширадиган тадбирларнинг узига хос кетма-кетлиги мавжуд. Бухгалтер ана шу тадбирларни бирин-кетин бажариб, молиявий ҳисоботларни тузади ва фойдаланувчиларга тақдим этади. Бухгалтернинг ҳисобни юритиш жараёнида амалга оширадиган тадбирлари маълум бир кетма-кетликда бажарилиши шарт бўлгани сабабли ана шу тадбирлар *ҳисоб цикли қадамлари* дейилади.

Ҳисоб цикли молиявий ҳисоботларга олиб келадиган давом этувчи қадамларнинг туркуми ҳисобланади. Бу цикл ҳар ҳисобот даврида (одатда йилда бир марта) такрорланади.

Маълумотларни қайта ишлаш учун ишлатиладиган техникага боғлиқ ҳолда, ҳисоб циклининг айрим қадамлари қўшилади ёки айрим ҳолларда тушириб қолдирилади. Циклнинг тезлиги ва тўғрилигини ошириш учун купчилик тизимлар компьютерлаштирилган. Бухгалтерлар куп ҳолларда ушбу қадамларнинг бир нечтасини бажариш учун иш жадваллари, журналлардан фойдаланадилар. Иш жадваллари ва журналларни биз кейинроқ синчиклаб кўриб чиқамиз.

1. Қадамлар ва уларнинг мақсадлари:

1-қадам. Ҳужалик муомалаларини қайд қилиш учун далилни аниқлаш.

Мақсад: асосан муомала ёки далиллар ҳақидаги бирламчи ҳужжатлар шаклидаги ахборотларни йиғиш.

2-қадам. Тегишли журналларда бухгалтерия ёзувлари ва далилларни қайд қилиш.

Мақсад: ҳисобварақлар ўтказишга ёрдам берадиган шаклда хронологик ёзув (журнал)да ҳужалик муомаласи фирмага иқтисодий таъсирини аниқлаш ва тасвирлаш.

3-қалам. Журналлардан бош китобга қайд қилиш.

Мақсад: ахборотни журналлардан бош китобга кучириш-ахборотни ҳисобварақларда сақлаш усули.

4-қалам. Тузатилмаган синов балансини тайёрлаш.

Мақсад: дебет ва кредитнинг тенглигини текшириш ва тузатувчи журнал ёзувларининг бошлангич нуқтаси учун қулай руйхат тузиш.

5-қалам. Тузатувчи журнал ёзувларини бош журналда қайд қилиш.

Мақсад: ҳисоблашни, узайтирилган муддатларнинг тугаши, баҳолаш ва бошқа бирламчи ҳужжатларда одатда акс эттирилмайдиган далилларни қайд қилиш.

6-қалам. Тузатилган синов балансини тайёрлаш.

Мақсад: дебет ва кредитнинг тенглигини текшириш ва молиявий ҳисоботларни тайёрлашни осонлаштириш.

7-қалам. Молиявий ҳисоботларни тайёрлаш.

Мақсад: молиявий натижалар тўғрисидаги, баланс ва тақсимланмаган фойда тўғрисидаги ҳисоботларга оид маълумотларни умумлаштириш, молиявий ҳисоботлар шакллари тўлдириш учун ахборот тайёрлаш.

8-қалам. Бош китобда ҳисобварақларнинг ёпилишини қайд қилиш.

Мақсад: вақтинчалик ҳисобварақларни ёпиш ва соф фойданинг суммасини тақсимланмаган фойдага утказиш.

9-қалам. Ҳисобварақлар ёпилгандан кейин баланс тайёрлаш.

Мақсад: ҳисобварақлар ёпилгандан кейин дебет ва кредитнинг тенглигини текшириш.

10-қалам. Бош китобда доимий ҳисобварақлар қолдиқларини қайд қилиш.

Мақсад: янги ҳисобот даври учун Бош китоб ва ҳисобварақларни тайёрлаш.

Талаба ҳисоб циклидаги қадамларнинг моҳияти билан яхшироқ танишиши, аниқроқ тасаввурга эга бўлиши учун ҳисоб циклининг ҳар бир қадами бўйича амалга ошириладиган тадбирлар (процедуралар)ни кўриб чиқамиз.

Бухгалтер ҳўжалик юритувчи субъект фаолиятини ҳисобга олишни ҳўжаликда бўлиб ўтаётган воқеа-ҳодисаларни таҳлил қилиб, уларни аниқлаш ва ўлчашдан бошлайди. Масалан, насияга товар харид қилинди. Бухгалтер ушбу муомаланинг иж-рочисидан юк хатини олади ва унга берилган ишонч қоғозини қайд қилиш китобига товар келтирилганини белгилаб қўяди.

Агар товарларни сотиш амалга оширилса, бухгалтер юк хатини қайд этиб, тегишли тартибда расмийлаштиради. У юк хатига қуйидаги реквизитларни киритади: юк хатининг тартиб рақами, муомала амалга оширилган сана, сотувчи-корхона ва унинг вакили, харидор-корхона ва унинг вакили ҳамда ишонч вараги, товарнинг номи, миқдори, қиймати. Юк хатига икки томоннинг вакиллари ҳамда масъул шахслар имзо қўядилар.

2003 йил “ 06 ” март

сана

Юк хати № 34

Кимдан “Юлдуз” фирмасидан

Кимга “Келажак” кичик корхонасига

Ким орқали Салимов Ф. 122-сон.ш ишонч қоғози сана 05.03.2005 й.

Т.р.	Товарнинг номи	улчов бирлиги	миқдори	баҳоси, сўм, тийин	қиймати, сўм, тийин
1	Бодалар қалпоқчаси, пуштиранг, 575-модел	дона	1000=	1800, 00	1800000,00
	Жами				1800000,00
Бир миллион саккиз юз минг сўм 00 тийин					
муҳр урни					
Имзолар: Раҳбар			Бош ҳисобчи		
Тошширувчи			Қабул қилиб олувчи		

Мисол тариқасида келтирилган юк хатининг тулдирилиши ва реквизитлари бухгалтер учун ҳужалик муомаласининг – сотишнинг қийматини аниқлашга ёрдам беради.

2-қадамда амалга оширилган муомалалар буйича ҳисоб регистрлари – журналларга бухгалтерия икки ёқлама ёзувлари қайд қилинади. Масалан, насияга маҳсулот сотилиш муомаласи буйича қуйидаги ёзув берилади:

Дт – Олинадиган ҳисобварақлар – 1800000 сўм;

Кт – Товар сотишдан олинган даромад – 1800000 сўм.

Сотилган товарни рўйхатдан чиқариб юбориш учун эса уни сотилди, деб ёзиб қўйиш керак. Бунинг учун унинг таннархи ҳақидаги маълумот керак бўлади. Фараз қилайлик, ушбу муомала буйича товарнинг таннархи 1500000 сўмни ташкил қилади:

Дт – Сотилган товарнинг таннархи – 1500000 сум;

Кт – Омбордаги товарлар – 1500000 сум.

Бундай ёзув, амалиётда одатда тегишли журналларда амалга оширилади. Бунга қуйидагича ифодалаш мумкин:

“Товар-моддий захиралар” журналі (ҳисобварақ 2910)

Тартиб рақами	Сана	Хужалик муомаласининг мазмуни	Боглан ҳисоб-варақ	дебет	кредит
1	6.11.2005 й.	Товар - болалар қатпоқчаси	9110		1500000
		ва ҳоказо			
		Жами ой давомида			2750000

Худди шу муомала сотилган маҳсулот таннаrxини ҳисобга олиш журналіга ҳам қайд этилади:

“Сотилган товарлар таннаrxи” журналі (ҳисобварақ 9120)

Тартиб рақами	Сана	Хужалик муомаласининг мазмуни	Боглан ҳисоб-варақ	дебет	кредит
1.	6.11.2005 й.	Товар - болалар қатпоқчаси	2910	1500000	
		ва ҳоказо			
		Жами ой давомида		2750000	

Худди шу муомала “Олинадиган ҳисобварақлар” деб номланадиган журналда ҳам қайд этилади:

“Олинадиган ҳисобварақлар” журналі (ҳисобварақ 4010)

Тартиб рақами	Сана	Хужалик муомаласининг мазмуни	Боглан ҳисоб-варақ	дебет	кредит
1	6.11.2005 й.	Товар - болалар қатпоқчаси	9020	1800000	
		ва ҳоказо			
		Жами		1800000	

**“Сотиш муомалаларини ҳисобга олиш” журнали
(ҳисобварақ 9020)**

Тартиб рақами	Сана	Хужалик муомаласи мазмуни	Боглан. ҳисоб- варақ	дебет	кредит
1	6.11. 2005 й	Товар - болалар қалпоқчаси	4010		1800000
		ва ҳоказо			
		Жами			1800000

Шундай қилиб, бухгалтер иккинчи қадамни ижро этди.

3-қadamда журналлардаги ёзувлар бош китобга олиб утилади. Журналлардаги ёзувлар бухгалтерга молиявий ахборотни уз вақтида қайд қилиб бориш ва ойлик, чораклик ҳисоботлар учун умумлаштириш имконини берса, бош китобга ахборотни журналлардан кучириш – ахборотни ҳисобварақларда сақлаш усули ҳисобланади. Бош китобга ҳар ойда ҳисобварақлар бўйича умумий дебет ва кредит суммалар қайд қилинади. Бош китобда ҳар бир ҳисобварақ учун алоҳида варақлар ажратилади. Бош китоб шакли ва вазифаси билан таништириш учун биз юқоридаги мисолни давом эттираемиз. Куйида бош китобнинг “Товар-моддий заҳиралар” ҳисобварақасига тегишли варағининг шаклини келтираемиз:

Кўриб турганингиздек, бош журналда алоҳида ҳисобварақларда бўлиб ўтган ўзгаришларнинг жами уз аксини топиб, ҳисобварақлар бўйича ҳисобот даври охирига мавжуд бўлган қолдиқни аниқлаш имкони пайдо булар экан.

2910 “Омбордаги товарлар” ҳисобварағи

Ойлар	ушбу ҳисобварақнинг дебети бўйича куйидаги ҳисобварақларнинг кредити бўйича				жами дебет бўйича	жами кредит бўйича	қолдиқ
	6010	2010	2310	9110			
Йил бошига							-
январ	2000000				2000000		2000000
феврал							2000000
март						1500000	500000
Йил бошидан					2000000	1500000	500000

4-қадамда тузатилмаган синов баланси тайёрланади. Синов балансини тузиш дебет ва кредитнинг тенглигини текшириш ва тузатувчи журнал ёзувларининг бошланғич нүqtаси учун қулай рўйхат тузиш учун зарурдир.

Амалда тузатилмаган синов баланси ёки айланма қайднома бош китоб маълумотларига асосан тузилади. Қуйида синов балансини тузиш учун фойдаланиладиган жадвал кўринишини келтирамиз:

№	Ҳисоб-варақ	Ҳисобварақларнинг дa-стлабки қoлдиги		Ҳисобот дав-ридаги айла-ниш		Ҳисобварақларнинг охириги қoлдиги	
		дебет	кредит	дебет	кредит	дебет	кредит
1	0120	160000000		560000		160560000	
2	0220		1500000		100000		1600000
	ва ҳ.к.						
	жами	1.560.500.000	1.560.500.000	783.000	783.000	1.410.500.000	1.410.500.000

5-қадамда тузатувчи журнал ёзувларининг бош журналда қайд қилиниши амалга оширилади. Тузатувчи ёзувларни халқаро тажрибада мавжуд бўлган трансформацион қайдномалардан фойдаланиш орқали амалга ошириш қулайдир. Уқув мақсадларида биз бу регистр ўрнига ишчи жадвалдан фойдаланамиз.

Ҳисоб циклининг кейинги қадамлари ишчи жадвал, бош журнал ва бош китоблар ёрдамида амалга оширилгани туфайли уларнинг амалга оширилиш тартибини ишчи жадвални тўлдириш бoсқичларини кўриб чиқиш орқали изоҳлаш маъқулроқ, деб ўйлаймиз.

2. Ишчи жадвали ва уни тузиш бoсқичлари

Ишчи жадвал бу ҳисоб жараёнларини соддалаштириш ва ҳисоботлар тайёрлаш мақсадида умумлаштириш учун қўлланиладиган дастакдир. Уни тайёрлаш ҳисоб циклини бир қисми ҳисобланмайди. Бироқ унинг қўлланилиши тузатилган синов балансини, молиявий натижалар тўғрисида ҳисобогни, тақсимланмаган фойда тўғрисидаги ҳисоботни ва бухгалтерия балансини тайёрлашни соддалаштириши мумкин.

Қуйида ишчи жадвал устунларининг номлари келтирилган:

- 1) ҳисобварақнинг номи;
- 2) ҳисобварақининг рақами;

- 3) тузатилмаган (дастлабки) синов баланси;
- 4) тузатувчи бухгалтерия ўтказмалари;
- 5) тузатилган синов баланси;
- 6) молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот;
- 7) тақсимланмаган фойда тўғрисидаги ҳисобот;
- 8) бухгалтерия баланси.

Ишчи жадвалнинг устунларини тўлдириш тартиби ва моҳиятини ёритиб бериш, бизнинг фикримизча, ишчи жадвалнинг вазифасини англашга ёрдам беради.

Тузатилмаган синов баланси ана шу номдаги устунда тузатилмаган синов баланси курсатилиб, у айланма қайдноманинг охириги ҳисобот даври охирига ҳисобварақларнинг қолдиқлари берилган устун асосида тўлдирилади. Синов баланснинг дебет ва кредит устунлари текшириш учун қушиб чиқилади, чунки дебет ва кредит томон тенг бўлиши керак:

а) тузатувчи ёзувлардан фойдаланиш:

Тузатувчи ёзувларга қачон эҳтиёж туғилади? Тузатувчи ёзувлар ўзи нима учун керак? Бухгалтер юқоридаги ишларни қадамма-қадам бажариб чиққандан сўнг даврий - чораклик, йиллик ҳисоботларни тузиши керак. Бу жараён бир қарашда унча мураккаб эмасдек туюлади. Бешта дастлабки қадамларни босиб ўтишнинг ўзи ҳисобот тузиш учун етарлидек туюлади, лекин аслида бундай эмас. Гап шундаки, айрим ҳолларда баъзи муомалаларни қайта куриб чиқиш зарурати туғилади. Бунинг сабаби эса, йўл қўйилиши эҳтимоли бўлган хатоликлар, ноаниқликлар, ҳисоблаш усулидан фойдаланиш натижаларидир. Масалан, корхона ускунасининг ижараси учун туланган пул ҳисоб-китоб рақамига 2003 йил 1 октябр куни қабул қилинган. 12 ойлик ижара учун олдиндан туланган бу сумма 120000 сўмни ташкил қилади, деб фараз қилайлик. Ижара муддати 2003 йил 1 октябрдан 2004 йил 1 октябригача деб белгиланган. Пул рақамига келиб тушган куни бухгалтер ушбу муомала бўйича қуйидаги ёзувни берган эди:

Дт – Ҳисоб-китоб рақами -	120000 сўм;
Кт – Муддати узайтирилган даромад -	120000 сўм.

Бу ёзув муомала амалга оширилган куни тўғри берилган, лекин ҳисобот даври 31 декабрда тугайди. Демак, 1 октябрдан

31 декабрча 3 ой утганлиги туфайли (ижара давом этмоқда), ижара буйича 3 ойлик даромадни тан олиш талаб этилади. $120000 : 12 \text{ ой} \times 3 \text{ ой} = 30000 \text{ сум}$. Бунинг учун бухгалтер қуйидаги тузатиш ёзувини бериши лозим:

Дт – Муддати узайтирилган даромад - 30000 сум;

Кт – Ижарадан олинган даромад- 30000 сум.

Тузатувчи ёзувларга яна бир мисол тариқасида қуйидаги ҳолатни қуриб чиқайлик: 2003 йил 1 ноябр куни корхона маъмуриятга 6 ой давомида транспорт хизмати курсатишлари учун олдиндан 48000 сум пулни утказиб берганди. 1 ноябр куни бухгалтер қуйидаги ёзувни расмийлаштирган:

Дт – Бошқа маъмурий харажатлар - 48000 сум;

Кт – Пул маблағлари - 48000 сум.

Бу ёзув пул маблағларининг сарфланишини уз вақтида акс эттиришга ёрдам берган холос чунки, ҳисобот даврига мос келувчи транспорт харажати 6 ойлик эмас, балки 2 ойлик эди, яъни ноябр ҳамда декабр ойлари учун ушбу харажатларни курсатиш лозим эди. Демак, бухгалтер 1 ноябр куни нотўғри ёзувни амалга оширган. Уни тузатиш ёзувини амалга ошириш учун ҳисобот даврига тегишли харажат суммасини аниқлаймиз: $48000 \text{ сум} : 6 \text{ ой} \times 2 \text{ ой} = 16000 \text{ сум}$. харажатлар таркибида нотўғри курсатилган сумма эса $48000 - 16000 = 32000 \text{ сум}$.

Тузатиш ёзуви қуйидагича бўлади:

Дт – Олдиндан туланган харажатлар- 32000 сум;

Кт – Бошқа маъмурий харажатлар- 32000 сум.

Шундай қилиб, келтирилган мисолларда иккита тузатиш ёзувини қуриб чиқдик.

Бухгалтерлик амалиётидан маълумки, бухгалтерияда объектив ва субъектив сабабларга қура, айрим ҳолларда хатоликларга йул қўйилиши ва синов баланси тузилгандан сўнг ана шу хатоликлар аниқланиши мумкин. Одатда аниқланган камчиликларни бартараф этиш учун яна ҳисоб циклининг илк босқичларига қайтиш ва хатони тузатиш буйича ёзувларни аввал дастлабки ҳисоб регистрларида жумладан, журналларда акс эттириш, кейин синов балансини қайтадан тузишга тўғри келади. Бу, албатта, жуда машаққатли ишдир. Халқаро тажри-

бада, аниқроғи бозор иқтисодиёти шаклланган мамлакатлар бухгалтерия ҳисобида «қизил ёзув», «сторно» каби тушунчалар умуман қўлланилмайди. Халқаро амалиётда қўлланиб келинаётган ишчи жадвал эса мазкур ҳисоб жараёнини енгиллаштириши ва хатоларни тузатиш бўйича ёзувларни бевосита синов баланси тузилгандан сўнг амалга ошириш ва ана шу ёзувларга асосан осонлик билан синов балансини қайта тузиш ёки тўғрилаш имконини беради. Тузатиш мумкин бўлган хатоликларга эса қуйидаги ҳолларни мисол қилиш мумкин деб ўйлаймиз:

- ҳисобланмай қолган муомалалар (амортизациялар, фоизлар ва бошқа даромад ҳамда харажатлар);

- ҳисоблаш усулидан фойдаланган ҳолда муомалаларни уз вақтида акс эттириш талабига риоя қилиш натижасида, даромад ва харажатларнинг мувофиқлик таъйини биноан акс эттирилишини таъминлаш (олдиндан туланган ёки олинган суммаларнинг тегишли қисмларини ажратиш ва ҳ.к.);

- ноаниқликлар натижасида нотўғри акс эттирилган муомалалар, нотўғри ҳисобга олинган суммалар ва бошқалар.

Тузатиш ёзувлари дастлаб Бош журналга қайд қилинади. Сўнгра трансформацион жадвал ёки ишчи жадвалнинг “Тузатиш ёзувлари” деб номланган устунининг тегишли қаторларига ёзиб чиқилади. Бу устундаги ёзувларнинг тўғрилигини текшириш учун уларнинг дебет ва кредит йиғиндилари аниқланиб, тегишли сатрга ёзилади. Дебет ва кредит йиғиндилари, албатта, тенг чиқиш керак.

Амалга оширилган тузатувчи ёзувларни ҳисобга олган ҳолда ҳисобварақларнинг дебет ва кредит қолдиқлари қайта ҳисобланиб чиқилади, яъни **тузатилган синов баланси** тузилади. Талаба синов балансини тузишда актив ва пассив ҳисобварақлардан фойдаланиш қоидаларига амал қилиши керак бўлади.

Масалан, пассив “Ускуналар эскириши” номли ҳисобварақнинг тузатилмаган синов балансидаги қолдиғи 345000 сўм бўлса, тузатувчи ёзув ёрдамида ускуна бўйича 14986 сўмлик эскириш ҳисобланса, бош журнал ҳамда ишчи жадвалнинг “Тузатувчи ёзувлар” номли устунда қуйидаги ёзувлар амалга оширилади:

Дт – Асосий ишлаб чиқариш харажатлари- 14986 сўм;

Кт – Ускунанинг эскириши- 14986 сўм.

Тузатилган синов баланси учун “Ускунанинг эскириши” номли ҳисобварақнинг қолдиғи қуйидагича аниқланади:

ҳисобварақнинг тузатилмаган синов балансидаги кредит қолдиғи + кредит тузатиш ёзуви суммаси – дебет тузатиш ёзуви суммаси = ҳисобварақнинг охириги қолдиғи.

Бизнинг мисолимизда: $345000 + 14986 = 359986$ сўм.

Ишчи жадвални тўлдириш тартибини янада тулиқроқ куриб чиқиш мақсадида яна битта тузатиш ёзувини куриб чиқамиз. Ишчи жадвалдан кўриниб турибдики, биз куриб чиқаётган корхона банкдан кредит маблағи олган экан. Бухгалтер ана шу кредит бўйича туланадиган фоизларни ҳисобламаган деб фараз қилайлик. Фоизларни ҳисоблаш учун, кредит олинган сана ва фоиз ставкаси маълум бўлиши керак. Кредитни 2003 йил 1 декабрда олган, йиллик фоиз ставкасини эса 10 фоиз, деб олайлик. Ушбу ҳолат бўйича тузатувчи ёзувни бериш учун фоиз суммасини ҳисоблаб топамиз:

$20000000 \text{ сўм} \times 10\% : 365 \text{ кун} \times 31 \text{ кун} = 169863 \text{ сўм}$

Тузатиш ёзуви қуйидагича:

Дт – Фоиз кўринишидаги харажатлар- 169863 сўм;

Кт – Туланадиган фоизлар- 169863 сўм.

Юқорида келтирилган учта тузатиш ёзувини қуйида келтирилган ишчи жадвалнинг “Тузатувчи ёзувлар” устунининг тегишли сатрларига ёзиб кўрсатамиз.

Тузатувчи ёзувларни ишчи жадвалга киритиб, уларнинг назорат суммалари, яъни жами дебет ва кредит суммаларини аниқлаб олгандан сўнг “Тузатилган синов баланси” номли устунни тўлдиришга утилади. Бизнинг мисолимизда тузатилган синов баланси жами суммаси дебет ва кредит бўйича 37.908.849 сўмга тенг.

б) молиявий ҳисоботлар учун маълумотларни умумлаштириш:

Ишчи жадвалнинг кейинги устунларини тўлдириш бево-сита молиявий ҳисоботлар шакллари тўлдириш учун маълумотлар тайёрлашга ёрдам беради.

Ишчи жадвалнинг «Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот» номли устунини тўлдириш учун тузатилган синов балансидан даромадлар ва харажатлар суммалари (9010-9900

ҳисобварақларнинг қолдиқлари) ушбу устуннинг дебет ва кредит бўлимларига утказилади.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботга тегишли устунда **ёпиладиган бухгалтерия ёзувлари** келтирилади. Устуннинг дебет ва кредит суммалари солиштирилиб, фойда ёки зарар суммаси, яъни солиқ тулангунча фойда (зарар) суммаси аниқланади. Бизнинг мисолда барча даромадлар 930000 сумни, харажатлар 822849 сумни ташкил қилиб, солиқ тулангунча фойда эса 107151 сумни ташкил қилди. Ана шу чиққан натижага асосланиб, солиқ ҳисоб-китоб қилиниб, туланадиган солиқ ва солиқ буйича харажатлар аниқланади. Фараз қилайлик, ушбу корхона учун фойда солиғи ставкаси 30 фоиз. Демак, солиқ суммаси: $107151 \times 30 \text{ фоиз} = 32145 \text{ сум}$.

Амалга оширган ҳисоб-китобларимизни ишчи жадвалга киритиш учун **“Тузатиш ёзувлари”** номли устунга қайтиб, солиққа оид ҳисобварақлар курсатилган охириги сатрларга ушбу ёзувни киритамиз:

Дт – Фойда солиғи буйича харажатлар- 19287 сум;

Кт – Ҳисобланган фойда солиғи- 19287 сум.

Бу бизнинг ишчи жадвалда акс эттираётган бешинчи ёзувимиздир (ишчи жадвалга қаранг). Ушбу ёзувдан сунг ишчи жадвалнинг **“Тузатувчи ёзувлар”** номли устунини тулдиришни якунлаш мақсадида ушбу устуннинг дебет ва кредит устунларининг умумий суммалари аниқланади. Бизнинг мисолимизда умумий сумма **“Тузатувчи ёзувлар”** устунини буйича 278994 сумни ташкил қилди.

Навбатдаги ҳисоб-китоблар ишчи жадвалнинг **“Тузатилган синов баланси”** номли устунини тўлдириб, ниҳоясига етказишдан иборатдир. Бунинг учун ушбу устунга **“Солиқ харажатлари”** ва **“Туланадиган солиқ”** номли сатрлар суммаси олиб утилади.

Куриб турганингиздек, устуннинг умумий суммаси дебет ва кредит буйича 37940994 сумни ташкил қилди.

Ҳисобланган солиқ суммасини солиқ тулангунга қадар фойда суммасидан айириб юборсак, соф фойда суммаси келиб чиқади: $107151 - 32145 = 75006 \text{ сум}$. Бу маълумотлар молиявий натижаларни тавсифлаб, улар ишчи жадвалнинг **“Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот”** устунига ёзилиши керак. Бунинг учун даставвал **“Тузатилган синов баланси”** устунидан *фақат молиявий натижаларни аниқлашга оид маълумотларни* **“Молиявий натижа-**

лар тўғрисидаги ҳисобот” устунига олиб ўтишимиз керак. Кўриб чиқиладиган мисолда вақтинчалик ҳисобварақлар жумласига кирувчи “Фойда (даромад) солиғи харажатлари” ҳисобварағи (Тузатишлар синови балансидаги) дебет сумма “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” устунининг дебетига олиб ўтилади. Шундан сўнг “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” устунининг дебет томонидаги барча харажатлар суммалари йиғиндиси (солиқ харажатларини қўшган ҳолда) аниқланади (1) ва кредит томонининг умумий суммасидан айириб (2) юборилади:

$$1) 822849 + 32145 = 854994 \text{ сўм};$$

$$2) 930000 - 854994 = 75006 \text{ сўм}.$$

Кўриб турганингиздек, ишчи жадвалнинг “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” номли устуни ёрдамида аниқланган фойда суммаси “Солиқ тулангунга қадар фойда” суммасидан “Солиқ харажатлари” ни айириб юборгандаги суммага тенг чиқмоқда:

$$107151 - 32145 = 75006 \text{ сўм}.$$

Аниқланган соф фойда суммасини “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” устунининг дебетига ёзамиз. Нима учун бу ёзувни амалга оширишимизни тушуниш учун ёпиладиган бухгалтерия ўтказмаларининг моҳияти ва амалга оширилиши тартиби билан таништириб чиқамиз.

Ишчи жадвалнинг “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” номли устунини тўлдиришни якунлаш учун ушбу устуннинг дебет ва кредит устунларидаги умумий суммаларни аниқлаймиз:

$$822849 + 32145 + 75006 = 930000 \text{ сўм}.$$

Шундай қилиб, тузатишлар синови баланси 0110 ҳисобварақдан бошлаб то 9810 ҳисобварақгача бўлган барча ҳисобварақлар қолдигини ўз ичига олади. Демак, ишчи жадвалда 1-шаклдаги баланс ҳисоботиغا тегишли 0110-8990 ҳисобварақлар ва 2-шакл “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот”ни тузиш учун тегишли бўлган 9010-9900 ҳисобварақларни бир-биридан ажратилибгина молиявий натижалар ҳисоблаб топилар экан. Бу қадамни амалга оширишнинг сабаби молиявий ҳисобот шакллариининг бир-бирига боғлиқлигидир. Гап шундаки, 1-шакл – балансининг 8710 ҳисобварақ “Тақсимланмаган фойда” деб номланган моддасини фақатгина “Молиявий натижалар тўғрисидаги” ҳисоботни тузиб, фойда суммасини аниқлаб бўлгандан сўнггина ёзиш мумкин.

**2005 йилнинг 31 декабрида тугайдиган ҳисобот даври учун
ИШЧИ ЖАДВАЛ**

Ҳисобварақларнинг номи	Ҳисобварақ рақами	Синон баланси		Тузатувчи сзулар		Тузатилян синон баланси		Молиявий натижалар туғрисидаги ҳисобот 2-шакл, 9910 ҳисобварақининг тарҳи		Тақсимланмаган фойда туғрисидаги ҳисобот, 8710-ҳисобварақининг тарҳи		Баланс, 1-шакл учун	
		дебет	кре-дит	дебет	кре-дит	дебет	кре-дит	дебет	кре-дит	дебет	кре-дит	дебет	кредит
Бино	0120	20000000				20000000						20000000	
Ускуна	0130	16700000				16700000						16700000	
Бинонинг эскириши	0220		180000				180000						180000
Ускунанинг эскириши	0230		345000		214986		35986						35986
Асосий ишлаб чиқариш харажатлари	2010			214986		14986						14986	
Олдиндан қилинган харажатлар	3190	26000		3132000		58000						58000	
Олинадиган ҳисобварақлар	4010	153000				153000						153000	
Ҳисоб-китоб рақами	5110	160000				160000						160000	
Туланадиган ҳисобварақлар	6010		145000			145000						145000	
Муддати узайтирилган шромал	6230		120000	1130000			90000						90000
Туланадиган фойзлар	6920				4169863		169863						169863
Узоқ муддатли банк кредити	7810		20000000				2000000						20000000

Одий акциялар -хусусий капитал	8511		15900000			15900000						15900000	
Тақсимланмаган фойда	8720		134000			134000				134000		71209006	
Сотилган тушум	9010		900000			900000		900000					
Сотилган маҳсулотлар таннарихи	9110	478000				478000		478000					
Реклама харажатлари	9419	34000				34000		34000					
Иш ҳақи харажаси	9421	125000				125000		125000					
Бошқа харажатлар	9429	48000			3132000	16000		16000					
Илғим буйича шарома	9550				1130000		30000		30000		30000		
Фойз кўринишидаги харажатлар	9610			4169863		169863		169863					
ЖАМИ		37724000	37724000	246849	246849	37908849	37908849	822849	930000				
Фонд (шромал) солиқ туланганга қарар фонд (фақат ҳисоб учун)								(107151)					
Фонд солиғи буйича харажатлар	9810			532145		32145		32145					
Туланадиган солиқ	6410				532145		32145					32145	
Барча харажатлар на шаромадлар (фақат ҳисоб учун)								(454994)	(930000)				
СОФ ФОНДА								6175006			6175006		
Ҳаммаси				278994	278994	37940994	37940994	930000	930000	71209006	209006	37085986	37085986

Шу сабабли, тузатилган балансдан 9010 ҳисобварақдан бошлаб то 9810 ҳисобварақгача бўлган ҳисобварақларнинг қолдиқларини ажратиб ишчи жадвалнинг "Молиявий натижалар тўғрисидаги" ҳисобот номли устунига ёзиб олинади ва ана шу устунда молиявий натижа – фойда ёки зарар даромадлар ва харажатларни солиштириш орқали аниқланади. Буни биз юқорида батафсил куриб чиқдик. Мана шу устун ёрдамида амалга ошириладиган жараён ёпиладиган бухгалтерия ёзувлари дейилади ва у 9910 ҳисобварақ "Якуний молиявий натижа" ҳисобварагининг тарҳини узида муҳассам этади. Бухгалтерия баланси эса солиқ ҳисоб-китоби ва тақсимланмаган фойда аниқлангандан сўнг ниҳоясига етказилади ва тегишли шаклга кўчириб ёзилиши мумкин.

в) Ёпиладиган бухгалтерия ўтказмалари

Ёпиладиган бухгалтерия ўтказмалари: молиявий натижалар тўғрисида ҳисоботга тегишли ҳисобварақларининг қолдиқларини хусусий капитал тўғрисидаги ҳисоботга даврий ўтказиш ёпиладиган бухгалтерия ўтказмалари орқали амалга оширилади.

Ёпиладиган бухгалтерия ўтказмалари 2 мақсадга хизмат қилади:

- Соф фойдани тақсимланмаган фойдага ўтказиш.
- Кейинги ҳисобот даврини бошлаш учун вақтинчалик ҳисобварақларда нолга тенг бўладиган қолдиқни таъминлаш.

Вақтинчалик ҳисобварақларни ёпиш – бу ушбу ҳисобварақнинг қолдиғини бухгалтерия ўтказмаси орқали бошқа ҳисобвараққа ўтказишдир.

Олдинги параграфда айтиб утилганидек, 9010-9900 ҳисобварақлар вақтинчалик ҳисобварақлар деб юритилади. Бу ҳисобварақдан даромад ва фойдани ҳисобга олувчи ҳисобварақлар пассив ҳисобварақлар, харажат ва зарарларни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар эса актив ҳисобварақ деб юритилади. Маълумки, актив ҳисобварақларда ҳужалик муомалалари натижасида кўпайиш руй берса, дебетланади, пассив ҳисобварақларда эса аксинча. Демак, ҳисобот даври давомида актив ҳисобварақларнинг дебет томонида турли хил харажатлар ҳамда зарарлар ҳақидаги маълумотлар йиғилса, пассив ҳисобварақларнинг кредит томонида даромадлар ва фойдалар ҳақидаги маълумотлар йиғилар экан. Уларни бир-бири билан солиштириш натижасида молиявий натижалар аниқланади. Ан-

нан мана шу солиштириш вақтинчалик ҳисобварақларни ёпиш пайтида 9910 “Якуний молиявий натижа” ҳисобварағи ёрдамида амалга оширилади. Ушбу жараёни тушунтириш учун биз юқорида кўриб чиққан мисолимизга мурожаат этамиз.

Биз кўриб чиқаётган мисолда тузатилган синов балансида молиявий натижаларга алоқадор вақтинчалик ҳисобварақлар қолдиқлари қуйидагича:

9010 Маҳсулот сотишдан олинган даромад	-900000
9110 Сотилган маҳсулотлар таннари	- 478000
9419 Реклама харажатлари	-3400
9421 Маъмурий ходимларга иш ҳақи	-125000
9429 Бошқа маъмурий харажатлар	-16000
9350 Қисқа муддатли ижарадан олинган даромад	-300000
9610 Фоиз курунишидаги харажатлар	-169849

Вақтинчалик ҳисобварақларни ёпиш қоидаси қуйидагича:

Кредит қолдиққа эга булган (даромадлар, фойда) ҳисобварақларни ёпиш учун шу ҳисобварақлар дебетланиб, 9910 “Якуний молиявий натижа” ҳисобварағи кредитланади.

Дебет қолдиққа эга бўлган (харажатлар, зарарларни ҳисобга олувчи) ҳисобварақларни ёпиш учун уларни кредитлаб, 9910 ҳисобварақ дебетланади. Ана шу қоидалардан фойдаланиб вақтинчалик ҳисобварақларни ёпиш буйича бухгалтерия утказмаларини қуйидаги чизма ёрдамида акс эттираамиз.

Чизмадаги бухгалтерия ёзувларига изоҳ:

а) “Маҳсулот сотишдан олинган даромад” ҳисобварағини ёпиш;

б) “Сотилган маҳсулот таннари” ҳисобварағини ёпиш;

в) “Реклама харажатлари” ҳисобварағини ёпиш;

г) “Маъмурий ходимларга иш ҳақи харажатлари” ҳисобварағини ёпиш;

д) “Бошқа маъмурий харажатлар” ҳисобварағини ёпиш;

е) “Фоиз курунишидаги харажатлар” ҳисобварағини ёпиш;

ё) “Қисқа муддатли ижарадан олинган даромад” ҳисобварағини ёпиш;

ж) “Фойда (даромад) солиғи харажатлари” ҳисобварағини ёпиш.

Бу ёпиладиган бевосита бухгалтерия утказмалари ишчи жадвалнинг “Молиявий натижалар туғрисидаги ҳисобот” номли устунининг дебет ва кредитида амалга оширилади.

Келтирилган чизма ва ишчи жадвалнинг “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” номли устунини диққат билан яна бир карра кўриб чиқамиз. Ишчи жадвалнинг “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” номли устунини 9910-ҳисобварақнинг ёпиладиган ёзувлар акс эттирилган тарҳи (чизмага қаранг) билан бир хил. 9910 “Якуний молиявий натижа” номли ҳисобварақнинг ўзи ҳам вақтинчалик ҳисобварақлар гуруҳига мансуб бўлиб, уни ҳам ҳисобот даврининг охирида ёпиш талаб этилади. Бу ҳисобварақни ёпиш учун эса унинг дебетида жамланган барча харажатлар (солиқ харажатларини ҳам инobatга олган ҳолда), ушбу ҳисобварақнинг кредитида жамланган барча даромадлар суммаси билан солиштирилиб, соф фойда суммаси аниқланади:

$930000 - 854994 = 75006$ сўм. “Якуний молиявий натижа” номли 9910 ҳисобварақининг кредит қолдигини акс эттирувчи ушбу сумма ишчи жадвалнинг “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” устунидagi соф фойда суммаси билан тенг чиқиши керак. Бизнинг мисолимизда, ишчи жадвал ёрдамида ҳам, 9900 ҳисобварақда ҳам соф фойда суммаси 75006 сўмга тенг чиқди. Бу ҳисоб-китобдан кейинги амалга ошириладиган тадбир бу 9910 ҳисобварақнинг кредит қолдигини 8710 ҳисобварақнинг кредитига олиб ўтиш орқали “Якуний молиявий натижа” ҳисобварақини ёпишдир:

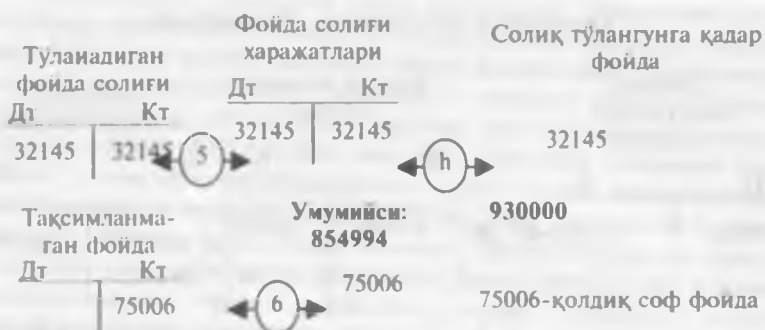
Дт – Якуний молиявий натижа- 87864 сўм;

Кт – Тақсимланмаган фойда- 87864 сўм.

Ушбу ёзувни ишчи жадвалга киритиш учун 9910 ҳисобварақ тарҳини ўзида мужассам этган “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” устунининг дебетида соф фойда суммасини, яъни 75006 сўмни ёзиб (кетма-кетликни кўрсатиш мақсадида бу ёзувни ишчи жадвалдаги 6-ёзув сифатида кўрсатамиз), бир вақтнинг ўзида кейинги “Тақсимланмаган фойда” номли устуннинг “Соф фойда” сатрининг кредит қисмига ҳам 75006 сўмни ёзиб қўямиз(ишчи жадвалга қаранг). Бу изоҳ, бизнинг фикримизча, юқоридаги “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” устунини тулдиришни якунлаш бўйича тавсия ҳамда тушунтиришларимизга аниқлик киритади.

Ёпиладиган бухгалтерия утказмалари

Шундай қилиб, ишчи жадвалнинг навбатдаги устунини тўлдиришни якунлаб, кейинги тадбирга ўтамыз.

Тақсимланмаган фойда тўғрисидаги ҳисобот ҳисобот даври бошидаги тақсимланмаган фойда ва дивидендлар суммасини инобатга олиб тўлдирилади. Бунинг учун синов балансининг 8710 “Тақсимланмаган фойда” сатридаги дастлабки қолдиқни “Тақсимланмаган фойда” устунининг ана шу сатрига олиб ўтамыз. Бизнинг мисолимизда ҳисобот йилининг бошига тузатилган синов балансида акс эттирилган тақсимланмаган фойда суммаси 134000 сўмга тенг эди. Ҳисобот йили охирига тақсимланмаган фойда суммасини ушбу формула ёрдамида ҳисоблаб топамиз:

Йил бошига тақсимланмаган фойда + Ҳисобот йили соф фойдаси – Дивидендлар = Ҳисобот йилининг охирига тақсимланмаган фойда.

Бизнинг мисолимизда : $134000 + 75006 = 209006$ сўм.

Аниқланган тақсимланмаган фойда (зарар) суммаси 209006 сўм бухгалтерия баланси устунининг тақсимланмаган фойда кўрсатиладиган сатрини тўлдириш учун ишлатилади, шунинг учун бу сумма ишчи жадвалнинг охириги “Бухгалтерия баланси” номли устуннинг 8720 “Тақсимланмаган фойда” сатрига олиб утилади. Икки ёқлама ёзув қондасига биноан яна бошқа бир ҳисобварақни 209006 сўм суммага дебетлашимиз керак бўлади. Ушбу ҳолатда “Тақсимланмаган фойда” устунини тўлдиришни ниҳоясига етказиш, яъни уни ёпиш учун айнан шу устуннинг дебети умумий суммалар сатрига 209006 сўмни ёзамиз (шартли равишда бу ёзувни ишчи жадвалдаги 7-ёзув деб белгилаб қўямиз) ва ушбу устунни тўлдиришни якунлаб, кейинги устунни тўлдиришга ўтамыз.

Бухгалтерия баланси. Ишчи жадвални тайёрлашдаги охириг талбир бу бухгалтерия балансини тузишдир. Тузатилган синов балансининг активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал буйича барча ҳисобварақлари (ҳисобварақлари) қолдиқлари ишчи жадвалнинг мос келадиган сатрларининг дебет ва кредит устун-лариға утказилади. Бу устунни тулдиришда "Туланалиган солиқ" ҳисобварағи қолдиғини олиб утишни унутмаслик керак.

Ишчи жадвалнинг "Молиявий натижалар туғрисидаги ҳисобот", "Бухгалтерия баланси" номли устунлари маълумотлари асосида даврий ҳисобот 1-шакл "Бухгалтерия баланси" ва 2-шакл "Молиявий натижалар туғрисидаги ҳисобот" шакллари тулдирилади.

Талабаға шуни эслатишимиз керакки, ҳисоб циклининг охириг учта қадами ишчи жадвалнинг охириг устунларини тулдириш билан бир пайтда амалға оширилади, яъни:

8-қадамда бош китобда ҳисобварақларнинг ёпилиши қайд қилинади;

9-қадамда ҳисобварақлар ёпилгандан кейин баланс тайёрланади;

10-қадамда бош китобда доимий ҳисобварақлар қолдиқлари қайд қилинади ва янги ҳисобот даври учун тайёрланади.

3. Тескари бухгалтерия ёзувлари

Ҳисоб циклининг охириға қадамида янги ҳисобот даври учун ҳозирлик кўрилади, деб ёздиқ. Бунинг учун тескари бухгалтерия утказмаларидан фойдаланилади.

Тескари журнал бухгалтерия утказмаларини ҳисоблаш усули қуйидаги 4 ҳолда қўлланилади:

- Даромад ишлаб топилган, бироқ ҳали олинмаган.
- Харажатлар амалға оширилган, бироқ ҳали туланмаган.
- Пул маблағлари олинган, бироқ даромад ҳали ишлаб топилмаган.
- Пул маблағлари туланган ёки мажбуриятлар акс эттирилган, бироқ мос келадиган харажатлар тулиқ амалға оширилмаган.

Тескари бухгалтерия ёзувларининг ҳисоб циклининг охири ёки кейинги ҳисобот йили ҳисоб циклининг илк қадами дейиш мумкин. Юқорида санаб утилган ҳолларда кўпинча бухгалтерия учун даромад ва харажатларни улар тегишли булган ҳисобот даврида мос келиш тамойилиға биноан акс эттириш муаммоси пайдо булади. Ана шундай ҳолларда бухгалтерия учун тескари бухгалтерия ёзувларидан фойдаланиш қўл келади.

5-МАВЗУ. ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАРИНИ ТАН ОЛИШ ЖАРАЁНИ

1. Даромадлар ва харажатлар тушунчаларининг моҳияти

Даромадлар, харажатлар, фойда ҳамда зарар тушунчаларининг қуйидаги таърифлари ва уларнинг моҳияти талабага бухгалтерия ҳисобининг концептуал асосларини урганиш давомида батафсил ёритиб берилганли:

Даромадлар — бу субъектнинг ҳўжалик фаолияти натижасида, олатда, ижара ҳақи, фойзалар, лицензия тўловлари ва дивидендлар шаклида даромад келтирадиган фаолият, яъни товарларнинг сотилиши, хизматларнинг кўрсатилиши ёки бошқа шахсларнинг ҳўжалик субъектининг ресурсларидан фойдаланиши натижасида активларнинг келиб тушиши ёки мажбуриятларнинг камайиши орқали рўй берадиган иқтисодий ресурсларнинг кўпайишидир.

Харажатлар — бу активларнинг камайиши ёки фойдани кўпайтириш мақсадида ҳўжалик фаолиятдан келиб чиқадиган мажбуриятларни ўз зиммасига олиш орқали рўй берадиган иқтисодий ресурсларнинг камайишидир.

Фойда — бу ҳўжалик субъектига таъсир этадиган асосий ва асосий бўлмаган фаолият, ҳодисалар, шароитлар натижасида капиталнинг кўпайиши бўлиб, хусусий капиталга тўланадиган бадаллар бундан мустаснодир.

Зарарлар — бу асосий фаолият ва барча бошқа операциялар, ҳодисалар, шароитлар натижасида хусусий капиталнинг камайиши бўлиб, харажатлар ёки хусусий капиталнинг тақсимланиши натижасидаги камайиш бундан мустаснодир.

Бухгалтерия ҳисобининг концептуал асосларига биноан молиявий ҳисоботларда акс эттирилиши лозим бўлган етти та элементларнинг тўрттаси ана шу моддалар гуруҳлари эканлигини эслатган ҳолда талабага уларнинг молиявий ҳисобот таркибида акс эттирилиш жараёнини тушунтириб ўтиш лозим деб ўйлаймиз.

Даромадлар ва харажатлар тўғрисидаги маълумотлар “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” таркибида акс эттирилиб, улар ҳўжалик юритувчи субъект фаолиятининг ҳисобот давридаги молиявий натижаларининг фойда ёки зарар эканлигини аниқлаш учун ишлатилади. Фойда (зарар) даромадлар

ва харажатларни бир-бири билан солиштириш натижасида аниқланади, яъни:

Даромадлар — харажатлар = фойда (зарар)

Молиявий натижаларни аниқлаш тартибини талабага тушунтириш учун, бизнинг назаримизда, “Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот”да акс эттирилувчи курсаткичларнинг шаклланиш тартибини кўриб чиқиш керак.

“Молиявий натижалар тўғрисидаги” ҳисоботда даромадлар, харажатлар, фойда ва зарарлар ҳужалик юритувчи субъектларнинг қуйидаги фаолият соҳалари бўйича акс эттирилади:

- асосий фаолият;
- инвестицион фаолият;
- молиявий фаолият.

Ўзбекистон Республикаси “Асосий ҳужалик фаолиятдан даромадлар” номли 2-бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида даромадларга қуйидагича таъриф берилган:

“Ушбу стандартда даромад дейилганда ҳужалик субъектлари оддий фаолияти давомида олинган даромадлар, шу жумладан, маҳсулотни сотиш (ишларни бажариш ва хизмат курсатиш)дан олинган даромадлар, олинган фоизлар, дивидендлар, роялтилар ва бошқалар тушунилади.” (Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия Ҳисобининг Миллий Стандартлари, Тошкент, 2002 й., 38-бет).

Асосий фаолият юзасидан даромад ва харажатларни акс эттириш маҳсулот ёки товар сотувчи корхоналарда хизмат курсатувчи ташкилотларга нисбатан фарқ қилади. Маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни сотиш билан шуғулланувчи корхоналар ўзининг ана шу асосий фаолиятини юритиши учун 2 йўналишда харажатларни амалга оширадilar:

- 1) маҳсулот ишлаб чиқариш учун;
- 2) умуман асосий фаолиятни ташкил қилиш, бошқариш ҳамда унга хизмат курсатиш юзасидан.

Товарлар сотиш билан шуғулланувчи фирмаларда ҳам товарларни харид қилиш учун ҳамда уларни сотиш билан боғлиқ операцион фаолият бўйича харажатлар юзага келади. Шу сабабли, Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда асосий фаолият бўйича учта элемент ўз аксини топади:

- 1) маҳсулот сотишдан ялпи фойда;
- 2) сотилган маҳсулот таннари;
- 3) операцион харажатлар.

“Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” шаклида *даромадларни* акс эттирувчи дастлабки курсаткич *бу маҳсулот*

(ёки товарлар) сотишдан (хизматлар кўрсатиш, ишлар бажаришдан) ялпи тушумлардир. Ҳисоботнинг бу кўрсаткичи маҳсулот сотишдан ялпи тушумдан товарларнинг қайтарилиши ва харидорларга берилган чегирмаларни айириб юбориш орқали аниқланади. Даромадлар тушунчасининг таърифига мос равишда бу сатр орқали асосий фаолият натижасида олинган тушум акс эттирилади.

“Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” шаклида *харажатларни акс эттирувчи дастлабки кўрсаткич* бу *сотилган маҳсулотлар (товарлар, кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар) таннархи бўлиб, бу кўрсаткич сотилган маҳсулотлар (товарлар ёки кўрсатилган хизматлар, бажарилган ишлар) учун ишлаб чиқарувчи томонидан қилинган харажатларни англатади.*

Маҳсулот сотишдан олинган ялпи тушум суммасидан со-
тилган маҳсулот таннархи суммасини чегириб юборилса, **маҳсулот сотишдан ялпи фойда (зарар)** кўрсаткичи келиб чиқади. Бу кўрсаткич ижобий бўлиши учун сотувчи уз маҳсулотини уни ишлаб чиқариш учун кетган харажатларга нисбатан қимматроқ нархда сотиши керак бўлади. Олинган ялпи фойда ҳисобига корхонанинг операцион харажатлари ҳам қопланиши кузда тутилиши керак. Шунини инобатга олган ҳолда ҳисоботда **асосий фаолиятдан фойдани** аниқлаш учун маҳсулот сотишдан ялпи тушум суммасидан операцион харажатлар чегириб юборилади. Операцион харажатлар таркибига маҳсулотни сотиш билан боғлиқ харажатлар, маъмурий ва бошқа операцион харажатлар киритилади.

Ҳужалик юритувчи субъект учун учала кўрсаткич ҳам, яъни сотишдан ялпи тушум, сотилган маҳсулот таннархи ҳамда операцион харажатлар, муҳим аҳамиятга эгадир, чунки маҳсулот сотишдан тушумни устиришнинг узигина фойда суммасининг купайишига олиб келмайди. Фойда кўп бўлиши учун операцион харажатларни имкон қадар камайтириш ҳам талаб этилади. Албатта, маҳсулот таннархини пасайтириш йўллари топилиши ҳам кузда тутилиши керак.

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда молиявий фаолият бўйича олинган натижалар алоҳида акс эттирилади. Улар жумласига даромадлар сифатида олинган дивидендлар, фоизлар, молиявий ижара даромадлари, валюта алмашинув курсларидаги ижобий ҳамда харажатлар сифатида эса туланган дивидендлар, фоизлар, молиявий ижара туловлари, валюта алмашинув курсларидаги салбий фарқлар киради. Мо-

лиявий фаолият бўйича даромадлар ва харажатларнинг алгебраик йигиндиси молиявий фаолият бўйича фойда ёки зарарни кўрсатади.

Асосий ва молиявий фаолият натижалари йигиндиси ҳужалик юритувчи субъектлар умумҳужалик фаолиятдан олинган фойда ёки зарар кўрсаткичи сифатида акс эттирилади.

2. Даромадлар ва харажатларни тан олиш жараёни ва унинг мезонлари

Ҳужалик фаолиятдан олинадиган даромадлар ва харажатларни ҳисобга олишдаги асосий масала уларни тан олиш пайтини аниқлаш ҳисобланади. Даромад ва харажатларни тан олиш уларни модда сифатида молиявий ҳисоботларга киритилиш жараёнидир. Бухгалтер даромад ва харажатларни молиявий ҳисобот моддаси сифатида тан олиши учун қуйидаги тадбирларни амалга оширишини биз ҳисоб цикли жараёнини урганиш орқали куриб чиққандик:

- сотиш ёки бошқа турдаги даромад ёки харажатни юзага келтирувчи ҳужалик муомаласи таҳлил қилиниб, у амалга оширилган сана урнатилади;

- ҳужалик муомаласи натижасида юзага келган даромад ёки харажат қиймати аниқланади;

- ҳужалик муомаласига ном бериш орқали молиявий ҳисоботнинг у ёки бу моддасига тааллуқли эканлиги белгиланади, яъни туркумланади. Масалан: маҳсулот сотишдан тушум ёки даромад, ижара даромади, фоиз кўринишидаги даромадлар ва ҳоказо. Туркумлаш одатда журналларга икки ёқлама ёзувларни ёзиш орқали амалга оширилади. Икки ёқлама ёзувларни амалга ошириш учун эса тегишли ҳисобварақлардан фойдаланилади.

Харажатларни тан олиш жараёни, яъни уларни модда сифатида молиявий ҳисоботларга киритилиш ҳолати ана шундай амалга оширилади. Бунда амалга оширилган сана муҳим аҳамиятга эгадир:

- агар харажатлар сотиш учун мулжалланган маҳсулот ишлаб чиқариш учун амалга оширилган бўлса, улар ишлаб чиқариш харажатлари дейилади;

- агар харажатлар янги турдаги маҳсулотни тажриба-синов мақсадларида ишлаб чиқариш ёки келгусидаги операцион фаолият

учун амалга оширилган бўлса, улар бўлажак харажатлари деб тан олинади;

– агар маҳсулотлар сотилса, уларга тегишли харажатлар алоҳида ҳисобга олиниб, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботларга киритилади, чунки улар ана шу ҳисобот даврида ишлаб топилган даромадларга тегишлидир деб ҳисобланади. Бу тан олиш пайтида мувофиқлик тамойилининг намоён бўлишидир.

Юқоридаги ҳолатларнинг барчасини инобатга олган ҳолда Ўзбекистон Республикасининг 2-сонли бухгалтерия ҳисоби миллий стандартида даромадлар тушунчаси ва уларни ҳисобга олиш тартибини аниқлаш кўзда тутилган. Ушбу стандартда даромадларни тан олиш мезонлари кўрсатилган бўлиб, унга кўра, “асосий ҳўжалик фаолиятдан даромадлар:

– иқтисодий манфаатларнинг келгусида олиниш имконияти мавжуд бўлса;

– ҳамда бу манфаатлар аниқ ва ишончли равишда ўлчаниши мумкин бўлган лаҳзада тан олинади.

Молиявий маълумотларни эътироф этиш мезонлари сифатида улар концептуал асослар таркибида ёритилганди. Ушбу мезонларни энди фақат даромадларни тан олиш жараёни бўйича кўриб чиқамиз.

2-БХМСга биноан товарлар сотишдан даромад қуйидаги шартлар бажарилганда тан олинади:

1) ҳўжалик субъекти товарларга эгалик қилиш юзасидан таваккалчилик ва мукофотларнинг асосий қисмини харидорга ўтказган бўлса;

2) ҳўжалик субъекти ўзида сотилган товарларга эгалик ҳамда назорат қилиш билан боғлиқ устунликларни сақлаб қолмаган бўлса;

3) даромад суммаси юқори ишончлилик даражасида баҳолалиши мумкин бўлса;

4) ҳўжалик субъекти томонидан иқтисодий манфаатларнинг олиниши эҳтимоли мавжуд бўлса;

5) даромад олиш муомаласи билан боғлиқ барча амалга оширилган ва қутилаётган харажатлар юқори ишончлилик даражасида ўлчаниши мумкин бўлса.

Даромадларни тан олишнинг мезонлари ва уларнинг санаб ўтилган жиҳатларини талабага яхшироқ ёритиб бериш мақсадида мисол кўриб чиқамиз.

1-мисол, харидор сотувчидан товарни сотиб олиш мақсадида оила аъзоларига кўрсатгани олиб кетди. Товарнинг

таннархи - 15000 сум, бозор қиймати эса - 18000 сум. Ушбу ҳолат буйича даромад тан олинадими ёки йўқми? Агар тан олинса, даромад суммаси қанча бўлади? Ушбу саволга жавоб бериш учун юқоридаги шартларнинг бажарилишига эътибор берамиз. Биринчидан, товарга эғалик қилиш билан боғлиқ таваккалчилик ва мукофотлар харидорга утгани йўқ, чунки харидор товардан фойдаланиш ҳуқуқини ҳали олгани йўқ. Иккинчидан, сотувчи ушбу товарни назорат қилиш устунлигини узида сақлаб қолди, яъни товарнинг харидорда қолиши ёки қайтариб берилганини сотувчи ҳали назорат қилиши табиий. Бундан ташқари, даромад суммасини баҳолаш имкони ҳам йўқ, чунки бозор қийматининг 18000 сум эканлиги, товарнинг шу нархда, албатта, сотилади дегани эмас, чунки харидор уни шу нархда, сотиб олишга, қарор қилгани йўқ. Қолаверса, иқтисодий манфаатларни олиш, яъни харидордан ушбу товар учун пул олиниши ҳақида ҳозирча келишилгани йўқ. Хулоса шуки, куриб чиқилган ҳолат буйича сотувчи даромадни тан олмайди.

2-мисол, сотувчи ва харидор ўртасида ускунани сотиш юзасидан битим тузилди. Ускунанинг қиймати - 340000 сум. харидор ускунани пулини тулашни ваъда қилиб, уни олиб кетди. Ушбу муомала буйича тегишли ҳужжатлар: шартнома, юк хати расмийлаштирилмади. Хўш, даромад тан олинадими? Бу саволга жавоб бериш учун юқоридаги даромадларни тан олиш шартлари бажарилишига назар ташлаймиз:

– Даромадни тан олишнинг 1-шарти бажариляпти, чунки товарга эғалик қилиш ҳуқуқи икки томоннинг розилиги билан харидорга ўтди.

– Демак, товарни 2-шарт буйича курсатилган назорат қилиш устунлиги ҳам харидорга ўтди.

– Даромад суммасини юқори ишонччилик даражасида аниқлаш ҳамда оқилона баҳолаш имкони (3-шарт) эса ушбу ҳолатда йўқ, деб айтиш мумкин, чунки товарнинг сотилиш нархини кўрсатувчи ҳужжатлар расмийлаштирилмаган ва бу ҳақда маълумотнинг ўзи йўқ.

– Айнан ҳужжатларнинг расмийлаштирилмагани, товар учун пулнинг келиб тушишини даргумон қилиб қўймоқда: 4-шарт бажарилмаяпти.

– Мисолда курсатилган сумма - 340000 сум эса, шу товарни сотиш натижасида олинadиган даромадлар учун қилинган

харажат суммасини кўрсатмоқда. Демак, бешинчи шарт бажарилмоқда, яъни харажатлар ишончли равишда ўлчанган.

Шундай қилиб, ушбу муомала бўйича даромадларни тан олишнинг 3- ва 4- шартлари бажарилиб қолганлиги туфайли даромадларни тан олишнинг имкони йўқ, деб ишонч билан айтиш мумкин экан.

3-мисол, сотувчидан харидор товарни сотиб олишга рози бўлди ва битим тузилди. Товарнинг таннарни - 15000 сум, бозор қиймати - 18000 сум, харидор учун ушбу муомала бўйича қўйилган нарх эса -25000 сум. Товар харидорга етказиб берилди. Ушбу муомалада даромадларни тан олишнинг деярли барча шартлари бажариляпти, яъни эгалик ҳуқуқи харидорга ўтди, назорат ҳам унда, даромадлар ва харажатларни ишончли равишда ўлчаш имкони мавжуд. Лекин товарнинг сотилиш нархи, яъни даромад суммасини кўрсатувчи нарх бозор қийматидан ҳам юқори эканлиги **даромаднинг оқилона баҳоланмаганлигини кўрсатмоқда**, бу эса, бизнинг фикримизча, харидордан пулни олишда маълум бир муаммоларни келтириб чиқариши мумкин. Харидор товарнинг ҳақиқий бозор қийматидан хабар топса, у томонидан, ҳаттоки, товарни қайтариб бериш эҳтимоли ҳам мавжуд. Бу эса **келгусида иқтисодий манфаатларнинг олиниши эҳтимолини пасайтирмоқда**. Бундай ҳолларда харидор товарнинг бозор қийматидан хабардор бўлганидагина даромадни ишонч билан тан олиш мумкин, деб ўйлаймиз.

4-мисол, сотувчидан харидор товарни сотиб олишга рози бўлди ва битим тузилди. Товарнинг таннарни - 35000 сум, бозор қиймати - 40000 сум, харидор учун ушбу муомала бўйича қўйилган нарх эса 40000 сум. Товар харидорга етказиб берилди. Ушбу муомалада даромадларни тан олишнинг деярли барча шартлари бажариляпти, яъни эгалик ҳуқуқи харидорга ўтди, назорат ҳам унда, даромадлар ва харажатларни ишончли равишда ўлчаш имкони мавжуд. Даромадлар оқилона баҳоланган, **келгусида иқтисодий манфаатларнинг олинишини** эса ушбу муомала бўйича расмийлаштирилган шартнома ҳамда юк хатлари кафолатлайди, шунинг учун ҳам 40000 сумлик даромад тан олинади.

Даромад ва харажатларни тан олиш мезонларининг айрим жиҳатларини қуйидагича ифодалаш мумкин:

- 1) модда ўлчаш учун асосга эга бўлиши керак;
- 2) сумма оқилона аниқланган бўлиши керак;

3) даромадлар буйича иқтисодий манфаатларнинг оли-
ниши эҳтимоли мавжуд бўлиши керак;

4) харажатлар буйича иқтисодий манфаатларнинг чиқиб
кетиши эҳтимоли мавжуд бўлиш керак.

Хулоса қилиб шунни айтиш керакки, 2-сонли бухгалтерия
ҳисоби миллий стандартига биноан даромадлар қуйидаги ик-
кита шарт бажарилсагина тан олинади:

1. *Шартноманинг ўзи бажарилса, яъни маҳсулот харидорга
етказиб берилса ёки муомала тугаган бўлса.*

2. *Даромад сифатидаги пул маблағларини олишнинг ҳеч
бўлмаганда эҳтимоли мавжуд бўлса.*

Бошқача қилиб айтганда, даромадлар одатда шартнома-
нинг бажарилиши амалга оширилганда ва тушумларни улчаш
ҳамда олиш имкони мавжудлигининг ҳеч бўлмаганда
эҳтимоли бўлсагина тан олинади.

Шундай қилиб, биз талабани даромадларни тан олиш жа-
раёни ва мезонлари билан таништириб чиқдик. Даромад ва
харажатларни тан олишда бухгалтерлар амал қилиши лозим
булган қоидалар ҳам мавжудки, уларни тан олишнинг 4
қондаси деб атаймиз. Булар:

- аниқлаш,
- баҳолаш,
- ўз вақтидалик,
- ишонччилик.

булиб, улар молиявий ҳисоботларда тан олиш учун ҳамма
моддаларга нисбатан қўлланилади.

Келтирилган 4 қонданинг моҳиятини даромад ва харажат-
ларни тан олиш юзасидан ёритиб беришга ҳаракат қиламиз:

1. Аниқлаш шунинг асосидаки, тан олинаётган модда мо-
лиявий ҳисоботлар элементларининг (масалан, даромад ва ха-
ражатларнинг) таърифларига мос келиши керак.

2. Моддани пул бирликларида акс эттириш, яъни даромад
ва харажатларнинг қийматини улчаш имкони бўлсагина, у тан
олинади.

3. Ҳар қандай молиявий маълумотни ўз вақтида тан олиш
керак, бу молиявий маълумотларнинг тўғрилигини таъмин-
лайди.

4. Даромад ва харажатлар тўғрисидаги маълум
ишончли бўлиши учун, бухгалтерия ҳисоби ҳужжатли
эканлигини унутмаган ҳолда, даромад ва харажатларни
тегишли дастлабки ҳужжатларга асосан тан олиш лозим.

Дт – Қисқа муддатли ижара буйича
олинадиган ҳисобварақ- 2000 сўм;

Кт – Қисқа муддатли ижарадан олинган
даромад- 2000 сўм.

Қисқа муддатли даромадни тан олишнинг бу усули
ҳисоблаш усули дейилади.

Ҳисоблаш усулидан фойдаланилганда амалда икки хил ва-
зиятлар юзага келиши мумкин:

1. Маҳсулот ёки товар жунатилган, яъни даромад ишлаб
топилган, лекин пул олинмаган.

2. Пул олдиндан олинган, лекин маҳсулот ёки товар ҳали
жунатилмаган, яъни даромад ишлаб топилмаган.

Юқорида келтирилган мисолимиз биринчи вазиятга оид
булса, иккинчи вазиятда *“Муддати узайтирилган даромад”*
тушунчасидан фойдаланилади.

Журналга обуна қилишни амалга ошираётган компания ёки
қандайдир келгуси санага чипта сотаётган авиакомпания нақд пулни
товар берилмасдан ёки хизмат кўрсатилмасдан олдин олади. Аммо
сотиш мезони, яъни даромадларни тан олишнинг иккинчи шарти
(иқтисодий манфаатларнинг олинishi эҳтимоли) қондирилган булса
ҳам, даромадлар маҳсулотларни етказиб беришгача, тан олинмайди.
Бозор иқтисодиёти шароитида ҳужалик юригувчи субъектлар турли
хил таваккалчиликлардан уларини сақлаш мақсадида ҳам айнан ол-
диндан тулов усулидан кўпроқ фойдаланишга интиладилар. Бундай
ҳолларда сотиш муомаласи буйича келиб тушган пулни ва уша
олинган пул туфайли юзага келаётган мажбуриятни тан олиш керак,
лекин бу мажбурият кейинги ҳисобот даврларида ишлаб топилади-
ган даромадлар билан боғлиқ булгани туфайли уни муддати узайти-
рилган мажбурият деб аталади:

Дт – Пул маблағлари;

Кт – Муддати узайтирилган даромад.

2) Маҳсулот ёки товарни жунатиш пайтидан кейин даро-
мадни тан олиш.

Фойда ва зарарлар одатда товарлар, хизматлар сотилганда
ёки сотиладиган булганда тан олинади. Амалиётда товар ёки
хизматларни етказиб бериш пайтида **даромадни тан олиш пайти**
кечиктирилиши лозим бўладиган ҳоллар учрайди. Бу одатда:

– даромадларни тан олишнинг иккита мезонидан бирига
риоя қилинмаганлиги;

– иккала мезонга ҳам товар ва хизматларни етказиб берилгунча рия қилинганлиги сабабли руй беради.

Бундай ҳолларда даромад маҳсулот (товар)ни етказиб бергандан, хизматлар курсатилган ёки ишлар бажарилгандан сунг тан олинади.

Айрим ҳолларда даромадни тан олиш мезонларига маҳсулотни етказиб берилгандан сунг ҳам тулиқ рия қилинмайди. Китоб чиқариш ёки асбоб-ускуна ишлаб чиқариш каби саноатнинг айрим соҳаларида, мижозларга маълум ҳолларда ва катта вақт оралиғида товарларни қайтариб бериш буйича кенг ҳуқуқлар берилади. Шу сабабли маҳсулот етказиб берилган вақтда қандай сумма тан олиншини аниқлаш буйича муаммолар келиб чиқади. Қайтариш ҳуқуқини БҲХС қуйидагича шарҳлайди: қайтариб бериладиган товарлар учун бозор ўрганилмаганда, корхона қайтариб бериладиган товарларнинг аниқ ҳисоблаб бўлмайдиган суммаларига дуч келганида даромад тан олинмайди. Шунинг учун сотишдан келган даромад, сотилган маҳсулотлар таниархини ҳамда ялпи фойда суммасини тан олиш маҳсулотларни қайтариб бериш ҳуқуқи муддати тугаш давригача узайтирилади.

Ушбу ҳолатни мисол ёрдамида куриб чиқамиз: “Андижон” нашриёти 2002 йил 30 октябр куни китоб дуконларига ҳар бирининг сотилиш баҳоси 500 сум бўлган 1500 дона китобни сотди. Китоб дуконлари ва нашриёт уртасида тузилган шартномага кўра, харидорлар товар, яъни китоблар учун, пулни 30 кун муддат ичида ўтказиб бериши керак. Китобларнинг тулиқ сотилиб кетилиши аниқ бўлмаганлиги туфайли томонлар келишувига кўра, шартномада харидорга китобларни 2003 йил 1 мартга қадар қайтариб бериш ҳуқуқи берилди. Харидорлар нашриёт ҳисоб-китоб рақамига пулни 15 ноябр куни тулиқ ўтказиб бердилар, лекин китобларнинг 200 тасини қайтариб жўнатдилар. Сотилган китоблар бир донасининг таннарихи 350 сумни ташкил қилган. “Андижон” нашриёти 2002 йил учун тузилган ҳисоботида ушбу муомала буйича даромадларни курсатиши керакми? Китобларни яна қайтариб беришлари мумкинми? Бундай ҳолда фойда суммаси қандай аниқланади?

Изоҳи берилган усул буйича ушбу мисол ёрдамида даромадларни тан олиш жараёнини куриб чиқамиз.

“Андижон” нашриётида амалга оширилган 1-муомала:

2002 йил 30 октябрда ўз маҳсулоти бўлган китоблар шартнома асосида харидорга жўнатилди. Даромадларни тан олиш-

нинг иккала шарти ҳам (шартноманинг бажарилиши ва пул-нинг олинishi эҳтимоли мавжудлиги) бажарилаётганлиги ту-файли ушбу ҳолатда «олтин қоида»га биноан даромадни (1500 дона х 500 сўм = 750000 сўм) тан оламиз:

Дт – Олинадиган ҳисобварақлар- 750000 сўм;

Кт – Маҳсулот сотишдан олинган даромад- 750000 сўм.

Бундан ташқари, маҳсулот жунатилган куни уни омбордаги маҳсулотлар ҳисобидан таннархи буйича (1500х350сўм = 525000 сўм) чиқариб юбориши керак:

Дт – Сотилган маҳсулотлар таннархи- 525000 сўм;

Кт – Омбордаги тайёр маҳсулотлар- 525000 сўм.

Харидор томонидан 15 ноябр куни қайтариб жунатилган товарлар учун кассадан нақд пул (200 дона х 500 сўм)туланди:

Дт – Қайтарилган товарлар- 100000 сўм;

Кт – Касса- 100000 сўм.

- 100000 сўм

Китоблар омборга қабул қилинди:

Дт – Омбордаги тайёр маҳсулотлар- 70000 сўм;

Кт – Олинадиган ҳисобварақлар- 70000 сўм.

Ушбу мисолда маҳсулот сотишдан ялпи фойда суммаси 195000 сумга тенг (750000-100000)-(525000-70000). Бухгалтерия ҳисоби халқаро стандартларига кўра, шартномада белгиланган муддат ичида қайтариладиган китоблар сони номаълум булган ҳолатларда *ялпи фойда маҳсулот жунатилган пайтда эмас, балки қайтариб бериш муддати тугаганда тан олинади:*

Дт – Сотишдан олинган даромад- 650000 сўм;

Кт – Сотилган маҳсулотлар таннархи- 455000 сўм;

Кт – Муддати узайтирилган ялпи фойда- 95000 сўм.

(1300дона х150)

“Андижон” нашриётига 2003 йил 1 мартига қадар бошқа китоблар қайтарилмади. 2003 йил 1 март куни нашриёт муддати узайтирилган фойдани тан олиши керак:

Дт – Сотилган товарлар таннархи - 455000 сўм;

Дт – Муддати узайтирилган фойда- 195000 сўм;

Кт – Сотишдан олинган даромад- 260000 сўм.

3) Даромадни маҳсулот ёки товарни етказиб беришгача тан олиш. Айрим ҳолларда даромадларни тан олиш жараёни узоқ бўлади ва бир неча ҳисобот даврлари мобайнида давом этади. Бунга катта кемалар, кўприklar, офислар қурилиши, шунингдек, нефт олиш буйича асбоб-ускуналарни ишлаб чиқариш

мисол була олади. Бундай лойиҳалар шартномаларида куп ҳолларда бажарилган ишлар актлари деб аталувчи келишилган босқичлар бажарилгандан кейин курувчи томонидан харидорга юк хатни қурилиш жараёнининг турли босқичларида ёзиб бериб бориши тўғрисида шартлар қўйилади.

Компания қурилиш бўйича узоқ муддатли шартнома тузаётганда даромад ва харажатларни ҳисобга олишнинг қуйидаги усулларида фойдаланиши мумкин:

– *Яқунланган шартнома усули* даромадлар ва харажатлар ҳамда ялпи фойда шартнома яқунланиши билан тан олинади.

– *Тугалланиш фоизи* даромадлар, харажатлар ва ялпи фойда қурилиш лойиҳасининг тугалланиш фоизини баҳолаш асосида ҳар бир ҳисобот даврида тан олинади.

Биринчи усулдан фойдаланилганда қурилишда келиб чиқадиган харажатлар товар-моддий захиралар (жорий қурилиш) ҳисобварағида жамланади. Бажарилган ишлар актлари, агар улар мавжуд бўлса, даромадлар деб ёзилмайди, аксинча, товар-моддий захиралар ҳисобварағига тескари бўлган ҳисобварақда (олинган бунақлар) туланади. Шартнома тугаганда даромадлар ва харажатлар ҳисобварағида ҳамма ҳисобварақлар ёпилади ва қурилиш объекти бўйича ялпи фойда тан олинади.

Қурилиш ташкилотлари, яъни пудратчиларда бу мақсадда “Асосий ишлаб чиқариш” ҳисобварағидан фойдаланадилар. Бу ҳисобварақнинг дебетида қурилиш ишларига сарфланган асосий ва ёрдамчи материаллар, ишчиларга ҳисобланган иш ҳақи харажатлари, ишлаб чиқариш асосий воситалари амортизацияси, бошқа ишлаб чиқариш харажатлари ҳар бир қурилиш объекти бўйича алоҳида ҳисобга олиб борилади. Буюртмачилардан олинган пул маблағлари (улар бажарган ишлар ҳажмини инобатга олиб туланади) бунақ туловлари сифатида акс эттирилади.

Тугалланиш фоизи усулида ҳам қурилиш харажатлари ва жорий ялпи фойда товар-моддий захиралар ҳисобварағида (жорий қурилиш) туланади. Бажарилган ишларнинг ҳар қандай актлари товар-моддий захиралар ҳисобварағига тескари бўлган ҳисобварақда олинган бунақлар сифатида туланади.

Тугалланиш фоизи усули узлуксиз сотиш шартнома бўйича ишларнинг утказилиши бўйича руй беришини ва агар фойдаланувчиларга ўз вақтида ахборот берилса, даромадлар шартнома тугашигача тан олиниши лозимлигини кузда тутади. Бу усулга биноан даромад ва харажатларни тан олиш

қурилиш объекти тугатилган ёки тугатилмаганидан қатъи назар ҳисобот даврида амалга оширилади. Қўпчилик ҳолларда қурилиш шартномаси 1 йилдан ортиқ муддатга тузилади ва уларга биноан қурилиш объектлари ана шу муддатларда қуриб тугалланади. Қурилиш объектлари бўйича даромад ва харажатлар эса тегишли ҳисобот даврларида босқичма-босқич кiritиб борилаверади.

Қурилиш бўйича узоқ муддатли лойиҳани *яқунлаш босқичи* бир неча усул билан улчаниши мумкин. Бу улчовлар иккита асосий гуруҳларнинг бирига тегишлидир.

– харажатлар меъёри бу лойиҳани яқунлаш учун зарур буладиган барча қутилаётган харажатларнинг жорий вақтдаги лойиҳа харажатлари суммасидир. Масалан, лойиҳа бўйича умумий харажатлар сметасига нисбатан жорий пайтгача қилинган харажатлар ёки лойиҳани яқунлаш учун зарур бўлган соатлар миқдорига нисбатан ишланган вақт миқдори.

– Ишлаб чиқариш меъёри бу лойиҳани яқунлаш бўйича қутилаётган умумий натижаларга нисбатан жорий вақт натижаларидир. Масалан, бинонинг қурилиши лозим бўлган умумий қаватлари сонига нисбатан битган қаватлар сони ёки йўлнинг умумий километражига нисбатан йўлнинг қўйилган километрлар сони.

Биринчи, яъни харажатлар меъёри усулидан фойдаланилганда қурилиш объекти бўйича лойиҳанинг тугалланганлик фoизи қўйидагича аниқланади:

Ҳисобот даврининг охирига қилинган харажатлар

$$\text{Тугалланганлик фoизи} = \frac{(\text{Тугалланмаган ишлаб чиқариш})}{\text{Лойиҳа бўйича умумий харажатлар сметаси}}$$

Лойиҳа бўйича умумий харажатлар сметаси

Тугалланганлик фoизини аниқлаб бўлгандан сўнг унга асосан жорий даврда тан олиш учун даромадлар суммасини қўйидагича аниқлаш мумкин:

$$\text{Жорий давр даромадлари} = (\text{Тугалланганлик фoизи} \times \text{шартноманинг умумий даромади}) - \text{олдинги даврларда тан олинган даромадлар суммаси}$$

Таъсифи берилган иккала усулни ҳам бенуқсон деб бўлмайди. Қурилиш ташкилоти харажатлар усулидан фойдаланса, у жорий

ҳисобот даврида бажарган ишлари ҳажмини аниқлашда ана шу даврда қилинган харажатларни тан олар экан, ҳисоб-китоб учун харажатларнинг ҳақиқий суммасини асос қилиб олади. Бундай ҳолларда харажатларнинг қурилиш объекти сметасига ҳамда ҳар бир иш тури бўйича меъёрларга мос келишини, яъни сарф-харажатлар юзасидан тежамкорлик ёки аксинча, ортиқча сарфга йул қўйилганлигини аниқлаш мушкул бўлади. Бошқача қилиб айтганда, харажатларнинг унумли ёки унумсиз эканлиги устидан назорат урнатиш имконияти чегаралагандир. Харажатлар суммаси қанча кўп кўрсатилса, даромадлар шунча юқори бўлиши бу ҳолни янада кучайтиради, деб ўйлаймиз.

Агар ишлаб чиқариш усулидан фойдаланилса, бажарилган иш ҳажми даромад ва харажатларни тан олиш учун асос қилиб олинади, дейилди. Баъзи ҳолларда қурилиш ишларининг айримлари кўпроқ харажат талаб этса, айримлари, аксинча, бошқаларига нисбатан камроқ харажат талаб этади. Масалан, бинонинг биринчи қавати учун бошқа қаватларига нисбатан кўп харажат қилинади, лекин даромадлар бажарилган ишларга пропорционал олинади. Бу эса даромад ва харажатларнинг ҳисобот даврлари бўйича мутаносиб тақсимланишига салбий таъсир кўрсатади.

4) Хизматларни кўрсатишдан даромадларни тан олишнинг 4 усули мавжуд:

- *Аниқ бажариш;*
- *Мутаносиб бажариш;*
- *Тугалланганлик фоизи;*
- *Инкассация.*

Аниқ бажариш усули битта ҳаракатни бажаришдан олинган хизматлар бўйича даромадни ҳисобга олиш учун қўлланилади. Масалан, *кўчмас мулк бўйича брокер* сотиш бўйича комиссиян *даромадни* *кўчмас мулк бўйича битимни тугатгандан сўнг* олади, стоматолог тишни олиб ташлаш бўйича операцияни тугатгандан сўнг олади.

Мутаносиб бажариш усули хизматларни бир босқичдан кўпроқ бажаришдан олинган даромадни тан олиш учун қўлланилади. Бу услуга мувофиқ даромад даври учун хизматларни мутаносиб бажариш асосида тан олинади. Хизматлардан олинган даромадни мутаносиб ўлчаш хизматларнинг харажатлар ҳар хил тури учун турлича амалга оширилади:

Хизматларнинг бажарилишининг бир хил босқичлари ҳар бир шундай босқич бўйича хизматлардан олинган даромаднинг бир хил суммаси тан олинади.

Хизматларнинг бажарилишининг бир хил бўлмаган босқичлари ҳар бир шундай босқич бўйича хизмат курсатадиган субъектнинг бевосита харажатларига мутаносиб равишда хизматлардан олинган даромад тан олинади.

Бажарилишнинг белгиланган муддати билан ўхшаш босқичлар хизматлардан олинган даромадни тан олишнинг одатдаги усулидан қўлланиш кўпроқ маъқулдир.

Келтирилган усуллардан фойдаланишни тавсифлаб бериш мақсадида мисол қўриб чиқамиз: “Ишонч” фирмаси компанияга хизмат курсатиш туғрисида шартнома имзолади. Шартномага биноан хизматлар учун тулов 150000 сўм деб белгиланди ва у 2005 йил 15 декабрда амалга оширилиши керак. “Ишонч” фирмаси ушбу хизматни курсатиш учун амалга ошириладиган харажатларни ишончли баҳолай олади. Фирманинг ҳисоб-китоби бўйича харажатлар қуйидагилардан иборат:

Объектни урганиш ва ишларни режалаштириш – 10000 сўм, 2005 йил 31 декабр.

Объектга бевосита хизмат курсатиш- 80000 сўм, 2005 йил 25 феврал.

Бундай ҳолларда даромадларни харажатларга мутаносиб равишда тан олиш мумкин. Бунинг учун алоҳида харажат турларининг улушларини аниқлаймиз:

Харажатлар суммаси	Улуши, фоиз	Даромадлар суммаси
10000	11,11	16665
80000	88,89	133335
90000	100,0	150000

Ушбу ҳолат бўйича “Ишонч” фирмасида амалга оширилган бухгалтерия ёзувларини урганиб чиқамиз.

1. 2005 йил 20 декабр куни истеъмолчи компаниядан пул келиб тушган:

Дт’ Пул маблағлари- 150000 сўм;

Кт’ Муддати узайтирилган даромад- 150000 сўм.

2. 2005 йил 31 декабр куни бажарилган ишларга мос равишда даромадни тан олиш учун ҳисоб - китоблар қилинади: Умумий харажатлар $10000+80000=90000$ сўм, хизмат курсатишдан даромадни тан олиш $(10000/90000) \times 150000 = 16665$ сўм.

Дт’ Муддати узайтирилган даромад- 16665 сўм;

Кт’ Хизмат курсатишдан олинган даромад- 16665 сўм.

3. 2005 йил 25 феврал куни курсатилган хизматлар учун даромадлар тан олинishi:

Даромад суммасини аниқлаш: $80000 | 90000 \times 150000 = 133335$ сўм.

Бухгалтерия ёзуви:

Дт' Муддати узайтирилган даромад- 133335 сўм;

Кт' Хизмат курсатишдан олинган даромад- 133335 сўм.

Бундай ҳолларда даромадлар тан олинishiнинг ҳар бир босқичида уларга мос келувчи харажатлар ҳисобдан чиқарилади.

Тугалланган бажариш усули бир хил ёки бир хил булмаган бажариш босқич серияларни амалга оширишдан олинган хизматлардан даромадни ҳисобга олиш учун қўлланилади ва бунда охириги ҳаракат шунчалик муҳимки, хизматларни курсатишдан олинган даромад охириги босқич амалга ошгандан кейин ишланган деб ҳисобланади.

Инкассация усулига мувофиқ даромад нақд пул маблағлари олинганда тан олинади. Инкассация усули ноаниқлик даражаси катта ёки харажатлар сметаси даромадларга нисбатан ишончсиз бўлганида хизматлардан олинган даромадни ҳисобга олиш учун қўлланилади.

6-МАВЗУ. ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА ОЛИНАДИГАН ҲИСОБВАРАҚЛАР ҲИСОБИ

1. Ликвидли активларнинг асосий турлари

Активларнинг айланиш муддати бўйича қуйидагиларга бўлиш мумкин:

- Узоқ муддатли активлар.
- Қисқа муддатли активлар.

Жорий активлар ликвидлик даражасига кўра, қуйидагича тартибланади:

- Пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари.
- Қисқа муддатли инвестициялар.
- Олинадиган ҳисобварақлар.
- Товар-моддий захиралари.
- Олдиндан қилинган харажатлар.

Ушбу мавзунинг урганишда санаб утилган ликвидли активларнинг турлари ҳисобварақларнинг қайси гуруҳларида ҳисобга олинишига бир назар ташлаш керак, деб ҳисоблаймиз.

Олдиндан қилинган харажатлар жумласига ҳужалик юритувчи субъект томонидан маълум бир хизматлар, ишлар учун олдиндан туланган суммалар ёки умуман олдиндан амалга оширилган харажатлар киритилиши мумкин. Улар янги ҳисобварақ режасининг ана шу номли ҳисобварақлар гуруҳида ҳисобга олинishi мўлжалланган. Бу турдаги активларнинг ликвидлилик даражаси энг паст ҳисобланишининг сабаби шундаки, улар корхонанинг аниқ бир мақсадларини инобатга олган ҳолда унинг ўз ихтиёрига кура, амалга оширилган харажатларидир ва уларни яна пулга айлантиришнинг ўзи мантиқан мумкин эмас.

Товар-моддий захиралар таркибига хом ашё, материаллар, сотиб олинган товарлар, ишлаб чиқарилган товар маҳсулотлар кабилар киради.

Олинадиган ҳисобварақлар дебиторлик қарзларини акс эттирувчи ҳисобварақларда ҳисобга олинади. Бу активлар жумласига харидорлардан олинадиган суммалар, мол етказиб берувчиларга туланган бунақлар, ходимларга берилган бунақлар ва бошқа дебиторлик қарзлари киритилади.

Қисқа муддатли инвестициялар деганда, одатда, 3 ойдан 1 йилгача бўлган муддат билан фойда олиш мақсадида сотиб олинган қимматбаҳо қоғозлар тушунилади ва уларни ҳисобга олиш учун шу номдаги ҳисобварақ мўлжалланган. Қисқа муддатли инвестициялар турлари бўйича ҳисобга олинади.

Пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари эса алоҳида ҳисобга олинади. Уларни ҳисобга олиш учун мўлжалланган ҳисобварақларда миллий валютадаги нақд пул маблағлари, ҳисоб-китоб ҳисобварақадаги пул маблағлари, валюта ҳисобварақлари, бошқа махсус ҳисобварақлар, пул эквивалентларининг ҳисоби юритилади.

2. Пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари ҳисоби

Пул маблағлари мажбуриятни зудлик билан тулаш учун ишлатилиши мумкин бўлган маблағларни ўз ичига олади.

Пул маблағларига жорий ҳисобварақларидаги қолдиқлар, нақд пуллар, тангалар, валюта, корхона кассасининг нақд пуллари ва молиявий муассасалар томонидан депозитлар ва муомаладан чиқариш учун қабул қилинган корхона кассасидаги аниқ ўтказиб бериладиган пул ҳужжатлари киради. Ушбу ўтказиладиган пул ҳужжатларига оддий чеклар, касса ордерлари, миқозлар чеклари, пул ўтказмалари ва бошқа ҳисоб-китоб воситалари киради.

Пул эквивалентлари бу пул маблағларига ухшаш, лекин бошқача таснифланалиган активлардир. Улар хазина векселлари, муомалага чиқарилгандан сўнг 1 йил муддатдан утгач, қайтариладиган ҳукуматнинг фойсиз мажбуриятларидир. Улар чегирма билан сотилади ва ўз вақтида туланади. Тулаш қиймати ва чиқарилиш қиймати уртасидаги фарқ харидорнинг даромади бўлади. Хазина векселлари бир йил ва ундан ортиқ муддатда туланадиган ҳукумат мажбуриятлари ҳисобланиб, агар улар жорий молиявий йил давомида туланмаса, улар қисқа муддатли инвестициялар сифатида таснифланмайди, тижорат қоғозлари (корпорациялар томонидан чиқарилган, узининг қисқа муддатли пул маблағларга булган эҳтиёжларини молиялаштирувчи маблағдир) ва депозит сертификатлар (тезда талаб қилиб олиш мумкин булмаган депозит сертификатлари ёки банк депозитлари ёки муомалага чиқариш йўли билан туланиши ва санкция ўтказилиши мумкин) дан иборат.

Кечикишлар ва жарима санкциялари пул эквивалентлари пул маблағларига алмаштирилишига таъсир қилиши мумкин. Шунинг учун эквивалентлар касса ҳисобварағидан олинади. Купинча пул эквивалентларини ҳисоб-китоб воситасига айлантириш эҳтиёжи йўқ.

Эквивалентлар, одатда, қисқа муддатли инвестициялар ҳисобварағига олиб борилади. Ҳисобот даври охирида тулиқ олинмаган пул ўтказмалари чеклар пул маблағлари ҳисобварағи қолдиқларидан айрилмайди.

Банкдаги ҳисоб-китоб варағи ва уни ҳисобга олиш

Ҳўжалик юритувчи субъектлар ҳўжалик фаолиятлари жараёнида бошқа ҳуқуқий ва жисмоний шахслар билан ҳисоб-китоб олиб боришларига тўғри келади. Масалан, мол ётказиб берувчилар билан сотиб олинган материал, асбоб-ускуна, ёқилғи ва бошқа товар-моддий бойликлар, харидор корхоналар билан жўнатилган маҳсулот, транспорт ташкилотлари билан юкларни ташиш, солиқ органлари билан бюджетга туловлар юзасидан, корхона узининг юқори ташкилоти билан ва ҳ.к.

Ҳисоб-китоб, асосан, нақд пулсиз, банк орқали, баъзида эса бартер асосида амалга оширилади. Корхонанинг умумий пул муомаласида мустақил қатнашувининг асосий шarti унинг банкда ҳисоб-китоб ҳисобварағига бўлишидир. Бу ҳисобварақ ҳўжалик юритувчи субъектларга пул маблағларини сақлаш ва ҳисоб-китоб олиб бориш учун очилади. Ҳисоб-

китоб муомалаларини олиб бориш қоидалари банк томонидан амалдаги қонунчиликка мувофиқ белгиланади.

Хужалик субъектлари ўртасидаги ҳисоб-китобни тўғри ташкил қилиш пул маблағларидан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланишда муҳим аҳамиятга эга. Ҳисоб-китоб муомалаларининг самардорлиги кўп жиҳатдан уларни ҳисобга олишни тўғри ва рационал ташкил қилишга боғлиқ. Қуйидагилар бу муомалаларни ҳисобга олишнинг асосий вазифалари ҳисобланади:

1. Ҳисоб-китоб муомалаларини тўла ва ўз вақтида ҳисобга олиш.

2. Пул маблағларининг ҳаракати билан боғлиқ муомалаларни ўз вақтида ҳисобга олиш ва назорат қилиш.

3. Ҳисоб-китоб тулов интизомига риоя қилиниши устидан назорат олиб бориш.

Ҳисоб-китоб рақамидаги муомалалар ҳисобварағидаги операциялар ҳисобини юритиш учун "ҳисоб-китоб" рақамидан фойдаланилади. Бухгалтерия ҳисоб регистрлари, яъни журналларида ёзувлар ҳисоб-китоб рақами бўйича банкдан олинган кўчирмалар ва уларга иловалар асосида амалга оширилади. Кўчирмаларга иловалар бу ҳисоб-китоб амалга оширилганига асос сифатида хизмат қилган дастлабки ҳужжатлар бўлиб, улар жумласига тулов топшириқномалари, тулов талабномалари ҳамда ҳисобварақ-фактуралар, ҳужжатик шартномалари кирази. Ҳисоб-китоб рақами муомалаларини ҳисобга олиш, умумлаштириш ва молиявий ҳисоботларга киритиш мақсадида ана шу ҳисобварақ бўйича махсус журнал юритилади.

Масалан, харидорга нақд пулга, яъни дарҳол пул ўтказиш йўли билан 54000 сўмлик маҳсулот сотилди:

Дт Ҳисоб-китоб рақами- 54000 сўм;

Кт Маҳсулот сотишдан олинган тушум (даромад)- 54000 сўм.

Харидорга жунатилган 147000 сўмлик товарлар учун пул келиб тушди:

Дт Ҳисоб-китоб рақами- 147000 сўм;

Кт Олинадиган ҳисобварақлар- 147000 сўм.

Банкдан бир йил муддат билан 3000000 сўм кредит маблағлари олинди:

Дт Ҳисоб-китоб рақами- 3000000 сўм;

Кт Қисқа муддатли банк кредити- 3000000 сўм.

Қуйидаги ҳолларда ҳисоб-китоб рақамидан пул тўланиши мумкин:

1. Сотиб олинган хом ашё, материал ва бошқа товар моддий бойликлар юзасидан мол етказиб берувчилардан булган қарз қайтарилганда.

2. Банкдан олинган қарз қайтарилганда.

3. Бюджетга ҳар хил туловлар туланганда.

4. Касаба уюшма ташкилотларига, ижтимоий суғурта ажратмалари утказилганда.

5. Хужалик юритувчи субъект кассасига иш ҳақи тулаш ва бошқа туловлар учун нақд пул берилганда.

Мисоллар: мол етказиб берувчидан ҳисоб-китоб рақамидан пул утказиш йули билан 320000 сумлик материал харид қилинди:

Дт Мол етказиб берувчилар ёки туланадиган ҳисобварақлар- 320000 сум;

Кт Ҳисоб-китоб рақами- 320000 сум.

Бюджетга ҳисобланган даромад (фойда) солиғи утказилди:

Дт Фойда солиғи буйича сарфлар- 124500 сум;

Кт Ҳисоб-китоб рақами- 124500 сум.

Касса операцияларини ҳужжатлаштириш ва ҳисобга олиш.

Касса ва касса муомалаларини юритиш ҳамда расмийлаштириш тартиби "Юридик шахслар томонидан касса операцияларини амалга ошириш қоидалари"га асосан олиб борилади.

Тасдиқланган қоидаларга мувофиқ барча ҳуқуқий шахслар, мулкчилик шаклидан қатъи назар, уларининг пул маблағларини банк муассасаларида сақлашлари лозим.

Юридик шахслар ўртасидаги ҳисоб-китоблар ҳамда тadbиркорлик фаолиятини амалга ошириш билан боғлиқ фуқаролар иштирокидаги ҳисоб-китоблар банк муассасалари орқали фақат нақд пулсиз тартибда амалга оширилади.

Ташкилотлар томонидан банк муассасаларидан олинган нақд пуллар қандай мақсадлар учун олинган бўлса, фақат шунга сарфланади. Аммо, маълум белгиланган лимит миқдоридаги пул маблағлари корхона кассасида ҳам сақланади. Ҳисоб-китоб рақамидан кассага олинган пул ишчи-хизматчиларга иш ҳақи, мукофот тулаш, нафақа бериш, хизмат сафари харажатларини қоплаш ва бошқа мақсадлар учун сарфланади. Банкдан олинган маблағлар белгиланган мақсадлар учун сарфланиши лозим. Сақланаётган пул маблағларининг белгиланган лимитдан ортиб кетиш ҳоллари фақат иш ҳақи, нафақа, мукофот бериш кунларида юз бериши мумкин.

Касса муомалалари моддий жавобгар шахс булган кассир томонидан юритилади. Банкдан пул олиш учун корхонага чек

дафтарчаси берилиб, унда банкдан олинадиган пулнинг миқдори ва қандай мақсад учун олинаётгани кўрсатилиши лозим. Чек китобчаси варағига ҳужалик юритувчи субъект раҳбари ҳамда бош ҳисобчиси имзо қўяди ва бу имзолар банкдаги ҳисоб-китоб рақамидан пул олишга рухсат маъносини англатади. Пул маблағларининг ҳаракатини расмийлаштирувчи асосий ҳужжат касса ордерлари ҳисобланади. Нақд пул кассага касса кирим ордерини расмийлаштириш билан қабул қилинади. Бу ордер бош бухгалтер ва кассир томонидан имзоланади. Пулни топширган шахсга квитанция берилади. Касса кирим ордерида амалга оширилган муомалага асос бўлиб хизмат қилган ҳужжатнинг номери, санаси кўрсатилади. Бундай ҳужжатлар жумласига чек дафтарчаси варағи, билдирги кабилар киритилади.

Кассада пул берилиши касса чиқим ордери билан расмийлаштирилади. Бу ордер корхона раҳбари ва бош ҳисобчи, кассир томонидан имзоланади. Чиқим ордерида пул нима учун берилгани кўрсатилади ва унга асос бўлувчи ҳужжат ордерга қўшиб қўйилади. Ордерларга қўшиб қўйилган дастлабки ҳужжатларга тегишли муомала қилингандан сўнг (шу ҳужжатлар иккинчи марта фойдаланмаслиги учун) "Олинган" ёки "Туланган" деган штамп қўйилади. Кассада пул (пул бериш ҳақидаги аризага кўра) тулов қайдномаси асосида ҳам берилади. Бу ҳолда ҳужжатларга касса чиқим ордери урнини босувчи штамп қўйилади.

Иш ҳақи, мукофот, нафақа бериш ҳақидаги тулов қайдномаларида корхона раҳбари ва бош ҳисобчининг пулни бериш туғрисидаги рухсат ёзуви бўлиши лозим. Касса ҳужжатлари кассага берилгунга қадар бухгалтерияда касса кирим ордерларини рўйхат қилиш журнаliga ёзиб қўйилади. Ана шу журнал ёрдамида бухгалтерия ходимлари касса операцияларини юритиш бўйича назорат олиб бориш имкониятига эга бўлади.

Бухгалтерия тулов қайдномаларида кассирлар томонидан қайд этилган ёзувларни текширади ҳамда улар бўйича берилган ва депонентга утказилган суммаларни ҳисоблаб чиқади.

Ташкилотнинг барча тушумлари ва нақд пул берилиши касса дафтарыда ҳисобга олинади.

Ҳар бир ҳужалик субъекти фақат битта касса дафтарини юритади, бу дафтар варақлари рақамланган, ип утказилган ва унга сургучли ёки мастикали муҳр босилган бўлиши лозим.

Кассир дафтаридаги варақлар сони мазкур ташкилот ёки юқори органи раҳбари ва бош бухгалтери имзолари билан тасдиқланади.

Кассир дафтаридаги ёзувлар икки нусхада шарикли ручкада қайд этилади. Варақларнинг иккинчи нусхаси йиртиб олинган булиши керак, улар кассир ҳисобот бериши учун хизмат қилади. Варақларнинг биринчи нусхаси касса дафтаринда қолади. Уларнинг биринчи ва иккинчи нусхалари бир хил рақамлар билан рақамланади.

Касса дафтарига учуриб ёзиш ва изоҳсиз киритишлар ман этилади. Тузатишлар корхона кассири, шунингдек, бош ҳисобчи ва унинг урнини босадиган шахснинг имзолари билан тасдиқланади.

Ҳар иш куни охирида кассир бир кунлик муомалалар якунини ҳисоблайди, кассада қолган пуллар қолдигини кейинги кун санасига утказиши ва бухгалтерияга кассир ҳисоботи сифатида йиртиб олинган иккинчи варақни кирим ва чиқим касса ҳужжатлари билан бирга касса дафтарига имзо чекиб, топширади.

Касса ва касса муомалалари бўйича дастлабки бухгалтерия ёзувлари касса ордерларида амалга оширилади. Бу ҳужжатларда касса ҳисобварағи билан алоқага киришадиган ҳисобварақлар рақами кўрсатилади.

Касса муомалалари бўйича қуйидаги мисолларни кўриб чиқамиз:

1. 2003 йил 15 апрел куни ҳисоб-китоб рақамидан кассага ишчиларга иш ҳақи тулаш учун 265000 сум, ҳужалик харажатлари учун 40000 сум ва хизмат сафарлари учун 50000 сум нақд пул олинди.

2. Уч кундан сўнг, яъни 18 апрел куни кассадаги нақд пулларнинг сарфланганлигини тасдиқловчи ҳужжатларни кассир касса ҳисоботига киритди ва кассадаги нақд пул қолдигини аниқлади. Ишчиларга иш ҳақи бериш қайдномасида 265000 сум берилиши кўзда тутилганди, олинганлигини тасдиқловчи имзо қўйилган иш ҳақи суммалари эса 235000 сумни ташкил қилган эди. Иш ҳақи олмаган бир ишчининг иш ҳақи суммаси ёзилган сатрга кассир “депонент” белгисини қўйиб, қайдномани ёпди. Ҳужалик харажатлари учун эса экспедитор А. Ҳакимовга 40000 сум пул берилганлигини, хизмат сафари учун эса бош муҳандис Қ. Азизовга 50000 сум берилганлигини тасдиқловчи иккита касса чиқим ордерлари мавжуд эди. 15 апрел куни кассада пул олингунга қадар нақд пул йўқ эди. Кассир ҳисоботини касса китобида қуйидагича акс эттирди:

Касса китоби varaғи - 30

2003 йил 15-18 апрел кунлари учун кассир ҳисоботи

Ҳужжат рақами	Касса муомаласи мазмуни	боғла- нувчи ҳисоб- варақ	кирим	чиқим
1	2	3	4	5
	Кун бошига қолдиқ		-	
17.	176876-сонли чек билан кассага нақд пул олинди	5110	355000	
35.	Иш ҳақини бериш қайномаси 7-сон чек бўлича ишчиларга иш ҳақи тўланди	6710		235000
36.	Экспедитор А. Ҳақимовга ҳужжат харажатлари учун бунақ берилди	4230		40000
37.	Бош муҳандис Қ. Алиёвга хизмат сафари учун бунақ берилди	4220		50000
	Жами		355000	325000
	Кун охирига қолдиқ		30000	
	Кассир имзоси			
	Ҳисобчининг имзоси			

Шундай қилиб, касса китоби касса ҳисоботи тузиш ҳамда касса муомалалари бўйича бухгалтерия ёзувларини умумлаштирилган ҳолда қайд этиш учун хизмат қилувчи дастлабки ҳужжат бўлиб хизмат қилар экан. Кассир ҳисоботидаги барча ёзувлар касса кирим ҳамда чиқим ордерлари ва улардаги ёзувлар асосида амалга оширилиши шарт. Кассир ҳисоботидаги ёзувларни икки ёқлама ёзув курунишида талабага ҳавола этамиз:

- 1) Дт: Касса - 355000 сўм;
Кт: Ҳисоб-китоб варағи - 355000 сўм;
Дт: Меҳнат ҳақи бўйича ходимлар билан ҳисоб-китоблар - 235000 сўм;
Кт: Касса - 235000 сўм;
- 3) Дт: Умумҳужалик харажатлари учун берилган бунақлар - 40000 сўм;
Кт: Касса - 40000 сўм;
- 4) Дт: Хизмат сафари учун берилган бунақлар - 50000 сўм;
Кт: Касса - 50000 сўм.

Бу ёзувлар касса ва касса муомалаларини ҳисобга олиш ва умумлаштириш учун ишлатиладиган ҳисоб регистри – журналда амалга оширилади.

3. Олинадиган ҳисобварақларни ҳисобга олиш тартиби

Жорий активлар таркибида дебиторлик қарзлари суммалари акс эттирилади.

Дебиторлик қарзлари бу харидор ва буюртмачиларнинг ҳамда бошқаларнинг пул маблағларини тулаш, маҳсулот жўнатиш ва хизматлар курсатиш юзасидан мажбуриятлари, бошқача қилиб айтганда, бу ҳужалик юритувчи субъектнинг у билан алоқадор харидорлар, буюртмачилар ва бошқа ҳуқуқий ҳамда жисмоний шахслардан маълум бир давр мобайнида олинниши керак бўлган суммаларидир. Шу сабабли, улар дебиторлик қарзлари ёки олинадиган ҳисобварақлар ХЮС "бошқалар чунтагидаги" пуллари бўлгани учун ҳам улар активлар жумласига киритилади.

Молиявий ҳисоботларни тузиш мақсадларига биноан дебиторлик қарзлари жорий ва узоқ муддатли деб таснифланади. Жорий дебиторлик қарзини бир йил ёки бир операцион цикл давомида ундириш кўзда тутилади. Бошқалари эса узоқ муддатли дебиторлик қарзлари дейилади.

Дебиторлик қарзлари ёки олинадиган ҳисобварақлар балансида қуйидаги гуруҳларга бўлиниб акс эттирилади:

1. Харидор (буюртмачилардан) олинадиган ҳисобварақлар.
2. Мол етказиб берувчилардан олинадиган ҳисобварақлар.
3. Ходимлардан олинадиган ҳисобварақлар.
4. Ҳисобланаган дебиторлик қарзлари.

Дебиторлик қарзларининг таснифланишини қуйидаги 6.1-чизма ёрдамида кўриб чиқамиз:

Ушбу чизмада келтирилган таснифлаш ҳисобварақлар режаси таркибида дебиторлик қарзларини ҳисобга олувчи ҳисобварақлар гуруҳларини ажратиш учун асос қилиб олинган.

Таснифлаш ёрдамида номлари санаб утилган дебиторлик қарзлари ҳужалик юритувчи субъектнинг қуйидаги фаолият турларини амалга ошириш давомида юзага келади:

- асосий фаолият;
- молиявий фаолият;
- инвестицион фаолият.

Ҳужалик субъекти операцион, яъни асосий фаолиятини амалга оширишда юзага келадиган асосий дебиторлик қарзибу харидор ва буюртмачиларнинг дебиторлик қарзидир.

Мисол, "Буюк келажак" фирмаси қурилиш материаллари ва буюмлар сотиш билан шуғулланади. 2003 йил 10 май куни "Ан-

дижон" қурилиш ташкилотига 2.400 минг сўмлик гишт насияга сотилди. Бухгалтер шу куни қуйидаги ёзувни амалга оширади:

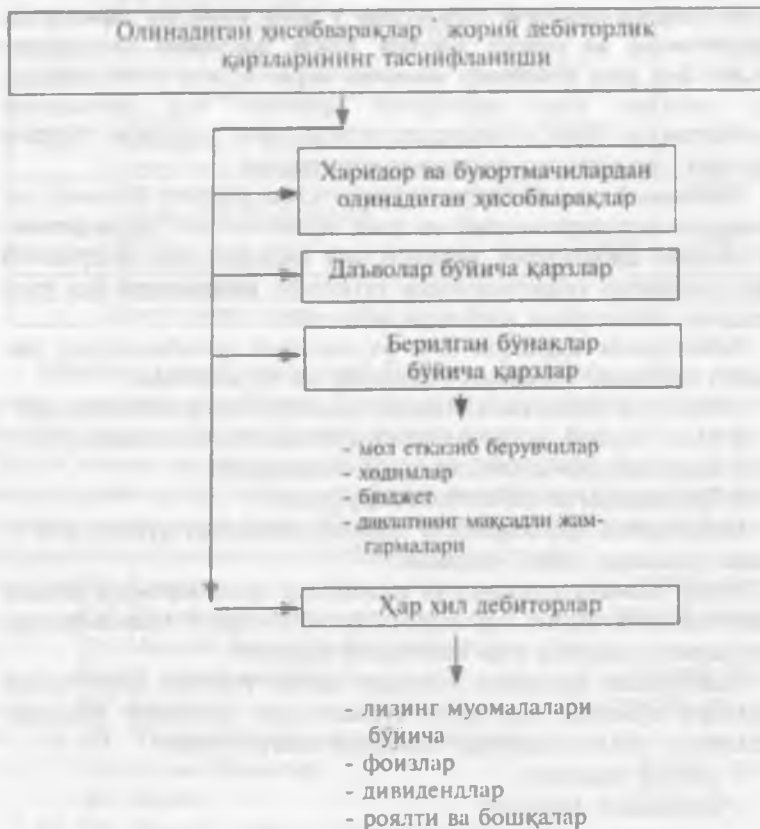
Дт Харидорлардан олинадиган ҳисобварақлар -2400 сўм;

Кт Маҳсулот сотишдан олинган даромад -2400 сўм.

2003 йил 20 май куни харидор пул утказди:

Дт Ҳисоб-китоб рақами -2400 сўм;

Кт Харидорлардан олинадиган ҳисобварақлар -2400 сўм

6.1- чизма.

Асосий фаолиятни амалга ошириш фақат сотишдан иборат эмас, балки таъминот жараёнини ҳам талаб этади. Шу сабабли мол етказиб берувчилар ёки пудратчиларга олдиндан утказилган пул-

лар, яъни бунақлар юзасидан ҳам дебиторлик қарзлари вужудга келади. Мисол, “Буюк келажак” фирмаси унга қурилиш материаллари етказиб берувчи “Навой” компаниясига олинadиган товарлар учун олдиндан 3000 минг сўм утказди:

Дт Мол етказиб берувчиларга берилган бунақлар -3000 сўм;

Кт Ҳисоб-китоб рақами - 3000 сўм.

«Навой» компаниясидан ТМЗ олинadиган сўнг дебиторлик қарзи ҳисобдан чиқарилди:

Дт Қурилиш материаллари - 3000 сўм;

Кт Мол етказиб берувчиларга берилган бунақлар -3000 сўм.

Хужалик субъектининг молиявий фаолияти бу пул маблағларини жалб қилиш билан боғлиқ бўлган фаолияти дебиторлик қарзига таъсисчиларнинг корхона олдидаги қарзи мисол булади. Мисол, таъсисчи фирма низомида 150 000 сўм пул маблағлари беришини қайд этанди. Фирма рўйхатдан утказилadиган сўнг бухгалтер бериши лозим булган дастлабки ёзув қуйидагича булади:

Дт Таъсисчиларнинг низом капиталига улуши буйича қарзлари 150000 сўм;

Кт Низом капитали 150000 сўм.

Таъсисчи пулни касса ёки ҳисоб-китоб рақамига тулаганида эса қуйидаги ёзув берилади:

Дт Пул маблағлари 150000 сўм;

Кт Таъсисчиларнинг низом капиталига улуши буйича қарзлари 150000 сўм.

Хужалик юритувчи субъект бўш турган пул маблағларни фойда олиш мақсадида инвестицион фаолиятига йуналтириши мумкин. Масалан, “Бобур” номли ҳиссадорлик жамияти “Наргиза” фирмасига йиллик 36 фоиз ставка билан 10 000 000 сўмни 1 ой муддат билан қарзга берди:

Дт Берилган қарзлар -10 000000 сўм;

Кт Ҳисоб-китоб рақами -10 000000 сўм.

1 ойдан кейин берилган қарз фоизи билан қайтарилди:

Дт Ҳисоб-китоб рақами -10 300 000 сўм;

Кт Берилган қарзлар -10000000 сўм;

Кт Фоиз кўринишидаги даромад -300 000 сўм.

Харидор (бўйортмачилар)дан олинган ҳисобварақлар уларга асосий фаолиятини бажариш давомида ёки курсатилган хизматлар юзасидан пайдо булган дебиторлик қарзларидир. Улар барча дебиторлик қарзларининг асосий қисмини ташкил этади. Уларни ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар ишлатилади:

– харидорлар (бўйортмачилар)дан олинadиган ҳисобварақлар;

– олинадиган векселлар.

Харидорлардан олинадиган ҳисобварақлар бу уларнинг маҳсулот (товар) олди-сотди шартномасига биноан, юзага келган шартномавий мажбуриятларидир. Олинадиган векселлар * бу харидорларнинг ёзма мажбуриятлари бўлиб, бунда тулов маълум бир муддатда амалга оширилади. Бундай дебиторлар сотиш, молиявий ва бошқа муомалаларда юзага келади.

Харидор ва буюртмачилардан олинадиган ҳисобварақлар ҳисобида амалда маълум бир муаммолар мавжуд:

– харидорларга маҳсулот жўнатилаётган пайтда купинча пул маблағларни уша заҳотиёқ ундириб бўлмайди, бунда маҳсулот сотилиши муҳимроқ бўлиб қолади;

– маҳсулотлар насияга ҳам сотилади, чунки сотувчи мижозларни йўқотишни хоҳламайди;

– натижада сотиш лаҳзаси ва пул тушиш вақти бирига мос тушмайди;

– баъзи дебиторлик қарзларининг ундирилиши турли сабабларга кўра, (харидорнинг тулов қобилияти ёмонлиги, унинг фаолияти тўхтатилганлиги ва бошқалар) даргумон ёки шубҳали бўлиб қолиши мумкин.

Ана шундай муаммоларни инобатга олган ҳолда сотиш ҳажмини купайтириш ҳамда пул маблағларининг имкон қадар тезроқ тушишини таъминлаш мақсадида чегирмалардан фойдаланилади. Одатда, чегирмаларнинг асосий икки турини фарқлайдилар:

– савдо чегирмалари;

– пул чегирмалари (тулов чегирмалари).

Савдо чегирмалари ҳисобварақлар-фактура баҳоларига нисбатан қўлланилади. Улардан купинча маҳсулот сотиш ҳажмини купайтириш мақсадида фойдаланилади. Пул чегирмалари харидорни пул маблағларини шартномада кўзда тутилган тулов муддати тугамай туриб туловни амалга оширишга ундайди. Пул чегирмалари харидорнинг умумий дебиторлик қарзига нисбатан фоиз кўринишида белгиланади. Масалан, харидор пулни шартномадаги 60 кун эмас, балки 10 кун ичида ўтказса, 5 фоиз чегирма берилиши мумкин. 5/10 * бу шартнинг белгиланиши. Умумий дебиторлик қарзи эса сотилган товарлар сотиш баҳосини уларнинг миқдorigа купайтириш орқали аниқланади. Сотиш баҳоси эса ҳисобварақ-фактура баҳосига тенг бўлиши ёки савдо чегирмасини инобатга олган бўлиши мумкин. Агар савдо ва пул чегирмалари бир харидорга нисбатан бир вақтнинг ўзida қўлланилса,

пул чегирмаси қўлланиладиган қиймат бу ҳисобварақ-фактура баҳосидан савдо чегирмаси айрилган суммадир.

Чегирмаларнинг қўлланилишини мисол ёрдамида куриб чиқамиз:

Ип газлама ишлаб чиқариш корхонаси харидор "Холис" фирмасига 2003 йил 1 март куни 2000 метр ип газлама жўнатди. 1 метр газламанинг баҳоси 250 сум, таннархи 120 сум. Шартнома шартларига кўра, 1000 метрдан ортиқ газлама харид қилган харидорга 4 фоиз савдо чегирмаси ҳамда пулни 10 кун ичида туласа, 5 фоиз пул чегирмаси кўзда тутилган. Пул келишувга кўра, 5 март куни ҳисоб-китоб рақамига келиб тушди. Пул ўтказилгунга қадар эса 4 март куни 100 метр газлама қайтариб жўнатилди.

Ушбу мисол бўйича сотиш ҳажми қанча? Дебиторлик қарзи-чи? Харидор ўтказган пул суммаси қанча?

Бу саволларга бирин-кетин ҳисоб-китоблар ва бухгалтерия ёзувларига асосланиб жавоб берамиз:

1) 2005 йил 1 март куни маҳсулот харидорга сотилди

2000 метр $\times$ 250 = 500 000 сум:

а) Дт Олинадиган ҳисобварақлар -500 000 сум:

Кт Маҳсулот сотишдан олинган даромад- 500 000 сум.

Бу маҳсулот таннархи бўйича омбордаги тайёр маҳсулотлар ҳисобидан чиқарилди:

б) Дт Сотилган маҳсулотлар таннархи -240 000 сум;

Кт Омбордаги тайёр маҳсулотлар -240 000 сум.

2) Берилган савдо чегирмаси 4 фоиз бўлгани учун 1 метр газламага тўғри келадиган суммани аниқлаймиз:

250 сум $\times$ 4 фоиз = 10 сум, яъни сотиш баҳоси 240 сум

2000 метр учун $\times$ 10 сум = 200 00 сум.

Ана шу суммага харидорнинг дебиторлик қарзи камайтирилиши керак:

Дт Савдо чегирмаси -200 00 сум;

Кт Олинадиган ҳисобварақлар -200 00 сум.

3) 4 март куни 100 метр газлама харидор талабларига сифат жиҳатидан жавоб бермаганлиги учун сотувчига қайтарилди (100 метр $\times$ 240 сум = 24000 сум) харидорнинг дебиторлик қарзини ана шу суммага ҳам камайтириш керак:

а) Дт Қайтарилган товарлар -24000 сум;

Кт Олинадиган ҳисобварақлар -24000 сум.

Газлама омборга таннархи бўйича қабул қилинди (120 сум $\times$ 100 метр):

б) Дт Омбордаги тайёр маҳсулот -12 000 сум;

Кг' Сотилган маҳсулот таннари -12 000 сум.

4) 5 март куни харидор ҳисоб-китоб рақамига пул утказиб берди. У тўлаши лозим булган суммани аниқлаймиз:

Умумий дебиторлик қарзи 500 000 сум

Минус савдо чегирмаси (20 000) сум

Қайтарилган маҳсулотлар (24 000) сум

Жами пул чегирмаси қулланиладиган сумма 456 000 сум

а) Минус пул чегирмаси 5 фоиз (22 800) сум

б) Олинган пул маблағлари 433 200 сум

Амалга оширилган бухгалтерия ёзувларини 6.2- чизма ёрдамида кўриб чиқамиз.

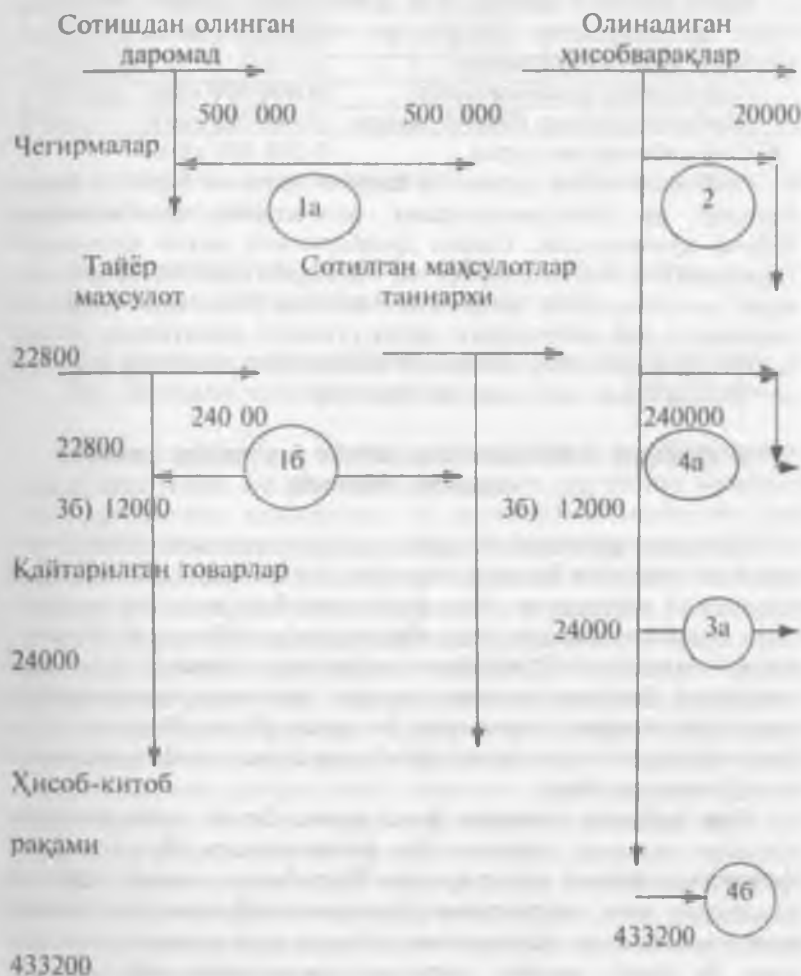
Келтирилган чизмадаги "Олинадиган ҳисобварақларда курсатилган дебиторлик қарзи чегирмалар ва қайтарилган товарлар суммасига камайишини, яъни пул маблағлари соф дебиторлик қарзига мос равишда утказилишини англаш қийин эмас. Демак, соф дебиторлик қарзи бир харидор, яъни мижоз бўйича қуйидагича аниқланади:

Компания, фирма, корхоналарда эса юзлаб, минглаб харидорларга маҳсулот ёки товарлар сотилади. Юқорида айтганимиздек, баъзи харидорларнинг дебиторлик қарзларини ундириш даргумон ёки шубҳали бўлиш эҳтимоллари мавжуд. Халқаро тажриба кўрсатишича, бундай дебиторлик қарзлари суммасига ҳужалик субъекти иқтисодий ресурслари камайтирилиши керак. Бу соф дебиторлик қарзларини курсатишга имкон яратади. Ана шу мақсадда даргумон, умидсиз дебиторлик қарзлари бўйича захиралар яратиш тавсия этилади. Захиралар яратишнинг қулайликлари қуйидагилардан иборат:

- бунда дебиторлик қарзларининг ўзи бевосита камайтирилмайди, чунки қарзларнинг даргумонлигининг эҳтимоли бор ҳолос. Шу сабабли захирани ҳисобга олиш ва балансда соф дебиторлик қарзларини кўрсатиш мақсадида "Олинадиган ҳисобварақлар"га контрар ҳисобварақ "Шубҳали қарзлар захираси" ишлатилади;

- иқтисодий ресурсларни камайтириш эса даргумон ёки шубҳали қарзларни харажатлар таркибига киритиш орқали амалга оширилади.

Соф дебиторлик қарзи сотишдан умумий даромад савдо чегирмаси қайтарилган товарлар- пул чегирмаси.

жами 500 000 500 000

қолдиқ - -

6.2- чизма.

Дт Шубҳали қарзлар буйича харажатлар -500 000 сўм;

Кт Шубҳали қарзлар буйича захира -500 000 сўм.

Ушбу корхона буйича соф дебиторлик қарзини аниқлаш учун ҳисобварақлар қолдиқлари буйича қуйидаги ҳисоб-китобни амалга оширамиз:

Олинадиган ҳисобварақлар 10 000 000 сўм;

Шубҳали қарзлар буйича захира (500000 сўм);

Соф дебиторлик қарзи 9 500 000 сўм.

Соф дебиторлик қарзи бу шартли тушунча бўлиб, у фақат харидор ва буюртмачилардан олинадиган ҳисобварақлар буйича қўлланилади. Баланс ҳисоботининг актив қисмидаги “Олинадиган ҳисобварақлар” ва “Шубҳали қарзлар буйича захира” ҳисобварақлар қолдиқлари асосида баланснинг умумий суммасига соф дебиторлик қарзи суммаси киритилади ҳолос. Бу ҳужалик субъекти молиявий ҳолатининг ишончли ва тўғри акс эттирилиши шартларидан биридир.

4. Шубҳали дебиторлик қарзларини баҳолаш ва ҳисобдан чиқариш тартиби

Шубҳали қарзларни баҳолаш халқаро тажриба буйича иккита умумий усул мавжуд: соф кредитга сотишдан фоиз усули (молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот) ва тулов муддатлари буйича олинадиган ҳисобварақлар ҳисоби усули (бухгалтерия баланси). БҲҲСлари шароитида иккала усул ҳам мақбулдир. Биринчи усулнинг мақсади шубҳали қарз натижасида пайдо бўлган харажатларни аниқ ўлчашдан иборат. Иккинчи усулнинг мақсади олинадиган ҳисобварақларнинг соф таннариhini аниқ ўлчашдан иборат.

Соф кредитга сотишдан фоиз усули. Баъзан тўғридан-тўғри ҳисобдан чиқариш усулидан ҳам фойдаланилади. Бу усул мувофиқлик тамойилига таъсир қилади. Тажрибага асосланиб, шубҳали қарзлардан аниқ зарарларнинг ва кредитга соф сотишнинг уртача фоизи ҳисобланади. Кейинчалик шубҳали қарз ҳажмини аниқлаш учун бу фоиз ҳисобот даврининг ҳақиқатдаги соф сотишга қўлланилади: мисол, “Юлдуз” фирмасининг дебиторлик қарзлари буйича маълумотлари қуйидагича:

2002 йил давомида эса “Юлдуз” фирмаси товарларини насияга сотишдан даромади 7220 000 сўмни ташкил этди, шундан қайтарилган товарлар 220000 сўмлик бўлган, харидорларга берилган чегирмалар суммаси 150 000 сўм

Насияга сотиш ҳажми	Суммаси, сум	Жумтадан, шубҳали қарзлар, сум	Фоиз ҳисобида
1999 йил	5000 000	100 000	2,0
2000 йил	6000 000	150 000	2,5
2001 йил	6200 000	186 000	3,0
2002 йил	7500 000	750 00	1,0
2003 йил	8250 000	90 750	1,1
Жами	32950 000	534256	1,83

Келтирилган маълумотларга асосан, шубҳали қарзлар захирасини яратамиз.

$(7\,220\,000 - 220\,000 - 150\,000) \times 1,83\% = 125\,355$ сум.

Ҳисобнинг натижаси қуйидагича ёзилади:

Дт Шубҳали қарзлар бўйича харажатлар 125 355 сум;
 Кт Шубҳали қарзлар захираси 125 355 сум.

Тулов муддати бўйича олинадиган ҳисобварақларни ҳисоблаш усули. Бу усул соф дебиторлик қарзининг бухгалтерия қолдиғига асосланган. У кутилаётган шубҳали қарз бўйича фоизни аниқлаш учун аввалги маълумотлардан фойдаланади. Усулнинг асоси олинадиган ҳисобварақнинг соф таннаркини - олинини кутилаётган пул миқдорини баҳолашдан иборат. Кредитга соф сотишдан фоиз усулига нисбатан, тулов муддати бўйича олинадиган ҳисобварақнинг баҳолаш усули, дебиторлик қарзининг соф таннаркини ҳисоблаш учун керак бўлган шубҳали қарзлар захирасининг якуний қолдиғини ҳисоблашга имкон беради. Шубҳали қарзлар захирасидаги жорий қолдиқ сунгра талаб қилинган қолдиққа мос бўлиши учун тузатиш ўтказмаси ёрдамида янгиланади. Шубҳали қарз тузатишга берилган суммага дебетланади.

Шубҳали қарзлар бўйича керакли қолдиқ захирасини ҳисоблаш учун қуйидагилар қўлланилади:

- умумий олинадиган ҳисобварақлар асосланган ягона комбинацияланган ставка;
- алоҳида олинадиган ҳисобварақлар муддатига асосланган бир неча ставкалар.

Масалан: “Улугбек” фирмасининг олинадиган ҳисобварақларнинг тулов муддатлари бўйича гуруҳланиши 2003 йил 31 декабр ҳолатига қуйидагича:

(минг сўм)

Дебиторлар	Олинадиган ҳисоб-варақлар бўйича жами	Тулов муддати келмаган	1 кундан 30 кунгача муддати ўтган	31 кундан 60 кунгача муддати ўтган	61 кундан 90 кунгача муддати ўтган	90 кундан ортиқ муддати ўтган
"Юлдуз" фирмаси	1 000		1 000			
Тадбиркор Кодиров	400				400	
Ип газлама и/ч корхонаси	5 000	5 000				
"Беҳжод" фирмаси	150					150
Бошқалар	15 000	10 000	3 000	2 000		
Жами	21 550	15 000	4 000	2 000	400	150
Шубҳали қарз фоизи	X	1	2	10	30	50

"Улуғбек" фирмаси 2003 йил 31 декабрга қутилаётган шубҳали қарзлари.

Курсаткичлар	Миқдори м.с	Шубҳали саналган қарзларнинг фоизи	Шубҳали қарзлар захираси, м.с.
Тулов муддати стиб келмаган	150 000	1	150
01-30 кун	4000	2	80
31-60 кун	2 000	10	200
61-90 кун	400	30	120
90 дан ортиқ	150	50	75
Жами	21 550	X	625

Фараз қилайлик, "Улуғбек" фирмасининг "Шубҳали қарзлар захираси" ҳисобварағида 100 минг сўм қолдиқ мавжуд. Тахмин қилинаётган шубҳали қарзлар суммаси 625 минг сўмнинг 100 минг сўми ана шу захира ҳисобига қопланишини инобатга олсак, "Улуғбек" фирмаси 2003 йил 31 декабр ҳолатига шубҳали қарзлар бўйича харажатлари 525 минг сўмни ташкил этади (625-100) ва ана шу суммага бухгалтерия ёзуви берилади:

Дт Шубҳали қарзлар бўйича харажатлар -525 000 сўм;

Кт Шубҳали қарзлар захираси -525 000 сўм.

Икки усул ҳам: кредитга соф сотишдан фоиз усули ва тулов муддати бўйича олинадиган ҳисобварақ усули бирга қўлланилиши мумкин. Уларнинг ҳар бири бошқасини тас-

диқлаш учун қўлланилади. Ҳисобдан чиқарилган ҳар иилги олинадиган ҳисобварақ миқдори камдан-кам ҳолларда “Шубҳали қарзлар заҳираси” ҳисобварағининг кредитида акс эттирилган тахмин қилинган миқдорга тенг бўлади. Агар ҳисобдан чиқарилган ҳисобварақлар буйича сумма шубҳали қарзлар заҳираси олдиндан белгиланган миқдордан камроқ бўлса, “Шубҳали қарзлар заҳираси” ҳисобварағи кредит қолдигига эга бўлади. Агар ҳисобдан чиқарилган ҳисобварақлар буйича сумма шубҳали қарзлар заҳираси олдиндан белгиланган миқдордан юқорироқ бўлса, “Шубҳали қарзлар заҳираси” ҳисобварағи дебет қолдигига эга бўлади. Жорий йил шубҳали қарзининг дастлабки миқдорини аниқлаш учун қилинган тузатиш ёзуви ҳисобот даврининг охирида дебет қолдигини бекор қилади. Купгина чакана савдо фирмаларининг дебиторлик қарзларининг сезиларли қисми *товарларнинг муддатини узайтириб сотиш* ҳисобида туғри келади. Баъзи компаниялар тулов муддати узайтирилган олинадиган ҳисобварақларга эга. Улар буйича тулов 24 ой ва ундан ортиқ вақт мобайнида келиб тушса ҳам, тулов муддати узайтирилган олинадиган ҳисобварақлар ликвидли активларга олиб борилади, агар савдо кредитлашнинг бундай усули ушбу соҳада анъанавий равишда қўлланилса.

7- МАВЗУ. ТОВАР МОДДИЙ ЗАХИРАЛАР ҲИСОБИ

1.Товар-моддий заҳиралар ҳақида тушунча

Меҳнат буюмлари ёки бошқача қилиб айтганда, моддий ресурслар асосий воситалар билан бир қаторда ишлаб чиқаришнинг асосий элементларидан бири ҳисобланади. Уларнинг асосий воситалардан фарқи шундаки, материаллар ҳар бир ишлаб чиқариш циклида бутунлай истеъмол қилиниб, ишлаб чиқариш жараёнида узининг дастлабки жисмоний қуринишини йўқотади ва ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таннархига ўз қийматини тула равишда утказadi.

4-сонли «Товар-моддий заҳиралари» деб номланган Ўзбекистон Республикаси БҲМСда товар-моддий заҳиралари таркибига ҳўжалик юритувчи субъектларнинг қуйидаги активлари киритилади:

– Ишлаб чиқариш ва хизмат курсатиш жараёнида ишлатилиши кўзда тутилган хом ашё, материаллар, сотиб олинган

ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи буюмлар, ёқилғи идишлар, эҳтиёт қисмлари, бошқа материаллар ҳамда арзон баҳоли тез эскирувчи буюмлар.

- Тугалланмаган ишлаб чиқариш.

- Хўжалик юритувчи субъектнинг оддий фаолиятида сотиш учун мўлжалланган тайёр маҳсулот ва товарлар.

Моддий-ишлаб чиқариш заҳиратари маҳсулот ишлаб чиқариш жараёнида тутган уринлари ва хусусиятларига қараб қуйидаги гуруҳларга бўлинади:

- хом ашё ва асосий материаллар;

- ёрдамчи материаллар;

- сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар ва бутловчи қисмлар;

- чиқиндилар;

- ёқилғилар;

- идиш ва идиш материаллари;

- эҳтиёт қисмлар;

- инвентар ва хўжалик жиҳозлари.

Хом ашё деб, ҳали саноат ишловидан ўтмаган ва маҳсулотларнинг асосий моддий қисmini ташкил қиладиган меҳнат буюмларига айтилади масалан, пахта тозалаш корхоналари учун тозалашга келтирилган пахта толаси, металлургия заводи учун темир руда, кўн заводида келтирилган ошланмаган тери, ун заводида келтирилган бугдой ва ҳоказо. Хом ашёларга бир марта бўлса-да, саноат ишлови берилган меҳнат буюмлари киради. Қайта ишлаш корхоналари хом ашёсини, кўпчилик ҳолларда, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва қазиб олувчи саноатнинг маҳсулотлари ташкил этади.

Асосий материаллар деб, ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таркибига буюм сифатида кирадиган ва шу маҳсулотнинг асосини ташкил қиладиган меҳнат буюмларига айтилади. Масалан, машинасозлик саноатида асосий материалларга металл, прокат, тикув фабрикаларида – газлама киради.

Ёрдамчи материаллар ишлаб чиқарилаётган маҳсулот таркибига кириб, уларда сифат ўзгаришлар ҳосил қилади, яъни маҳсулотга чирой беради, мазасини ўзгартиради, лекин унинг асосини ташкил қилмайди, ишлаб чиқариш жараёнида меҳнат воситаларини таъмирлаш, созлаш учун ишлатилади ёки меҳнат жараёни учун керакли шароит яратиб бериш учун хизмат қилади.

Урни келганда шуни эслатиб қўйиш лозимки, материалларни гуруҳларга бўлганда, аниқ шароитни ҳисобга олиш лозим. Бир турдаги материаллар маҳсулотни яратишдаги ролига қараб биринчи саноат корхонасида асосий материал бўлса, иккинчисида ёрдамчи материал бўлиши мумкин.

Ярим тайёр маҳсулотлар деб, ишлаб чиқарувчи бир цехда тула тугалланиб бошқа цехларда қайта ишлаш давом эттириладиган меҳнат буюмларига айтилади. Ярим тайёр маҳсулотлар сотиб олиниши ёки корхонанинг ўзида ишлаб чиқарилиши мумкин. Шунинг учун сотиб олинган ярим тайёр маҳсулотлар шу корхонанинг ўзида ишлаб чиқарилган ярим тайёр маҳсулотлардан ажратилган ҳолда ҳисобга олинади.

Чиқиндилар — корхонанинг ўзида асосий ёки ёрдамчи материаллар сифатида ишлатилиши мумкин, айрим пайтларда эса бошқа корхоналарга сотилади. Чиқиндилар асосан хом ашё ва материалларни қайта ишлаш, маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида пайдо бўлади. Чиқиндиларни тўғри ҳисобга олиш ва улардан мақсадга мувофиқ равишда фойдаланишни назорат қилиш муҳим аҳамиятга эга.

Ёқилғи ишлаб чиқаришдаги ролига қўра, ёрдамчи материалларга ўхшаб кетади. Ёқилғилар корхоналарда технологик мақсадларга ёқилғи сифатида ва иситиш ёқилғиси сифатида ишлатилади.

Идиш ва идиш материаллари сотилаётган маҳсулотларни ураш, жойлаштириш учун хизмат қилиб, маҳсулот билан биргаликда сотилади.

Эҳтиёт қисмлар машина, асбоб-ускуна ва бошқа меҳнат воситаларини таъмирлаш мақсадида ишлатилади.

Корхонанинг товар моддий захиралари таркибига қуйидагилар киритилмайди:

- инвентаризация натижасида аниқланган эгалик қилиш ҳуқуқи бўлмаган товарлар;
- консигнацияда бўлган товарлар.

Дарҳақиқат, инвентаризация (йўқлама) ўтказиш даврида корхонада унинг эгалик қилиш ҳуқуқи бўлмаган товарлар топилиши мумкин. Бу мижознинг буюртмасига асосан тайёрланган (яъни олди-сотди битими бажарилган) унга қарашли ва жунатишни кутаётган товардир. Аниқланган бундай товарлар корхонанинг товар-моддий захиралари таркибига киритилмайди. Улар сотиш жараёнида қайд қилиниши лозим.

Товар-моддий захиралари таркибига кирмайдиган товарларнинг яна бир тури бу консигнациядаги товарлардир. Консигнация комитент ёки консигнант деб аталадиган мулкдорни ўз товарларини бошқа компания омборларида сотиш учун жойлаштиришдир.

Консигнатор бундай товарларни ўзининг моддий захиралари таркибига киритмаслиги керак, чунки реализация давригача бу товарлар жунатувчи консигнантнинг мулки ҳисобланади.

Омборда турган товарларнинг бир қисмини консигнацияга берилиши муомаласини бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан расмийлаштириш мумкин:

Дт Консигнацияга берилган товарлар;

Кт Омбордаги товарлар.

2. Товар-моддий захираларни баҳолаш тартиби

Товар-моддий захираларини баҳолашда уларни таннархи ёки соф сотиш қийматлари бўйича ҳисобга олиш мумкин. ТМЗ ларини ҳисобга олишда шу иккала қийматидан қайси бири кичик бўлса, ўша қиймат бўйича ҳисобга олинади. ТМЗларини таннархи ёки соф сотиш қийматлари бўйича ҳисобга олишда турли усуллардан фойдаланиш мумкин.

ТМЗ таннархи бўйича ҳисобга олинганда унинг таркибига ТМЗларини сотиб олиш (харид қилиш), олиб келиш ҳамда жойлаштириш билан боғлиқ барча харажатлар, уларни қайта ишлаш харажатлари ва бошқа харажатлар киритилади.

Демак, ТМЗ сотиб олиш билан боғлиқ харажатларга қуйидагилар киради:

- товар-моддий захираларини харид қиймати;
- импорт захиралар учун божхона божлари ва тўловлари;
- маҳсулотни сертификациялаш харажатлари;
- тайёрлов воситачилик, ташкилотларига тўланган комиссия тўловлар;
- солиқлар (корхона кейинчалик қайтариб олиши мумкин бўлганлардан ташқари, масалан, ҚҚС);
- захираларини сотиб олиш билан боғлиқ транспорт-тайёрлов харажатлари, хизмат кўрсатиш харажатлари ва захираларни сотиб олиш билан боғлиқ бошқа харажатлар. Корхоналарнинг товар-моддий захиралари таркиби хилма-хил

булганлиги учун ҳам улар турлича тайёргарлик ҳолатида бўлиши мумкин. Шунинг учун ҳам уларнинг баъзилари, яъни ҳеч қандай ишлов берилмаганлари харид нархлари бўйича ҳисобга олинса, бошқалари, яъни маълум қайта ишловлардан утгандлари, ушбу ҳолатга келгунча кетган барча харажатларини уз ичига олган ҳолдаги қийматида акс эттирилади.

Қайта ишлаш харажатлари тайёр маҳсулот ишлаб чиқариш билан бевосита (гугри) ёки билвосита (эгри) харажатларга, шунингдек, узгарувчи ва узгармас харажатларга ажратилиши мумкин.

Бевосита харажатлар — бу тайёр маҳсулотнинг бирлигини ишлаб чиқариш билан бевосита боғлиқ харажатлардир. Улар жумласига:

- ишлаб чиқаришга тааллуқли моддий харажатлари;
- асосий ишлаб чиқариш ишчиларининг иш ҳақи;
- ишлаб чиқаришга тааллуқли ижтимоий суғуртага ажратмалари.

Юқорида келтирилган харажатлар узгарувчи харажатлар бўлиб ҳисобланади. Чунки уларнинг ҳажми бевосита маҳсулот ишлаб чиқарилиши билан боғлиқ — маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми ошса, унинг миқдори ҳам ошиб боради.

Билвосита харажатлар — булар ишлаб чиқариш жараёнида хизмат курсатиш билан боғлиқ ишлаб чиқариш харажатларидир. Масалан, ёрдамчи ишчиларнинг вақтбай иш ҳақи, ишлаб чиқариш асосий воситаларининг амортизацияси, ишлаб чиқариш асосий воситаларининг жорий ва капитал таъмирлаш харажатлари ва маҳсулот ҳажмининг ўсиши доимий харажатлари.

Бошқа харажатлар — товар-моддий захираларини керакли жойга келтириш билан боғлиқ булган транспорт ва уларни тегишли ҳолатда ушлаб туриш билан боғлиқ булган бошқа харажатлар (тайёр маҳсулотни оморга ташиб келтириш индивидуал буюртмалар бўйича товарларни конструкция қилиш харажатлари ва бошқалар).

Маълумки, маҳсулотларнинг ишлаб чиқариш товар материал захиралари таннархига қўшилмаган харажатлари давр сарфлари сифатида тан олинади. Улар жумласига:

- сотиш бўйича сарфлар;
- бошқариш бўйича сарфлар (маъмурий сарфлар);
- бошқа операцион сарфлар ва зарарлар.

Товар-моддий захиралари таннархи бўйича ҳисобга олишда фаолият турлари хусусиятларини ҳисобга олиш лозим. Жумладан, маҳсулот ишлаб чиқариш билан шуғулланувчи ва хизмат кўрсатиш билан шуғулланувчи корхоналарда ТМЗни ҳисобга олишда маълум тафовутлар мавжуд.

Хизмат кўрсатиш корхоналарида товар-моддий захиралари таннархига қуйидагилар киритилади:

- хизмат кўрсатиш билан бевосита боғлиқ бўлган ходимларнинг иш ҳақлари;
- бошқарув ва назорат қилиш билан боғлиқ ходимларнинг иш ҳақлари;
- хизмат соҳасида, бошқарув ва назорат соҳаларида ишлаётган ходимларнинг иш ҳақларига ҳисобланган ижтимоий сугурта харажатлари;
- хизмат кўрсатиш жараёнида юзага келган бошқа устама харажатлар.

Бу ерда ҳам, сотиш ва маъмурий бошқариш билан боғлиқ бўлган иш ҳақи ва бошқа харажатлари, шунингдек, агар техник жараёнда куриб утилмаган бўлса, ишлаб чиқариш циклининг алоҳида босқичлари уртасида товар-моддий захираларни сақлаш харажатлари товар-моддий захиралари таннархи таркибига киритилмайди ва улар юзага келган давр сарфлари сифатида тан олинади.

Маълумки, маҳсулотлар (бажарилган иш ва хизматлар) таннархини ҳисобга олиш усули ишлаб чиқариш тури, маҳсулот тури ва унинг мураккаблигига боғлиқ ҳолда танланади. Амалиётда қўлланаётган ҳисобга олишнинг асосий усулларига норматив, буюртмали, **“жараёнли”** ва харажатларни инвентар баҳолаш (чакана савдода) усуллари кириб, уларнинг моҳияти **бошқарув ҳисоби** **фанида** багафсил куриб чиқилади.

3. Товар-моддий захираларни таннархини аниқлаш усуллари

Товар-моддий захираларини турлича бўлиши уларни истагандек, баҳолаш тартибини қўллаш имконини берганидек, уларни таннархини аниқлашни ҳар хил усулларидан фойдаланиш заруратини ҳам туғдиради. ТМЗни таннархи бўйича ҳисобга олишда қуйидаги усуллардан фойдаланиш мумкин:

- ялпи идентификациялаш усули;
- уртача тортилган қиймат усули;
- биринчи харид нархлари бўйича баҳолаш усули;

– охирги харид нархлари бўйича баҳолаш усули.

ТМЗни таннархини ҳисоблашни ушбу усуллари моҳиятига қисқача тўхталиб ўтамиз.

Ялпи идентификациялаш усулининг моҳияти шундаки, бунда ўзаро алмаштирилмайдиган захираларнинг алоҳида моддаларининг таннархи, шунингдек, махсус буюртмалар бўйича ишлаб чиқарилган маҳсулот ва хизматлар таннархи ҳамда аниқ харажатларни идентификациялаш йули билан аниқлашдир. Харажатларни махсус идентификация қилишнинг маъноси махсус харажатлар захираларининг алоҳида моддасига олиб борилади. Ялпи идентификациялаш усули алоҳида буюртма бўйича маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган ёки ассортименти куп бўлмаган маҳсулотлар ишлаб чиқарадиган корхоналарда қўлланилади.

Ушбу усул моҳиятини тушунтириш учун корхонанинг ноябр ойи учун келтирилган товарлар қолдиғи ва сотиб олинган товарлари ҳақидаги қуйидаги маълумотларидан фойдаланайлик:

Сана	Мазмун	Миқдори, дона	Бир бирлигининг баҳоси, сўм	Умумий суммаси, сўм
01.11.	заҳира қолдиғи	50	10	500
10.11	харид қилинди	120	12	1440
20.11	харид қилинди	150	15	2250
30.11	харид қилинди	180	14	2520
	Жами:	500	x	6710

Куруниб турибдики, корхонанинг сотиш учун мулжалланган товарлари миқдори 500 донани ёки 6710 сўмни ташкил қилган. Шу давр мобайнида олинган товарлардан 400 донаси сотилган ва 1 май ҳолатига 100 донаси қолган.

Қолдиқ товарлар таркибини ўрганиш шуни кўрсатдики, 1 май кунига 50 дона 15 сўмлик, 50 дона 14 сўмлик товарлардан қолган. Демак, **ялпи идентификация усулига мувофиқ, товарлар қолдиғи 1450 сўм** ($50 \cdot 15 + 50 \cdot 14$)ни ташкил қилган бўлса, **сотилган товарлар таннархи 5260 сўм** ($6710 - 1450$)ни ташкил қилади.

Маълумки, ТМЗни ҳисобга олишнинг туғридан-туғри ҳисобдан чиқариш (ялпи идентификациялаш) усулидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ бўлиб ТМЗ турлари куп бўлмаган (масалан, туқимачилик саноатида) ёки чиқарилаётган маҳсулотлар турлари

куп бўлмаган ҳолларда (масалан, автомобилсозликда) қўллаш мумкин.

Ўртача тортилган қиймат (AVECO) усулининг моҳияти шундаки, бунда товар-моддий захиралари ҳар бир бирлигининг қиймати ҳисобот даври бошида бир типли товар-моддий захиралари бирликлар ва ҳисобот даври давомида сотиб олинган ёки ишлаб чиқарилган бир типли бирликларнинг ўртача тортилган қиймати бўйича аниқланади. Товар-моддий захиралари бирликларининг ўртача тортилган қиймати (t) қуйидагича аниқланади:

$$t = \frac{T}{Q}$$

T — товар-моддий захиралари умумий қиймати;

Q — товар моддий захираларининг бирликлари сони.

Ушбу формула ёрдамида ҳисобланган ТМЗ бирлигининг ўртача қиймати улар таннархини ҳисоблаш учун қўлланади, яъни сотилган бирликлар миқдорига ушбу қийматни кўпайтириб сотилган бирликлар таннархини аниқланса, соғилмай қолган (омбордаги) бирликларга кўпайтириб эса қолдиқ бирликлар таннархи аниқланади.

Юқорида келтирилган мисол ва формуладан фойдалананиб, товарларнинг ўртача тортилган қийматини ҳисоблаймиз:

$$t = \frac{6710}{500} = 13,42 \text{ сўм,}$$

Демак, ўртача тортилган қиймат усулига мувофиқ 1 май ҳолатига ТМЗ қиймати 1342 сўм (100 дона $\times$ 13,42 сўм) ни ташкил қилган. Шу даврда сотилган товарлар таннархи эса 5368 сўм (400 дона $\times$ 13,42 сўм) ни ташкил қилган.

Биринчи харид нархлари бўйича баҳолаш (FIFO — биринчи ки-рим, биринчи чиқим) усулининг моҳиятига қўра, аввало, сотиб олинган товарларнинг таннархи дастлабки сотиб юборилган товарларга олиб борилиши керак деган фикрга асосланади. Демак, бу усулда сотилган товарлар (чиқарилган маҳсулотлар) таннархини даставвал биринчи сотиб олинган товарлар таннархи ҳисобига, кейин эса навбатдаги сотиб олинган товарлар ҳисобига шаклланиб боради ва ҳоказо. Бунда сотилмай қолган товарлар қийматини охириги харид нархлари ташкил қилади.

Юқорида келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, FIFO ёрдамида қолдиқ ва сотилган товарларнинг таннархини аниқлаймиз. Сотилган (400 дона) товарлар қиймати 5310 сўмни ташкил қилади, яъни:

Қолдиқ товарлар қиймати	50 дона x 10 сўм = 500 сўм
Биринчи харид	120 дона x 12 сўм = 1440 сўм
Иккинчи харид	150 дона x 15 сўм = 2250 сўм
Учинчи хариддан	80 дона x 14 сўм = 1120 сўм

Жами:	400 дона	5310 сўм
-------	----------	----------

Демак, мавжуд ТМЗлардан 400 донаси сотилган бўлса, **сотилмай қолганлари** 100 дона бўлиб, уларнинг қиймати охириги харид нархлари бўйича ҳисобланади ва унинг **қамми 1400 сўм** (100 дона x 14 сўм)ни ташкил қилади.

Охириги харид нархлари бўйича баҳолаш (LIFO – охириги кирим, биринчи чиқим) усулининг моҳиятига кура, охириги харид қилинган товарларнинг баҳоси биринчи навбатда сотилган товарларнинг қийматини аниқлаш учун, ҳисобот даврининг охирига булган захиралар қолдигининг таннархи эса биринчи навбатда харид қилинган товарлар таннархи асосида ҳисоб қилинади. Товармоддий захираларини баҳолашнинг ушбу усули Ўзбекистон Республикаси БҲМСда қўллашга тавсия қилинмаган.

Юқорида келтирилган мисолимиз маълумотларидан фойдаланиб, LIFO усули ёрдамида сотилган ва давр охирига ТМЗ қолдигини аниқлаймиз. Даставвал, сотилган (400 дона) товарлар қийматини аниқлаб оламиз:

Учинчи харид	180 дона x 14 сўм = 2520 сўм
Иккинчи харид	150 дона x 15 сўм = 2250 сўм
Биринчи харид	70 дона x 12 сўм = 840 сўм

Жами	400 дона	5610 сўм
------	----------	----------

Демак, сотилган 400 дона ТМЗни умумий таннархи 6210 сўмни ташкил қилган бўлса, сотилмай қолган (қолдиқ) товарлар қиймати 1100 сўмни ташкил қилади, яъни $6710 - 5610 = 1100$ сўм ёки

Қолдиқ товарлар қиймати	50 дона x 10 сўм = 500 сўм
Биринчи харид	50 дона x 12 сўм = 600 сўм

Жами	100 дона	1100 сўм
------	----------	----------

Келтирилган ҳисоблардан куриниб турибдики, сотилган товарлар қийматини охири харид нархлари асосида, қолдиқ товарлар қиймати (таннархи)ни эса дастлабки харид нархлари бўйича аниқланди. Ҳисобларнинг бундай амалга оширилиши, юқорида айтиб ўтганимиздек, LIFO усули моҳиятидан келиб чиқади.

Энди юқорида келтирилган усулларни қўллаб, сотилган ва қолдиқ товарлар қийматини аниқлаганимизда, улар ҳажми орасида қандай фарқ бўлишини олинган маълумотлар асосида қиёсий таҳлилни ўтказайлик. Қўлланилган усулларда сотилган товарлар таннархини аниқлаш маънавий натижаларга қандай даражада таъсир кўрсатишини тасаввур қилиш учун, фарз қилайлик, ҳар дона товарнинг сотиш баҳоси 18 сўм ташкил қилсин.

Куриниб турибдики, гарчанд, барча ҳолларда ҳам бир хил захира сотилган ва бир хил захира қоллиги бўлса-да, сотилган ва қолдиқ захираларнинг қийматлари ҳар хил суммани ташкил қилмоқда. Демак, сотилган захиралар қийматининг турлича бўлиши сотишдан олинган фойдани ҳам турлича бўлишига сабаб бўлмоқда.

Курсаткичлар	Ўлчов бирли- ги	Қўлланилган усуллар			
		Ялпи иденти- фикация усули	AVECO усули	FIFO усули	LIFO усули
Мавжуд захира ҳажми қиймати	дона сум	500 6710	500 6710	500 6710	500 6710
Сотилган захиралар: ҳажми қиймати	дона сум	400 5260	400 5368	400 5310	400 5610
Захиралар қоллиги: ҳажми қиймати	дона сум	100 1450	100 1342	100 1400	100 1100
Сотишдан тушум	сум	7200	7200	7200	7200
Сотишдан олин- ган фойда	сум	1940	1832	1890	1590

Мантиқан олиб қараганда, қайси усулни қўллашимиздан қатъи назар захиралар секин-аста сотилади ва улар қиймати кейинги даврда тула сотилган маҳсулот қийматиغا ўтади. Бу ерда гап фақат захиралар қийматининг қанчаси ҳисобот даврида маҳсулот қийматиға олиб борилаётганлиги ва улар ора-

сида **вақтинчалик фарқлар** юзага келаётганлиги ҳақида бор-моқда холос.

Шундай қилиб, маҳсулот таннархини аниқлашнинг турли усуллари қўллашнинг қиёсий таҳлили шуни курсатдики, FIFO усулини қўлаганда энг кўп фойда курсаткичига эришиш мумкин экан (яъни идентификация усули кенг қўлланмаганлиги учун бундан мустасно), бу маълум маънода бозор шароитида баҳоларнинг тинмай ўзгариб (кўпинча ортиб) туриши билан боғлиқ. Чунки товар моддий қийматликлар қолдиги қиймати нисбатан юқори даражада ҳисобланиди, сотилган товарлар қиймати эса пасайтириброк курсатилади. Шунга мос равишда фойда суммаси кўпроқ чиқади, бу ўз навбатидаги бюджет ҳамда акционерлар (пайчилар) кўпроқ солиқ ва дивидендлар олишига сабаб бўлади.

Агар LIFO усулидан фойдаланилса, товар-моддий қийматликлар қолдиги таннархи пастроқ даражада ҳисобланиб, сотилган товарлар таннархи сўнгги ҳолда юқори даражада курсатилади, натижада фойда озроқ суммани ташкил қилади ва унга мос ҳолда бюджет ҳамда акционерлар солиқ ва дивидендларини камроқ суммада олишади.

4. Товар-моддий захираларни соф сотиш қийматида ҳисобдан чиқаришнинг усуллари

Баъзи ҳолларда товар-моддий захираларни сотиш қийматлари уларни таннархидан арзонроқ бўлиши мумкин. Бундай ҳоллар ТМЗларни шикастланиши, маънавий эскириши (узоқроқ сотилмай қолиш натижасида) ёки бошқа сабаблар бўлиши мумкин. Ана шундай вазиятларда ТМЗ соф сотиш қиймати бўйича ҳисобга олиниши мумкин.

Товар-моддий захиралари шикастланганда қисман ёки бутунлай эскирганда тўпламлаш ёки сотувни ташкил қилиш харажатлари ошганда, сотув нархи пасайган ҳолларда товар-моддий захиралари ўз таннархидан паст баҳода сотиш қийматида баҳолаши мумкин. Соф сотиш қиймати — товар сотилишининг тахминий қийматидан товарларнинг сотув олди тайёргарликлари ва унинг сотилиши харажатларнинг айирмасидир.

Соф сотиш қиймати бўйича ТМЗларни ҳисобга олишда жаҳон амалиётида қуйидаги усуллардан фойдаланилади:

- моддалар бўйича;
- асосий товарлар гуруҳлари бўйича;
- захираларнинг умумий ҳажми бўйича.

Ўзбекистон Республикаси БҲМСда товар-моддий захира-ларининг умумий ҳажми бўйича ҳисобга олиш усули тавсия қилинмаган.

Биринчи — «моддалар бўйича» усулда ТМЗларини ҳар бир тури қиймати алоҳида баҳоланади, иккинчи усулда эса, ТМЗларини гу-руҳи баҳоланади ва учинчи усулда уларнинг умумий ҳажми бўйича баҳоланади. ТМЗларини баҳолашда уларнинг таннархи ва соф со-тиш қийматларидан қайси бири кичик бўлса, уша қиймат ҳисобга олинади, яъни уларни ҳисобга олишда «кичик миқдорлар» усули-дан фойдаланади. Бу бухгалтерия ҳисобининг асосий тамойилла-ридан бири бўлган эҳтиёткорлик (консерватизм) тамойилига мос ҳолда амалга оширилади.

Ушбу усулни қўллаш тартиби қуйидаги мисолда кўрсатилган:

Т.р	Тури	Таннархи (сум)	Соф сотиш қиймати (сум)	Кичик миқдор
1	А	6000	5000	5000
2	А	5500	5000	5000
Жами		11500	10000	10000
4	Б	7500	9000	7500
5	Б	9500	9000	9000
Жами		17000	18000	17000
6	С	7000	10000	7000
7	С	8000	10000	8000
8	С	11000	10000	10000
Жами		26000	30000	26000
Ҳаммаси		53500	58000	51500

Келтирилган мисолдан кўрииб турибдики, захираларнинг кўпчилигида таннархи ва соф сотиш қийматлари орасида се-зиларли тафовут мавжуд бўлиб, бунда айрим ҳолларда захира-лар таннархи соф сотиш қийматида юқори. Бундай ҳолларни юз бериш сабабларини биз юқорида кўрсатиб ўтдик. Жадвал-да келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, юқорида номла-ри қайд қилинган усуллар ёрдамида захираларимизни соф со-тиш қийматини ҳисоблаб чиқайлик:

1. **Моддалар бўйича** — бунда келтирилган 8 та захира иккала (таннархи ва соф сотиш) қийматини солиштириб, улардан энг ки-чик миқдори олинади (жадвалда охири қаторда берилган), унинг умумий суммаси **51500 сум**ни ташкил қилади.

2. Асосий товарлар гуруҳлари бўйича — бунда келтирилган 3 та (А,В,С) турдаги заҳирани (гуруҳлари бўйича) иккала (таннархи ва соф сотиш) қийматни солиштириб, улардан энг кичик миқдори олинади, унинг умумий суммаси **53000 сўм**ни ташкил қилади (А турдаги товарлар гуруҳида — 10000 сўм; В турдаги товарлар гуруҳида — 17000 сўм; С турдаги товарлар гуруҳида — 26000 сўм).

3. Захираларнинг умумий ҳажми бўйича — бунда келтирилган барча товарларни умумий суммаси жамланиб, уларни иккала (таннархи ва соф сотиш) қийматини солиштириб, улардан энг кичик миқдори олинади, унинг умумий суммаси **53500 сўм**ни ташкил қилади (ТМЗнинг таннархи ва соф сотиш қийматлари устунларининг жами қаторидаги суммалар таққосланди).

Кўриниб турибдики, ТМЗ соф сотиш қиймати бўйича ҳисобга олишда турли усулларни қўллаш улар ҳажмини турлича бўлишига олиб келмоқда. Бундай фарқлар одатда корхона ТМЗларини ҳажмини ҳисоботларда акс эттириш мақсадида аниқлаш учун қўлланади. Ҳақиқатда эса, умумий натижада фарқ келиб чиқмайди. Чунки, ушбу усуллар ёрдамида аниқланган қийматларни заҳиралар сотилгандан кейинги фойда ёки зарар (аниқланган қийматга нисбатан) улар орасидаги фарқни текислайди.

5. Товар-моддий заҳираларни узлуксиз ва даврий ҳисобга олиш тартиби

Товар-моддий заҳираларини ҳисобга олишнинг икки хил тизими мавжуд бўлиб, улар қуйидагилардир:

- узлуксиз (доимий) ҳисобга олиш;
- даврий ҳисобга олиш.

Товар-моддий заҳираларини узлуксиз (доимий) ҳисобга олиш тизимининг моҳияти шундаки, бунда товар-моддий заҳираларининг келиши (сотиб олиниши) ва чиқиб кетиши баланс ҳисобварақларида мунтазам ва батафсил равишда акс эттириб борилади. Бу усулнинг афзаллиги шундаки, заҳиралар ҳаракати устидан доимо назорат қилиш, уларни турлари бўйича ҳажми ва сарфланган қисми ҳақидаги ахборотларни мунтазам олиб бориш ҳамда сотилган маҳсулотларни таннархини аниқлаб бориш имкониятларига эга бўлинади. Демак, бу тизимни қўлаганда ТМЗларни бошқариш ва заҳираларни мақбул ҳажмини таъминлаш мумкин.

ТМЗларни узлуксиз ҳисобга олиб бориш тизимини батафсилроқ тушуниб олиш учун уларни баланс ҳисобварақларида акс эттириб борилишини мисол ёрдамида ифодалашга ҳаракат қилдик.

1. Мол етказиб берувчилардан хом ашё ва материаллар олинган вақтда:

Дт — Материаллар;

Кт — Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақлар.

2. Моддий захиралар ишлаб чиқаришга берилган вақтда:

Дт — Асосий ишлаб чиқариш;

Кт — Материаллар.

3. Асосий фаолиятда банд бўлган (маҳсулот ишлаб чиқаришдаги) ишчиларга меҳнат ҳақи ҳисобланганда:

Дт — Асосий ишлаб чиқариш;

Кт — Меҳнат ҳақи бўйича ҳисоблашишлар.

4. Умум ишлаб чиқариш сарфлари (устама харажатлар сифатида) маҳсулот таннархига олиб борилганда:

Дт — Асосий ишлаб чиқариш;

Кт — Умумишлаб чиқариш сарфлари.

5. Ишлаб чиқарилган маҳсулот тайёр маҳсулотлар омборига топширилганда:

Дт — Омбордаги тайёр маҳсулотлар;

Кт — Асосий ишлаб чиқариш.

6. Сотилган маҳсулотлар таннархи ҳисобдан чиқарилганда:

Дт — Сотилган тайёр маҳсулотлар таннархи;

Кт — Омбордаги тайёр маҳсулотлар.

Кўриниб турибдики, ТМЗларининг ҳар бир ҳаракати тааллуқли баланс ҳисобварақларда акс эттирилиб бормоқда.

Товар-моддий захираларини даврий ҳисобга олиш тизимининг моҳияти шундаки, бунда ТМЗларини ҳар бири бўйича батафсил ҳисоби юритилмайди, балки харажатларнинг вақтинчалик ҳисобварақлари ёрдамида ҳисобга олиб борилади ва инвентаризация натижаси бўйича захиралар қолдиғи маълум бўлгандан кейингина улар таннархи аниқланади.

ТМЗларини даврий ҳисобга олишнинг (купинча савдо ташкилотларида самарали фойдаланиб, унинг) асосий хусусиятларига қуйидагилар киради:

– ТМЗларини ҳар бири бўйича батафсил ҳисоб юритилмайди;

– сотиб олинган ТМЗни ҳисобга олиш учун махсус вақтинчалик ҳисобварақдан фойдаланилади;

– ТМЗлар ҳисобварағида йил бошидаги қолдиқ инвентаризация утказилмагунча узгармай туради;

– ТМЗларининг ҳақиқий қолдиғи (мавжудлиги)ни аниқлаш учун инвентаризация утказиш лозим;

– сотилган товарлар таннархи фақат инвентаризация натижаси бўйича аниқланади.

ТМЗлари даврий ҳисобга олиш тизими қўллаганда сотилган товарлар таннархини аниқлаш учун курсаткичларни баланс боғланиш усулидан фойдаланилади, яъни

$$K_6 = C - K_0 + T$$

бу ерда, K_6 — давр бошига товар-моддий захиралари қолдиғи;

C — сотиб олинган товар-моддий захиралар;

K_0 — давр охирига товар-моддий захиралар қолдиғи;

T — сотилган товарлар таннархи.

Ҳисобот даврининг охирида товар-моддий захиралари қолдиқларининг инвентаризацияси натижалари бўйича товар-моддий захираларини ҳисобга олиш баланс ҳисобварақларининг дебетланиши ёки кредитланиши “Товар-моддий захиралари бўйича тузатишлар” ёки “Материаллар харид қилиш бўйича харажатлар” ҳисобварақлари билан боғланишда тузатиш ёзувлари қилинади. ТМЗларини ҳисобга олишнинг даврий тизими уларнинг ҳаракатини мунтазам назорат қилиб боришнинг имконияти бўлмайди, чунки ТМЗ қанчаси сотилган ва қанчаси қолганлигини мунтазам аниқлаб боришни имконияти бўлмайди. ТМЗларини ҳисобварақларда акс эттирилиши қуйидагича амалга оширилиб борилади:

1. Мол етказиб берувчилардан ТМЗлари харид қилиб олинганда (давр мобайнида сотиб олишларга ушбу утказма мунтазам бериб борилади):

$Dт$ — Даврий ҳисобда ТМЗни сотиб олиш;

$Kт$ — Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақлар.

2. Давр охирида инвентаризация утказилгандан кейин, ТМЗлари қолдиғи аниқланган вақтда:

$Dт$ — Сотилган товарлар таннархи;

$Kт$ — Даврий ҳисобда ТМЗни сотиб олиш.

3. Инвентаризация натижасида аниқланган ТМЗлари қолдиғига (агар келтирилган товарларга нисбатан сотилганлар миқдори камроқ бўлса):

Дт — Омбордаги товарлар;

Кт — Даврий ҳисобда ТМЗни сотиб олиш.

4. Инвентаризация натижасида аниқланган ТМЗлари қолдигига (агар келтирилган товарларга нисбатан сотилганлари миқдори кўпроқ бўлса):

Дт — Товар-моддий заҳиралар қийматини тузатиш;

Кт — Омбордаги товарлар.

Бутун ҳисобот даври давомида сотилган товар-моддий заҳираларининг таннархи товар-моддий заҳиралари бўйича тузатишлар ҳисобварағининг қолдигига, материаллар харид қилишда харажатлар ҳисобварағининг дебети бўйича йиғилиб боради. Ҳисобварақлар режасида даврий ҳисоб тизимидан фойдаланиш мақсадида алоҳида “ТМЗларни харид қилиш” ҳисобварағи ажратилган. Даврий ҳисоб тизимида йил давомида харид қилинган товар-моддий заҳиралар суммаси ана шу ҳисобварақнинг дебетига ёзиб борилади. Йил охирида ҳисобот тузиш мақсадида ўтказилган инвентаризация натижасида омбордаги ТМЗ қолдиги аниқланди. Бу маълумотларга асосан икки муҳим ахборотни: сотилган товарлар таннархини (агар улгуржи савдо бўлса) ёки сотилган товарлар таннархига киритилиши лозим бўлган материал харажатларни (агар ишлаб чиқариш бўлса) ва албатта, молиявий натижа — фойда ёки зарарни аниқлаш мумкин.

6. Товар-моддий заҳиралар ҳисоби билан боғлиқ муомалаларни очиб беришлар

Ушбу йўналиш бўйича ҳисоб сиёсатининг очиб берилиши 4-сонли Ўзбекистон Республикаси БҲМС асосида амалга оширилади.

Молиявий ҳисоботга изохлар ва тушунтиришларда ҳужалик юритувчи субъектлар фойдаланган усуллар, жумладан, товар-моддий заҳираларнинг узлуксиз ёки даврий тизими, сотилган товарлар таннархини аниқлашда фойдаланилган усул (ўртача қиймат ёки FIFO), бундан ташқари, товарларнинг соф сотиш қийматига асосан амалга оширилган ёзувлар каби ҳолатлар ёритиб берилиши керак.

8-МАВЗУ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИ

1. Асосий воситаларнинг моҳияти ва турлари

Ўзбекистон Республикаси “Бухгалтерия ҳисоби тугрисида”ги Қонуннинг 4-моддасида: «Асосий ва жорий активлар, мажбуриятлар, хусусий капитал, захиралар, даромадлар ва харажатлар, фойда, зарарлар ҳамда уларнинг ҳаракати билан боғлиқ ҳужалик операциялари бухгалтерия ҳисобининг объектларидир» — деб курсатиб утилган.

Бухгалтерия ҳисобининг объектларидан бири саналувчи активларни корхона фаолиятида ишлатиш ёки фойдаланиш муддати нуқтани назардан иккита йирик гуруҳга ажратиш мумкин:

- бир йилдан кам муддат мобайнида фойдаланиладиган активлар;

- бир йилдан ортиқ муддат мобайнида фойдаланиладиган активлар.

Бир йилдан ортиқ муддат мобайнида фойдаланиладиган активларни «узоқ муддатли активлар» деб айтилади ва улар таркибига моддий ҳамда номоддий активлар киради.

Моддий (асосий воситалар) ва номоддий активлар — бу бир йилдан кўпроқ фойдани хизмат қилиш муддатига эга булган ишлаб чиқариш, маъмурий мақсадлар учун фойдаланалиган ва қайта сотишга мўлжалланмаган активлардир.

Моддий активларни эскириши нуқтани назардан уч гуруҳга ажратиш мумкин:

- эскиришга тегишли булган активлар — бинолар, иншоотлар, ускуналар, мебел, қурилмалар ва шунга ухшашлар;

- емирилишга тегишли булган активлар — фойдали қазилмалар, ўрмон бойликлари;

- емирилишга ёки эскиришга тегишли булмаган активлар — фойдаланишдаги ер.

Узоқ муддатли моддий активлар таркибида асосий воситалар катта салмоққа эга булиб, ҳужалик юритувчи субъектлар фаолиятида катта рол уйнайдилар. Ўзбекистон Республикасининг 5-сонли Бухгалтерия ҳисоби миллий стандартининг 7-бандида асосий воситаларга қуйидагича таъриф берилган: «Асосий воситалар — моддий ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш соҳаларида узоқ (бир йилдан ортиқ) муддат давомида фойдаланиладиган ҳамда ижарага бериш учун мўлжалланган моддий активлардир».

Берилган таърифга кўра, асосий воситаларнинг асосий хусусиятлари – корхоналар фаюлиятида узоқ муддат мобайнида фойдаланиши ёки ижарага берилишидир. Шунингдек, уларнинг яна бошқа хусусиятлари – хизмат муддати мобайнида ўзини натурат-буюм шаклини сақлаб қотиши ва ўз қийматини секин-аста эскириш тариқасида чиқариб боришидир.

Асосий воситалар таркиби, хизмат муддати, қиймати ва бошқа бир қатор жиҳатлари буйича турлича булиши уларни ҳисобга олишда ҳам бир қатор муаммоларни юзага келтиради.

Асосий воситаларнинг фойдали хизмат қилиш муддати давомида даврий эскириш ҳисоблаб борилади. Бир қатор асосий воситаларнинг барча қиймати эскириш йўли билан ҳисобдан чиқариб борилса, бошқа бир турдаги асосий воситаларнинг тугатиш қийматидан қолган қисми эскириш тариқасида ҳисобдан чиқариб борилади.

Асосий воситаларни ҳисобга олишда эътибор бериладиган яна бир масала, бу уларнинг қайси бирларини эскириш суммасини ишлаб чиқарилган маҳсулот таннарни таркибига киритиш йўли билан қопланади-ю, қайси бирларини қиймати фойда ҳисобидан қопланишини аниқлаб олишдир. Бу масалалар ўз навбатида асосий воситаларни таъмирлаш ва уларга техник хизмат кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни ҳисобга олишни тўғри аниқлаш билан ҳам боғлиқ.

Демак, асосий воситаларни ҳисобга олишда юқоридаги айтиб ўтилган масалалар билан боғлиқ қуйидаги иккита муаммони ҳал қилиб олиш лозим:

– Жорий ҳисобот даврида улар қийматининг қандай қисми ҳисобдан чиқарилади?

– Уларнинг балансда курсатилган қийматини қопланиш суммаси қандай ҳисобланади?

– Бу муаммоларни ҳал қилиш, албатта, бир қатор саволларга тўғри жавоб топишни тақозо қилади. Булар жумласига асосан, қуйидагиларни киритиш мумкин:

– Асосий воситаларнинг бошлангич қийматини қандай аниқлаш лозим?

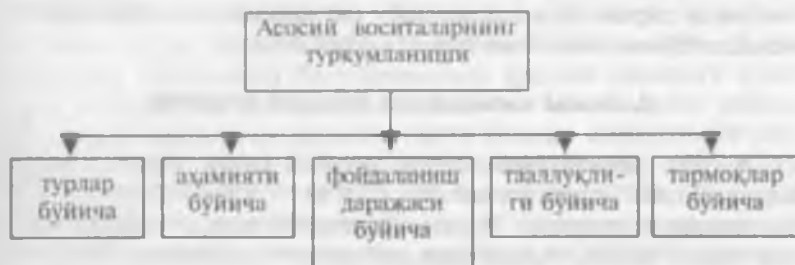
– Асосий воситаларнинг бир қисмини харажатларга қандай олиб бориш керак?

– Асосий воситаларни таъмирлаш, техник хизмат кўрсатиш ва улардан фойдаланиш билан боғлиқ харажатлар ҳисобини қандай олиб бориш лозим?

– Ҳисобда асосий воситалар ва номоддий активларнинг чиқиб кетишини қандай ифодалаш керак?

Кутубхона фондлари, қишлоқ хужалик машиналари ва қуроллари қиймагидан қатъи назар, асосий воситаларга қўшилади.

Асосий воситаларни ҳисобга олишни енгиллаштириш мақсадида уни бетафсил туркумлаб олиш мақсадга мувофиқдир. Асосий воситалар бир қатор белгилари бўйича туркумланади (8.1- чизма).

8.1- чизма. Асосий воситаларнинг туркумланиши.

Бухгалтерия ҳисобида ҳисобга олишда асосий воситалар **турлари бўйича** (натурал буюм шаклига кура) қуйидаги гuruhларга ажратилади:

- ер;
- ерни ободонлаштириш;
- молияланадиган лизинг шартномаси бўйича олинган асосий воситалар;

- бинолар, иншоотлар ва узатувчи мосламалар;
- машина ва ускуналар;
- мебел ва офис жиҳозлари;
- компьютер жиҳози ва ҳисоблаш техникаси;
- транспорт воситалари;
- иш ҳайвонлари;
- маҳсулдор ҳайвонлар;
- куп йиллик усимликлар (дарахтлар);
- бошқа асосий воситалар;
- консервация қилинган асосий воситалар

Аҳамияти бўйича, яъни ишлаб чиқаришдаги иштирокига кура, асосий воситаларни, одатда, ишлаб чиқариш ва ноишлаб чиқариш аҳамиятига эга бўлган турларга ажратиб урганилади.

Хужалик фаолиятида фойдаланиш даражаси буйича асосий воситаларни ҳаракатдаги ва ҳаракатда бўлмаган турларга ажратиш мумкин.

Тааллуқлиги нуқтан назардан хужалик юритувчи субъектнинг ўзига тегишли (яъни хусусий) бўлган ва ижарага олинган асосий воситаларга ажратилади.

Тармоқлар буйича эса, асосий воситалар саноат, қишлоқ хўжалиги, қурилиш, транспорт, савдо ва умумий овқатланиш, соғлиқни сақлаш ва ҳоказолар каби иқтисодиётнинг тармоқларига тегишли бўлган асосий воситаларга гурӯҳланади.

2. Асосий воситаларни баҳолаш тартиби

Асосий воситаларни туғри ҳисобга олиш фақат уларни баҳолашнинг ягона тамойили бўлган шароитдагина амалга оширилиши мумкин. Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартлари (МҲХС)га мувофиқ қийматнинг қуйидаги тушунчалари мавжуд:

- бошланғич қиймати;
- жорий қиймати;
- қолдиқ қиймати;
- тугатиш қиймати.

Асосий воситаларни сотиб олиш, қуриш, ишлаб чиқариш ёки ҳолатини яхшилаш билан боғлиқ туғридан-туғри харажатларни, жумладан, ундан мақсадли фойдаланиш учун зарур ва ўрнатиш билан боғлиқ бўлган харажатларни уз ичига олади.

Бошланғич қиймат — бу асосий воситаларни яратиш (қуриш ва қайта қуриш) ёки сотиб олиш буйича ҳақиқий амалга оширилган харажатлар қиймати бўлиб, жумладан, тўланган ва қайта қопланмайдиган солиқлар ҳамда йиғимлар, шунингдек, ташиб келтириш, монтаж қилиш, ўрнатиш ва фойдаланишга топшириш харажатлари ва активни тайёрлаши буйича фойдаланиш учун ишчи ҳолатга келтириш билан бевосита боғлиқ бўлган бошқа харажатларни уз ичига олади. Бошланғич қиймат объектни корхонада эксплуатацияга тушириш пайтида шаклланади. Асосий воситани корхонада бўлиб турган даври мобайнида фақат унинг бошланғич қийматида ҳисобга олинади.

Меҳнат воситалари турли даврларда, турли меҳнат унумдорлиги даражасида, ҳам ашё материалларининг баҳолари турлича бўлганда ва турлича иш ҳақи даражаси шароитларида

ишлаб чиқарилади. Шунинг учун ҳам, турли даврларда ишлаб чиқарилган асосий воситаларнинг бошлангич қиймати солиштириб бўлмайдиган меҳнат харажатларини акс эттиради. Бир турдаги асосий воситаларни ягона баҳоланишини амалга ошириш мақсадида вақти-вақти билан уларни қайта тиклаш қийматларида қайта баҳоланиб борилади

Қайта тиклаш қиймати — бу асосий воситаларни ҳозирги вақт шароитида такрор ишлаб чиқариш қийматидир. Асосий воситаларнинг бошлангич қиймати инфляция суръатини ҳисобга олган ҳолда, маълум даврда қайта баҳоланади. Қайта баҳолаш Ўзбекистон Республикасида ҳукумат қарорига мувофиқ амалга оширилади. Қайта баҳолаш натижасидан кейинги асосий воситалар қиймати қайта тиклаш қиймати деб аталади. Бундай қайта баҳолашлар мамлакатимизда 1925, 1945, 1960, 1972, 1992, 1995, 1997 ва 2001, 2003 йилларда ўтказилган. Қайта баҳолаш амалга оширилган фурсатдан бошлаб объектнинг қайта тиклаш баҳоси унинг бошлангич қиймати ҳисобланади.

Жорий қиймат — бу маълум санада амал қилаётган бозор баҳолари буйича асосий воситаларнинг қиймати ёки узро манфаатдор томонлар ўртасида активларни алмаштириш мумкин булган суммалар.

Асосий воситалар ишлатилиши жараёнида эскиради ва бунинг оқибатида эса, унинг бошлангич қиймати камайиб боради. Асосий воситалар техник-иқтисодий сифатларининг секин-аста йўқотиб боришини пул кўринишида ифодаланиши уларнинг эскириши деб айтилади.

Қолдиқ қиймат — асосий воситаларнинг бошлангич қиймати ёки жорий қийматидан тўпланган эскириш суммасини айирмасидан кейинги ҳисоботда акс эттириладиган қийматдир.

Тугатиш қиймати — бу асосий воситаларнинг фойдали хизмат қилиш муддати охирида, асосий воситаларни тугатишда пайдо бўладиган қийматдан тахмин қилинаётган чиқиб кетиш харажатларларини айиргандан сунг кутилаётган қийматдир.

Асосий воситаларнинг баҳолаш тамойиллари мулкчилик шаклидан қатъи назар барча корхоналар учун бир хилдир. Асосий воситаларнинг бошлангич қийматлари уларга қўшимча қуришлар, қўшимча жиҳозлашлар, реконструкция қилишлар ва қисман тугатишлар натижасида ўзгариши мумкин.

3. Асосий воситаларнинг киримини ҳисобга олиш тартиби

Мулкчилик шаклидан қатъи назар барча корхоналар бухгалтериясида асосий воситаларни ҳисобга олиш уларнинг туркумланувчи турлари (натурал-буюм шакли) инвентар объектлар бўйича амалга оширилади.

Инвентар объект деганда — тугалланган қурилма, буюм ёки ушбу объект учун белгиланган функцияни бажариш учун керакли мосламалари билан буюмлар мажмуаси тушунилади.

Асосий воситаларни сақланишини назорат қилиш мақсадида ҳар бир инвентар объектга инвентар рақам берилади. Инвентар рақамлар бир мартаба ишлатилади — у асосий восита корхонага келтирилган вақтда берилади ва белги тариқасида объектда бошланғич ҳужжатларда қайд қилинади ҳамда объект корхонада булган давр мобайнида сақланиб турилади. Асосий восита чиқиб кетгандан кейин инвентар рақам бошқа объектга берилмайди.

Асосий воситаларни келтирилиши «Асосий воситаларни қабул қилиб олиш-топшириш даволатномаси» орқати расмийлаштирилади. Асосий воситаларни қабул қилиб олиш-топшириш даволатномаси икки томонлама — объектни қабул қилиб олувчи ва топширувчилар томонидан расмийлаштирилади. Объектни қабул қилиб олиш бўйича комиссия таркибига, одатда, корхонанинг бош механиги, асосий восита ишлатиладиган булим бошлиғи ва ушбу объектни сақланишига жавоб берувчи — масъул шахслар киритилади.

Асосий воситаларни қабул қилиб олиш-топшириш даволатномаси комиссиянинг барча аъзолари томонидан имзоланади. Шундан кейин корхона бухгалтерияси ушбу операция натижасида юзага келувчи ҳисобварақлар боғланишини кўрсатиб, даволатномани бухгалтерия ёзувлари билан расмийлаштиради.

Бухгалтерия ёзувларида, одатда, асосий воситалар қиймат кўринишида акс эттирилади. Бинолар, иншоотлар, ускуналар, машиналарнинг сотиб олиш қийматига ташиб келиш, монтаж қилиш, ўрнатиш ва фойдаланишга топшириш билан боғлиқ булган харажатлар киради.

Асосий воситаларни сотиб олиш ва фойдаланиш билан боғлиқ булган харажатлар капитал қуйилмалар шаклида ёки даромад олишга тегишли харажатлар шаклида ҳисобга олинади. Ҳисобот даври тугагандан кейин ҳам капитал қуйил-малар манфаат келтириши кутилади. Шунинг учун бундай харажатлар капиталлаштирилади, улар активларни сотиб олиш деб

тавсифланади ва активнинг мос келадиган ҳисобварагининг дебети бўйича ҳисобга олинади. Активнинг капиталлаштирилган қиймати жорий ва келгуси даврлар учун харажатлар деб эскириш (амортизация) орқали тан олинади.

Сотиб олингандан кейин активни қўллашга топширишдан олдин фойдаланишга тайёрлашда қилинган барча харажатлар активнинг қийматига қўшилади. Ускуналар ўрнатиш ва реконструкция қилиш харажатлари, бинони замонавийлаштириш ва таркибий ўзгартиришлар, яъни сотиб олинган ёки фойдаланилаётган активлар билан тўғридан-тўғри боғлиқ, шунга ухшаш харажатлар активнинг бошланғич қийматининг қисми сифатида капиталлаштирилади.

Замонавийлаштириш вақтидаги устама харажатлар, жумладан, суғурта тулови, солиқлар, назорат идораларига туловлар, шунингдек, олдин фойдаланишда булган активни таъмирлаш билан тўғридан-тўғри боғланган ёрдамчи харажатлар ҳам капиталлаштирилади. Бу харажатлар активнинг қийматини оширади ва корхона учун узоқ муддатли манфаатларга олиб келади. Олинган активни таъмирлаш билан боғлиқ бўлган шунга ухшаш харажатлар капитализация қилинмайди. Умуман активнинг умумий кутилаётган фойдалилигини оширмайдиган харажатлар капитализация қилинмайди. Масалан, асосий воситаларни ўрнатишда пайдо булган шикастланишларни таъмирлаш харажатлари капитализация қилинмайди.

Корхонага асосий воситаларни бир неча йўллар билан киним қилинади:

- пул маблағлари эвазига;
- бошқа субъектлардан ҳадя сифатида;
- кредит ҳисобига;
- қурилиш йўли билан;
- ўз акцияларига алмаштириш орқали;
- бошқа активларга алмашиш билан.

Пул маблағлари эвазига асосий воситалар сотиб олиш.

Асосий воситаларни сотиб олиш қийматига, юқорида айтиб ўтилгандек, уларни сотиб олиш баҳоси, олиб келиш, ўрнатиш ва ишга тайёрлаш билан тўғридан-тўғри боғлиқ барча харажатлар киради. Асосий воситалар пудрат усулида (яъни бошқа ташкилотлар орқали) сотиб олинган бўлса, у бухгалтерия ҳисобида қуйидагича расмийлаштирилади:

1. Пудратчи (мол етказиб берувчи) дан асосий восита олинган вақтида, корхонани мол етказиб берувчи олдида мажбурияти вужудга келади, яъни:

Дт. Асосий воситаларни сотиб олиш (турлари буйича).

Кт. Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақлар.

•Асосий воситаларни сотиб олиш» ҳисобварағининг дебёт айланмаси асосий воситаларни сотиб олиш, ўрнатиш ва мон-тажи билан боғлиқ бўлган барча харажатларни курсатади, кредит айланмаси эса, фойдаланишга берилган асосий воситалар қийматини акс эттиради.

1. Мол етказиб берувчилар ёки пудратчиларга пул туланганда:

Дт — Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақлар;

Кт — Ҳисоб-китоб ҳисобварағи.

2. Асосий воситалар фойдаланишга берилган вақтида:

Дт — Асосий воситалар (турлари буйича).

Кт — Асосий воситаларни сотиб олиш (турлари буйича).

Бошқа субъектлардан ҳадя сифатида олинган асосий воситаларни қиймати уни берувчи томон аниқ айтилиши ёки эксперт йўли билан аниқланиши мумкин. Бундай йўл билан олинган асосий воситалар, бир томондан, корхонанинг асосий воситаларини қўпайтирса, иккинчи томондан, унинг хусусий капитали ҳажмини оширади. Бундай операция бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дт – Асосий воситалар (турлари буйича);

Кт – Текинга олинган мулк.

Агар бепул олинган мулк маълум муддат ишлатишда бўлиб, уни бериш бошлангич қиймати бўйича амалга оширилган бўлса, у ҳолда бухгалтерия қуйидаги қўшимча ўтказмани амалга ошириши лозим:

Дт – Текинга олинган мулк;

Кт – Асосий воситани эскириши (турлари буйича).

Кредит ҳисобига асосий воситалар сотиб олиш жараёнини бухгалтерия ҳисобида акс эттириш ҳам уларни нақд пулга сотиб олиш (юқоридаги учта ўтказма) жараёнига ўхшаш ҳолда амалга оширилади. Фақат бу ерда қўшимча иккита қуйидаги ўтказмалар берилади, яъни:

1) Банк кредити олинган вақтида:

Дт – Ҳисоб-китоб ҳисобварағи;

Кт – Банк кредити (узоқ ёки қисқа муддатли).

2) Банк кредитини қайтарган вақтда:

Дт – Банк кредити (узоқ ёки қисқа муддатли);

Кт – Ҳисоб-китоб рақами.

Албатта, кредитдан фойдаланган давр учун белгиланган фойз ставкалари бўйича кредит фойзаларини ҳисоблаш ва тулаб бориш керак.

Қурилиш йули билан асосий воситалар яратиш (бино, иншоот ва бошқалар қуриш) корхонанинг ўз кучи билан амалга оширилиши мумкин. Бундай қурилиш пудрат усулидаги қурилиш деб айтилади. Қуриш бўйича лойиҳалар билан бевосита боғлиқ бўлган харажатлар ушбу актив таннархисининг бир қисми сифатида капиталлаштирилади. Бу харажатлар ўз ичига моддий меҳнат ҳақи ва устама харажатларни олади.

Баъзи бир умумий устама харажатлар ҳамда қурилиш вақтида фойзлар бўйича қилинган харажатлар ушбу активлар таннархига киритилади. Қурилиш объектига тақсимланиши керак бўлган умумий устама харажатлар суммасини аниқлаш баъзан қийинчилик тугдиради, чунки тақсимланиб активлар таннархига киритиладиган устама харажатларни аниқлаш баъзи ҳолларда тортишувли масала ҳам ҳисобланади.

Бу борада айрим мутахассислар, ўз кучлари билан қурилган активлар бўйича харажатларга фақатгина ушбу объект билан идентификацияланадиган устама харажатлар тақсимланиши керак, деб ҳисоблайдилар. Бошқалари эса, ишлаб чиқариш ва устама харажатларининг бир қисми фаолиятдаги шунга ўхшаш объектлар мезонларига мувофиқ ўз кучлари билан қураётган объект таннархига олиб борилади, деб ҳисоблайдилар.

Бир қатор мутахассислар, умумий устама харажатларининг маълум бир қисмини ўз кучи билан амалга ошириладиган қурилиш бўйича лойиҳаларга олиб бориш имкониятининг йўқлиги ўз кучлари билан яратилган активлар қийматининг пассивлигига, ТМЗ ва сотилган маҳсулот қийматининг ошишига олиб келади, деган фикрни биллирадилар. Бундан ташқари, актив сотиб олинган бўлса, сотиб олиш нархи шубҳасиз, сотувчи устама харажатларининг бир қисмини акс эттириши лозим.

Қурилиш бўйича тупланган харажатлар одатда "Тугалланмаган ишлаб чиқариш" ҳисобварағи бўйича акс эттирилади. Қурилишнинг тугашигача бино "Бино ва иншоотлар"

ҳисобварағида ҳисобга олинмайди, чунки у ҳали ишчи ҳолатда эмас. Қурилишнинг тугаши ва фойдаланишга топширишда актив "Бино ва иншоотлар" ҳисобварағига ўтказилади ва амортизациялашга тегишли ҳисобланади.

Дт — Бино ва иншоотлар;

Кт — Тугалланмаган ишлаб чиқариш.

4. Асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усуллари

Маълумки, асосий воситаларни ишлаб чиқариш жараёнида узоқ муддат мобайнида ишлатилиши, уларни ана шу муддат мобайнида табиий кучлар таъсири остида жисмоний, илмий-техник тараққиёт натижасида эса, маънавий эскиришига олиб келади. Шу нуқтаи назардан, бухгалтерия тамойилларига мувофиқ асосий воситаларнинг қиймати уларни ана шу тахмин қилинаётган ишлатиш муддати мобайнида, улар фойда келтирадиган ҳисобот даври давомида тенг равишда тақсимланиши (ҳисобдан чиқарилиши) керак. Бу жараён эскириш деб аталади.

Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг асосий вази-фаси — узоқ муддатга фойдаланадиган моддий активлар қийматини тахмин қилинаётган хизмат муддати давомида қўлланиладиган тизимли ва рационал ёзувлар асосида тақсимлашдир. Бу ерда қуйидаги муҳим ҳолатларга алоҳида эътибор бериш лозим:

– барча узоқ фойдаланиладиган активлар (ердан ташқари) чекланган ишлатиш (хизмат) муддатига эга бўлиб, уларнинг қиймати барча ишлатилиш муддати йиллари давомида харажатларга тақсимланиши керак. Активларнинг хизмат муддатини чекланганлигининг асосий сабаблари уларнинг жисмоний ва маънавий эскиришидир. Асосий воситалар купинча жисмоний эскиришга улгурмасдан, маънавий эскириб қолади. Бухгалтерлар одатда, жисмоний ва маънавий эскириш ўртасидаги фарқни ажратмайдилар, чунки уларни асосий воситаларнинг фойдаланиш муддати қизиқтиради;

– бухгалтерия ҳисобида қўлланиладиган "эскириш" иборасида жисмоний эскириш берилган вақт мобайнида объектлар бозор қийматининг пасайишини эмас, балки асосий воситаларнинг қийматини уларнинг фойдали фаолияти вақтида ҳисобдан чиқариш деб тушунилади. Атама асосий воситалар-

нинг қийматини харажатларга доимий равишда олиб борилишини акс эттириш учун ишлатилади;

– эскириш қийматни баҳолаш жараёни ҳисобланмайди. Бухгалтерия ёзувлари таннархни аниқлаш тамойилларига мувофиқ олиб борилади ва шундай қилиб, улар баҳо даражасини ҳисоблаш индикатори бўлиб хизмат қила олмайди. Агарда фойдали битим ва бозор конъюнктурасининг узига ҳослиги натижасида бино ёки бошқа активнинг баҳоси ошганда ҳам, шунга қарамай амортизация ҳисоблашни давом эттириш керак, чунки бу баҳолашнинг эмас, балки аввалги қилинган харажатларни тақсимлаш натижаси ҳисобланади.

Асосий воситаларнинг эскириш миқдорини ҳисоблашга бир қатор омиллар таъсир кўрсатади. Булар асосий воситаларнинг:

- бошланғич қиймати;
- қолдиқ қиймати (тугатиш қиймати);
- эскириш ҳисобланадиган қиймати;
- тахмин қилинаётган фойдаланиш муддати.

Асосий воситаларга эскиришни ҳисоблаш турли усуллар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Солиқ Кодексида асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг бир текисда ҳисобдан чиқариш усули тавсия қилинган бўлса-да, амалиётда унинг бошқа усуллари ҳам қўллаш мумкин. Халқаро амалиётда **асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг қуйидаги усуллари** қўлланилади:

- 1) бир текисда (чизиқли) эскириш ҳисоблаш усули;
- 2) бажарилган иш ҳажмига мутаносиб равишда эскиришни ҳисоблаш (ишлаб чиқариш) усули;
- 3) тезлаштирилган эскиришни ҳисоблаш усуллари: камайиб боровчи қолдиқ усули; кумулятив (сонлар йиғиндиси) усули.

Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг юқоридаги санаб ўтилган усуллари мазмуни билан батафсил танишиб чиқамиз.

1. Бир текисда (туғри чизиқли) эскиришни ҳисоблаш усули. Бу усулда объект қийматининг эскириш ҳисобланаётган қисми харажат ҳисобварақларига унинг хизмат қилиш муддати давомида бир текисда (маромда) ўтказиб борилади. Ҳар йил учун эскириш суммаси (**А**) эскириш ҳисобланадиган қиймат (объектнинг бошланғич қиймати (**Б**)дан унинг тугатиш қиймати (**Т**)ни чегирланган қисми)ни асосий воситалар-

нинг фойдали хизмат муддати (М)га булиш орқали аниқланади, яъни:

$$A = \frac{B - T}{M}$$

Масалан, дастгоҳнинг бошланғич қиймати 550.000 сум, хизмат муддати беш йил, хизмат муддати охиридаги тугатиш қиймати — 50.000 сум. Бу ҳолда ҳар йиллик эскириш суммаси эскириш ҳисобланадиган қийматнинг 20 фоизни ташкил қилади ёки туғри чизиқли ҳисобдан чиқариш усулига биноан 100000 сумни ташкил этади, яъни:

$$A = \frac{\text{Бошланғич қиймат (Б)- тугатиш қиймати (Т)}}{\text{Хизмат қилиш муддати (М)}} = \frac{550.000 - 50.000}{5} = 100.000 \text{ сум}$$

Ушбу дастгоҳга беш йил мобайнида эскириш ҳисоблашни қуйидаги ишчи жадвал орқали курсатиш мумкин:

(сум ҳисобида)

Сана	Бошланғич қиймат	Йиллик эскириш суммаси	Жамланган эскириш суммаси	Баланс қиймати
харид санаси	550.000	.	.	550.000
1 йил охири	550.000	100.000	100.000	450.000
2 йил охири	550.000	100.000	200.000	350.000
3 йил охири	550.000	100.000	300.000	250.000
4 йил охири	550.000	100.000	400.000	150.000
5 йил охири	550.000	100.000	500.000	50.000

Жадвал ёрдамида курсатилган эскириш ҳисоблашдаги асосий хусусиятларга тўхталсак, уларни қуйидаги учта ҳолатга ажратиш мумкин:

– *биринчидан*, беш йил давомида эскириш суммаси ҳисоби бир хил;

– *иккинчидан*, жамгарилган эскириш суммаси бир меъёрда ортиб боради;

– *учинчидан*, баланс қиймати қолдиқ қийматига етмагунича бир меъёрда камайиб боради.

2. Бажарилган ишлар ҳажмига мутаносиб равишда эскириш ҳисоблаш усули. Баъзи объектларни эскириши уларнинг

ишлатиш жадаллиги билан боғлиқ ҳолда ҳисобга олинади, бунда объектнинг мавжудлик даври (вақти) эътиборга олинмайди. Бунда даставвал, иш (маҳсулот, хизмат) бирлигига тўғри келадиган эскириш суммаси (А) ҳисоблаб олинади. Уни ҳисоблаш эскириш ҳисобланадиган қиймат (объектнинг бошлангич қиймати (Б)дан унинг тугатиш қиймати(Т)ни чегирилган қисми)ни асосий воситаларнинг бажарган иши (ишлаб чиқарилган маҳсулоти, курсатган хизмати) ҳажми (И)га бўлиш орқали аниқланади, яъни:

$$A = \frac{B - T}{И}$$

Бажарилган иш бирлигига тўғри келадиган эскириш суммаси ҳисоблаб олинганч, уни бир йилда бажарадиган иш ҳажмига кўпайтириш йули билан асосий воситанинг йиллик эскириш суммаси аниқланади.

Масалан, баланс қиймати 550.000 сум, тугатиш (қолдиқ) қиймати 50.000 сум булган дастгоҳнинг 5 йиллик хизмат муддати мобайнида умумий бажарадиган иш ҳажми 200.000 дона ни ташкил қилади. Ҳар бир дона ҳисобига тўғри келадиган эскириш харажатлари суммаси қуйидагича аниқланади:

$$A = \frac{\text{Бошлангич қиймат (Б) - тугатиш қиймати (Т)} \quad 550.0000 - 50.000}{\text{Бажарилган иш ҳажми (И)} \quad 200.000} = 2,5 \text{ сум бир донага}$$

Агар дастгоҳни хизмат муддатининг биринчи йили 50.000 дона, иккинчи йили 60.000 дона, учинчи йили 40.000 дона, тўртинчи йили 30.000 дона ва бешинчи йили 20.000 дона маҳсулот ишлаб чиқарса, у ҳолда, дастгоҳга ҳисобланган эскириш қуйидагича бўлади:

(сум ҳисобида)

Сана	Бошлангич қиймат	Бажарилган иш ҳажми, т/км	Йиллик эскириш суммаси	Жамланган эскириш суммаси	Баланс қиймати
харид санаси	550.000	-	-	-	550.000
1 йил охири	550.000	50.000	125.000	125.000	425.000
2 йил охири	550.000	60.000	150.000	275.000	275.000
3 йил охири	550.000	40.000	100.000	375.000	175.000
4 йил охири	550.000	30.000	75.000	450.000	100.000
5 йил охири	550.000	20.000	50.000	500.000	50.000

Жадвалида келтирилган ҳисоблардан курилиб туриблики, йиллик эскириш суммаси ва бажарилган иш бирлиги уртасида туғри боғлиқлик мавжуд. Жамғарилган эскириш ҳар йили иш бирлиги ҳажмига боғланган ҳолда, узтариб боради, баланс қиймати эса йил сайин иш ҳажмига туғри муносиб равишда қолдиқ қийматга етмагунча камайиб боради. Бу усулга мувофиқ ҳар бир объектни тахмин қилинаётган фойдали хизмат муддатини аниқлашда қўлланиладиган иш бирлиги маълум активларга мос келиши керак. Масалан, ишлаб чиқарилган маҳсулот миқдори аниқ бир ускунага мос келиши керак. Бунда объектдан фойдаланиш соатлари миқдори бошқа ускунага эскириш ҳисоблашда яхши курсаткичи бўлиб хизмат қилиши мумкин. Бу усулни объектдан фойдали ишлатиш муддати ичида фондлар қайтими етарлича аниқлаш мумкин бўлган ҳолларда қўллаш маъқулдир.

3. Тезлаштирилган эскириш ҳисоблаш усули: а) сонларнинг йиғиндисини буйича қийматни ҳисобдан чиқариш усули. Бу усул эскириш ҳисобланадиган асосий воситанинг хизмат қилиш йиллари суммаси орқали аниқланади ва бу сумма ҳисоблаш коэффициентида маҳраж бўлиб хизмат қилади. Бу коэффициентнинг суръатида объектнинг хизмат муддати охиригача қолган йиллар сони (тескари тартибда) туради. Бу усулда ҳам, олдингиларга ўхшаш, эскириш суммаси бошланғич қийматдан тугатиш (қолдиқ) қиймати чегирилгандан қолган қисмидан ҳисобланади.

Масалан, юқорида мисол тариқасида олинган дастгоҳнинг тахмин қилинаётган фойдали хизмат муддати 5 йил бўлсин. У ҳолда, дастгоҳни ишлатиш йиллари суммаси (кумулятив сон) – 15 йил бўлади:

$$1+2+3+4+5=15.$$

Дастгоҳнинг хизмат муддатининг ҳар йилига туғри келадиган эскириш суммаси улишини топиш учун хизмат муддатини охиригача бўлган йилларни (яъни тескари тартибда) кумулятив сонга бўлиб чиқамиз, яъни:

$$5/15, 4/15, 3/15, 2/15, 1/15.$$

Сунгра, ҳар бир касрни эскириш ҳисобланадиган сумма (Б-Т) га кўпайтириш орқали ҳар йиллик амортизация суммаси аниқланади. Бу усулда амортизация ажратматари суммаси жадвали қуйидаги курилишда бўлади:

(сум ҳисобида)

Сана	Бошлан- гич қиймат	Йиллик эскириш суммаси	Жамлан- ган эски- риш сум- маси	Баланс қиймати
харида санаси	550 000			550 000
1 йил охири	550 000	$(5/15 \times 500\,000) = 166.667$	166 667	383 333
2 йил охири	550 000	$(4/15 \times 500\,000) = 133.333$	300 000	250 000
3 йил охири	550 000	$(3/15 \times 500\,000) = 100.000$	400 000	150 000
4 йил охири	550 000	$(2/15 \times 500\,000) = 66.667$	466 667	83 333
5 йил охири	550 000	$(1/15 \times 500\,000) = 33.333$	500 000	50 000

Жадвалда келтирилган ҳисоблардан куриниб турибдики, дастгоҳнинг хизмат муддатини дастлабки йилларида энг катта амортизация суммаси ҳисобланмоқда, кейинги йилларда эса, у йилма-йил камайиб бормоқда, жамланган амортизация секин-аста ортиб боради, баланс қиймати қолдиқ қийматга етиб бормагунича ҳар йили эскириш суммасига камайиб боради.

б) камайиб борувчи қолдиқ усули. Асосий воситаларга эскириш ҳисоблашнинг бу усули сонлар йиғиндиси усули таъмоийилларига асосланган. Камайиб борувчи қолдиқ усулида ҳар қандай қатъий белгиланган эскириш меъёрини қўлланилиши мумкин бўлса-да, купинча тўғри чизикли усулда фойдаланган нормал эскириш меъёрга нисбатан икки карра купайтирилган меъёр қўлланилади. Шунинг учун ҳам, айрим ҳолларда бу усулни *иккиланган меъёрларда камайиб борувчи қолдиқ усули*, деб ҳам аташади.

Олдинги мисолда дастгоҳнинг фойдали хизмат муддати 5 йилга тенг эди. Бир текисда эскириш ҳисоблаш усулида уртача йиллик эскириш меъёри 20 фоиз ($100\%/5$ йилга)ни ташкил қилади. Камайиб борувчи қолдиқ усулида ҳисобдан чиқаришнинг иккиланган меъёрида эскириш меъёри 40 фоиз ($2 \times 20\%$)га тенг бўлади. Қайд қилинган ушбу 40 фоиз ҳар йил охирида **баланс қийматига** купайтирилади. Эскиришни ҳисоблашда тахмин қилинаётган тугатиш қиймати, охириги йилдагисидан ташқари ҳисобга олинмайди. Бу усулни ифодаловчи жадвал пастда келтирилган:

Сана	Бошлангич қиймат	Йиллик эскириш суммаси	Жамланган эскириш суммаси	Баланс қиймати
харид санаси	550.000	—		550.000
1 йил охири	550.000	$(40\% \times 550.000) = 220.000$	220.000	330.000
2 йил охири	550.000	$(40\% \times 330.000) = 132.000$	352.000	198.000
3 йил охири	550.000	$(40\% \times 198.000) = 79.200$	431.200	118.800
4 йил охири	550.000	$(40\% \times 118.800) = 47.520$	478.720	71.280
5 йил охири	550.000	$(40\% \times 71.280) = 28.512$	507.232	42.768

Жадвалдан куруниб турганидек, амортизациянинг қатъий меъёри доимо олдинги йилнинг баланс қийматига нисбатан ишлатилган. Амортизация суммаси (энг каттаси биринчи йилда) йилдан-йилга камаяди ва ниҳоят, охириги йилдаги амортизация суммаси баланс қийматини қолдиқ қийматигача камайтириш учун зарур булган сумма билан чекланган.

Охириги йилги эскириш суммаси асосий воситанинг 4-йилга баланс қиймати ва хизмат муддати охирига қолдиқ қиймати орасидаги фарқ суммасини ташкил қилади.

Асосий воситалар эскиришини ҳисоблаш буйича юқоридаги турт хил усулнинг қўлланилиши замон талабидир. Бозор иқтисодиёти шароитида корхоналар асосий воситалар эскиришини тезлаштирилган усул билан ҳисоблаб, уларнинг маънавий эскиришининг олдини олиши мумкин. Бундан ташқари, корхоналарда кучли рақобатчилик шароитида доим ҳам бир маромда ишлаш имкони булмаслиги мумкин. Бундай шароитда ишлатилмаган асосий воситалар буйича эскиришни ҳисоблаш корхона харажатларининг асоссиз равишда ортиб кетишига олиб келади. Бозор иқтисодиёти шароитидаги ана шундай ҳолатларни ҳисобга олган ҳолда, корхоналар эскириш ҳисоблашнинг 2-, 3-, 4-усулларидан фойдаланишлари мумкин. Бизнинг амалиётда анъанавий равишда бир маромда (чизиқли) ҳисоблаш усулидан фойдаланилади. Бу усулнинг моҳияти шундан иборатки, асосий воситаларнинг эскириши ҳар ойда белгиланган амортизация нормаларига биноан ҳисобланади ва тегишли харажатлар таркибига киритилади.

Асосий воситалар эскириши уларнинг турлари буйича алоҳида ажратилган ҳисобварақларда олиб борилади. Асосий воситаларнинг эскиришини ҳисобга олувчи ҳисобварақлар

* Охириги йилги эскириш суммаси асосий воситанинг 4-йилги баланс қиймати ва хизмат муддати охирига қолдиқ қиймати орасидаги фарқ суммасини ташкил қилади.

«контрактив ҳисобварақлар» бўлиб, улардаги ёзувлар асосий воситалар қийматини камайтиради. Ушбу ҳисобварақ кредити буйича асосий воситаларнинг эскириш суммаси тупланади ва бу суммалар қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан акс эттирилади:

Дт – асосий, ёрдамчи, умумишлаб чиқариш, давр харажатлари ҳисобварақлари;

Кт – асосий воситаларнинг эскириш ҳисобварақлари

Асосий воситалар ҳисобдан чиқарилаётганда эскириш суммаси ҳам ҳисобдан чиқарилади.

5. Асосий воситаларни ишчи ҳолатда сақлаш харажатлари ва кейинги капитал қўйилмалар ҳисоби

Асосий воситалар сотиб олингандан сунг, уни сақлаш ва ишлатиш билан боғлиқ бир қатор харажатлар вужудга кела бошлайди. Масалан, таъмирлаш, ишлатиш, реконструкция ва жойларини алмаштириш билан боғлиқ харажатлар шулар жумласидандир. Бу харажатларни ҳисобга олиш балансни туркумлаш ва кейинчалик эскириш буйича ажратмаларни ҳисоблашда таъсир этади.

Юқорида айтиб ўтилгандек, харид қилиб олинганида баҳоланган бошланғич қийматига асосий воситаларни ҳақиқий хизмат муддати ва унумдорлигининг юқорироқ даражада бўлишини таъминловчи харажатлар капиталлаштирилади. Харид қилинганидан кейинги пайдо бўлган капиталлаштирилган харажатлар, фойдаланишнинг маълум бир давридан кейин баҳосизланади ва бу давр маълум бир активларнинг купилаётган хизмат муддатидан қисқа бўлиши мумкин.

Асосий воситаларни фойдаланиш имкониятларини ва харид қилиб олинганида аниқлаб олинган фойдаланиш даврини таъминлаш, минимал даражадаги сақлаб туриш ва таъмирлашлар буйича харажатларни амалга ошириб туришни тақозо қилади. Бу харажатлар фойдаланиш муддатини харид қилинганида белгиланганидан юқорироқ даражада узайтира олмайди, улар жорий ҳисобланади ва пайдо бўлган давр харажатлари моддасига киритилади.

Бахтсиз ҳодиса натижасида шикастланган, суғурта қилинган мулкни қайта тиклаш харажатлари зарарлар моддасига киритилади. Бундай шикастланишларни тиклаш, табиийки, инвентарни фойдаланиш муддатини бахтсиз ҳодисадан олдинги даражадан юқорироқ даражага узайтирмайди. Агарда қайта таъмирлашдан сунг, ускунанинг хизмат ёки фойдала-

ниш муддати узайса, харажатлар фойдали фаолият муддати узайишининг бутун даврига капиталлаштирилади.

Асосий воситалар сотиб олинганидан кейин уни сақлаб туриш учун харажатлар қилинади. Бу харажатлар 4 асосий туркумга бўлинади:

1. Ишчи ҳолатида сақлаб туриш ва жорий таъмирлаш.
2. Яхшилаш.
3. Қўшимчалар киритиш.
4. Қайта қуриш ва тартибга солиш.

1. Асосий воситаларни ишчи ҳолатида сақлаб туриш ва жорий таъмирлаш харажатлари. Ишчи ҳолатда сақлаб туриш харажатлари мойлаш, тозалаш, тартибга солиш, бундан иборат бўлиб, буларнинг ҳаммаси ускунани ишчи ҳолатида сақлаб туришнинг ажралмас қисми ҳисобланади. Жорий таъмирлаш харажатлари эҳтиёт қисмлар сарфларининг, олдини олиш ва таъмирлаш ишлари харажатларидан иборат. Бундай турдаги таъмирлашга зарурят тез-тез пайдо бўлади ва жиддий харажатларни талаб қилади.

Сақлаб туриш ва жорий таъмирлашларнинг харажатларини ҳисоблашда 2 усулдан фойдаланилади:

– **Пайдо бўлиши бўйича ҳисобга олиш усули** — бу усул бўйича харажатларни уларга зарурат пайдо бўлганда ҳисобга олишни ва харажатларни бутун давр давомида тақсимлашни назарда тутати. Бироқ айрим вазиятларда ҳар йиллик таъмирлаш ва сақлаб туриш харажатлари бир вақтга ёки жуда қисқа вақт оралиғига туғри келади. Бу усулдан фойдаланилганида ускунани сақлаб туриш учун бутун йиллик харажатларнинг синиш ҳолати юз берган маълум бир вақт оралиғига туғри келади.

– **Тақсимлаш усули** — бу усул харажатларнинг тахминий ҳажмига асосланиб, ундан фойдаланиш, жорий таъмирлаш мунтазам ўтказилиш характерга эга бўлган ва ҳажм бўйича аҳамиятли бўлганда тавсия қилинади. Бу усулдан фойдаланилганда жорий йилда кутилаётган таъмирлаш учун тахмин қилинаётган харажатларнинг умумий ҳажми баҳоланиб, вазиятдан келиб чиққан ҳолда, вақт ёки ишлаб чиқариш ҳажми асосида тақсимланади. Вақт асосида тақсимланганда ҳар бир оралиқ давр учун таъмирлаш ва сақлаб туриш харажатларининг тенг бўлган суммаси аниқланади.

2. Асосий воситаларни яхшилаш (реконструкция қилиш) харажатлари. Асосий воситаларни реконструкцияси деганда — уларни маҳсулот ишлаб чиқаришни кўпайтириш, маҳсулотлар

таннархини пасайтириш, маҳсулот сифатини яхшилаш ва уларни хизмат муддатини узайтириш мақсадида амалга оширилган асосий воситалар конструкциясига киритилган узгартиришлар тушунилади.

Реконструкция ускунанинг бош компонентини мутлақо янги компонент билан алмаштириш жараёнини ўз ичига олади. Масалан, эски тулука томни янгисига, оловга чидамли черепицага алмаштириш, дастгоҳга янада қувватлироқ двигателни ўрнатиш, бинонинг электр тизимини анча яхшилаш. Маълумки, алмаштиришлар асосий воситанинг олдинги стандарти ва шароити бўйича мос келадиган, лекин қуввати ҳамда бошқа сифат курсаткичлари бўйича олдиғисидан устунроқ бўлган ускунага алмаштирилиши керак. Масалан, тракторнинг двигатели шунга ухшашига алмаштирилиши керакки, натижада у кейинчалик тракторни хизмат муддатини ёки қувватини (унумдорлигини) ошишига олиб келсин.

Реконструкция асосий воситаларнинг иш имкониятларини ошириш учун зарур бўлган маълум бир харажатларни талаб қилади. Асосий воситаларни ишчи ҳолатини сақлаб туриш харажатлари реконструкция эмас, балки таъмирлашга тааллуқлидир. Реконструкция харажатлари чиқим сифатида баҳоланади.

Қуйидаги ҳолатлар асосий воситаларни реконструкция қилишга сабаб бўлади:

Мисол учун, шифр томнинг қиймати 12.000.000 сўм, эскириш даражаси 80 фоиз, қиймати 6.000.000 бўлган янги зангламайдиган рух туникага алмаштирилади. Ҳолатини яхшилаш билан боғлиқ харажатларнинг тегишли харажатлар моддасига киритилиши қуйидагича расмийлаштирилади:

Эски томни тааллуқли қисмини олиб ташлаш қийматининг ҳисоби:

Дт – эскириш суммаси	
(эски том, 12.000.000 · 80%) –	9.600.000;
Дт – қайта қуриш харажатлари –	2.400.000;
Кт – бино (эски том) –	12.000.000.

Бинонинг янгиланган қисми (янги том) қиймати бухгалтерия ёзувларида қуйидагича утказма билан расмийлаштирилади:

Дт – бино (янги том) –	6.000.000;
Кт – пул маблағлари –	6.000.000.

Зарур асосий восита бошланғич қийматининг эскириши ҳисобланмай, қолган қисмини ифодалайди. Демак, қуришиб

турибдики, бу усул қўллаш учун асосий воситанинг алмаштирилаётган эски компонентнинг қиймати ва мос равишда ҳисобланган эскириш даражаси аниқ ёки нисбатан аниқлаш имконияти мавжуд бўлиши керак.

– **Актив ҳисобварагининг ошиши.** Активлар ҳисобварагининг ошиши тамоийли эски активнинг қиймати ва жамланган эскириш суммаси туғрисидаги маълумотлар мавжуд бўлмаганда қўлланилади. Ҳолатини яхшилаш харажатлари активлар ҳисобварагига дебетланади. Алмаштирилиши зарур бўлган бир активнинг қиймати ва жамланган эскириш ҳисобварагидан чиқарилиб юборилмайди, чунки унинг ҳақиқий қийматини ҳисоблаш мураккаб туюлади. Бу усулни қўллашнинг натижаси бўлиб, умумий қийматнинг ва жамланган эскиришнинг оширилган баҳоланиши ҳисобланади. Асосан, эски активнинг баланс қиймати айрибошлаш вақтида нисбатан паст бўлади. Агарда компонентнинг эскириши уни айрибошлашга олиб келса, унда амортизация даражасини қайта кўриб чиқиш зарур.

3. Қўшимчалар киритиш. Мавжуд асосий воситаларга қўлланилган узайтириш, ошириш ва кенгайтириш ишлари билан боғлиқ харажатлар асосий воситаларга қўшимчалар киритиш харажатлари деб тавсифланади. Мисол тариқасида, мавжуд бинога қўшимча қанот ёки хонанинг қўшилиб қурилиши. Қўшимчалар киритиш капитал харажатлар ҳисобланади ва асосий воситаларнинг таннархига олиб борилади.

Маълумки, бир қатор корхоналар ишлаб чиқариш бино ва иншоотларини атроф-муҳитнинг ифлослантирмаслик мақсадида махсус қурилмалар билан жиҳозлайдилар. Баъзи ҳолларда бу қурилмаларининг қиймати атроф-муҳитни ифлослантирувчи дастгоҳлар қийматидан ҳам кўпроқ бўлади. Бундай ҳолларда бу асбоблар қиймати алоҳида капиталлаштирилади ва асосий воситаларга қўшимчалар киритиш сифатида эскириш ҳисоблаб борилади.

4. Қайта ўрнатиш ва тартибга солиш. Маълумки, асосий воситаларнинг самаралорлигини ошириш учун қайта ўрнатиш, мақсадида узгартириш ва қайта қуриш ишлари амалга оширилади. Агарда қайта қуришдан олинadиган манфаат жорий ҳисобот даврига тааллуқли бўлса, у ҳолда, қилинган ишлар қиймати капитал харажатлар таркибига киради. Бундай харажатлар алоҳида актив, муддати узайтирилган бино ёки махсус бино сифатида капиталлаштирилади. Бу харажатлар қайта қуришдан фойда олиш бошланган даврдан кейинги вақт давомида эскириш ҳисоблаб борилади.

Кейинги капитал қўйилмалар ҳисоби. Агарда асосий воситаларларга қилинган капитал қўйилмалар активнинг ҳолатини бошлангич баҳоланган меъёрий курсаткичларидан юқорироқ даражада яхшилаб, келгусида иқтисодий манфаатни ошишига олиб келиш эҳтимоли мавжуд бўлса, у ҳолда, капитал қўйилмалар активнинг баланс қийматига қўшилади (капитализация қилинади). Яхшиланиши натижасида иқтисодий манфаатдорликнинг ошишига олиб келувчи мисоллар бўлиб, қўйидагилар хизмат қилади:

- асосий воситанинг фойдали хизмат муддатини узайтириш билан бирга қувватини ошириш мақсадида реконструкция қилиш;

- асосий восита ёрдамида ишлаб чиқарилаётган маҳсулотнинг сифатини тубдан яхшилаш мақсадида ушбу ишлаб чиқариш воситаси қисмларининг сифатини ошириш;

- асосий фаолиятнинг дастлаб баҳоланган харажатларини камайтиришга олиб келадиган янги ишлаб чиқариш жараёнларини қўллаш.

Бошқа барча капитал қўйилмалар, улар амалга оширилган даврда харажатлар сифатида тан олинishi керак. Масалан, юқорида айтиб ўтганимиздек, асосий воситаларни таъмирлаш ёки техник хизмат курсатиш — уларни дастлабки баҳоланган ишчи ҳолатида ушлаб туриш ёки қайта тиклаш учун амалга оширилади.

Маълумки, капитал харажатлар ёки капитал қўйилмалар деб асосий воситаларни ва бошқа узоқ муддатда фойдаланиладиган активларни сотиб олиш ҳамда яратиш билан боғлиқ бўлган харажатларга айтилади. Асосий воситаларни сотиб олишдан ташқари капитал қўйилмалар ўз ичига асосий воситаларнинг ўсиши ва яхшиланишини ҳам олади. Асосий воситаларнинг ўсиши деганда, ишлаб чиқариш қувватларининг жисмоний кенгайиши тушунилади. Масалан, агарда бино кенгайтирилиб қўшимча хоналар қурилса ва кейинги йилларда бу қўшимча хоналар қуриш учун қилинган харажатлардан даромад олиш кутилса, мазкур қўшимча қурилишга кетган харажатлар “бино” ҳисобварағи дебетида акс эттирилади, яъни бино қийматига капиталлаштирилади.

Усуналарни таъмирлаш ёки хизмат курсатиш, ёқилғи сотиб олиш харажатлари, яъни корхона фаолияти учун зарур бўлган барча харажатлар нокапитал харажатларга ёки чиқимга

киритилади, чунки улар ушбу ҳисобот даврида даромад олиш учун қилинган харажатларни ифодалайди.

Бухгалтерия ҳисобида хужалик фаолияти натижаларини тўғри акс эттириш нуқтаи назаридан капитал қўйилмалар ва харажатларни қатъий ажратиш зарур. *Капитал қўйилмалар* — бу балансининг актив қисмида акс эттирилган харажатлардир ва бухгалтерия ахборотлари нуқтаи назаридан харажатлар ҳисобланмайди. *Харажатлар* эса — бу чиқим деб тан олинади ва таннархга ёки давр харажатларига олиб борилади ҳамда молиявий натижаларни аниқлашда асос бўлиб хизмат қилади. Одатдаги харажатларга жорий таъмирлаш, хизмат курсатиш, мойлаш, тозалаш, қараб туриш тўловлари, яъни ускунани ишчи ҳолатида ушлаб туриш учун зарур бўлган харажатлар киради.

Айрим ҳолларда асосий воситалар яратиш учун олинган қарзлар бўйича фоизлар улар қийматиغا капиталлаштирилади. Масалан, биноларни қуриш учун олинган қарзлар бўйича ҳисобланган фоизлар баъзи ҳолларда улар қийматиغا капиталлаштирилади. Фоизларни капиталлаштириш масаласи мураккаб ва қарама-қарши бўлган муаммо бўлиб ҳисобланади. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, монтаж қилинмайдиган асосий воситаларни сотиб олишда фойдаланилган қарзлар бўйича фоизлар капиталлаштирилмайди, чунки бундай актив тайинланиш шаклига эга бўлган ҳолатдир. Бундай ҳолат билан боғлиқ фоизлар молиявий харажатларни ифодалайди ва сотиб олинган асосий воситаларнинг иқтисодий манфаатини ортишига олиб келмайди. Сотиб олинган активлар уларга қўшимча харажатлар қилинмай, шу заҳоти даромад келтирувчи ишга жалб қилинади ва уларни сотиб олиш учун ишлатилган маблағлар бўйича фоизлар билан таққослаш имкони бўлади.

Асосий воситаларни қуриш жараёнида пайдо бўлган фоизларни тўлаш харажатлари эса, уларни ишга тайёрлаш учун зарур бўлган харажатлар сифатида қаралади. Чунки асосий восита уни ишига тушириш ишлари тугамагунича даромад келтира олмайди, шунинг учун унинг яратилиши жараёнида ҳисобланган фоизларни капиталлаштириш зарур. Кейинчалик капиталлаштирилган фоизлар доимий амортизация ҳисобларининг бир қисми сифатида ҳисобдан чиқарилади.

Асосий воситани қурилишига олинган қарзлар бўйича фоиз харажатлари капиталлаштирилганида фоизлар бўйича харажатларнинг камайиши ва бино қийматининг ортиши амалга ошади. Олдинги олинган фоизлар бўйича харажатлар тугал-

ланмаган қурилишга капиталлаштирилса, қўйидаги бухгалтерия утказмаси билан расмийлаштирилиши мумкин:

Дт – тугалланмаган қурилиш;

Кт – фоизлар бўйича харажатлар.

Фоиз қўринишидаги харажатларни ҳисобга олиш алоҳида мавзу сифатида қўриб чиқилади. Шу сабабли, бу ерда умумий ҳолатларгагина тўхталиб ўтдик ҳолос.

Корхоналар одатда, активни харид қилганидан кейинги вужудга келган барча харажатлар тўғрисидаги маълумотларни очиқ беради, бу маълумотлар молиявий ҳисоботларнинг тушунтириш хатларига киритилади.

5. Асосий воситаларни кейинчалик баҳолаш. Маълумки, асосий воситалар вақти-вақти билан ҳукумат қарорларига мувофиқ қайта баҳолаб турилади. Қайта баҳолашларни амалга ошириш учун қўйидаги умумий ҳолатларни билиш зарур:

– Қайта баҳолаш ҳукумат қарорига мувофиқ амалга оширилади.

– Жамғарилган амортизация қайта баҳолаш санасига активнинг бошлангич қийматини ўзгаришига мутаносиб равишда шундай тузатиш қилиниши керакки, натижада қайта баҳоланаётган сумма ҳақиқий қийматга тенг бўлсин.

– Активларни сақлаш харажатларини қайта баҳолаш натижаси сифатида ошиб кетганда, бундай ошиб кетиш операциялар тўғрисидаги ҳисоботда даромад сифатида эмас, балки баланс ҳисоботида қайта баҳолаш натижасида вужудга келган қўшимча капитал сифатида ҳисобга олинади.

– Қайта баҳолаш натижасида активларни сақлаш харажатлари камайганида; агарда қайта баҳолашдан сўнг қўшимча қиймат пайдо бўлмаса, камайиш молиявий натижалари тўғрисидаги ҳисоботида харажатлар сифатида ҳисобга олинади.

6. Асосий воситаларнинг чиқиб кетишни ҳисобга олиш

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши у ёки бу объект ишлашининг тўхтатилиши ва уни ҳаракатдаги асосий воситалар таркибидан чиқариб юборилишини билдиради. Асосий воситаларнинг чиқиб кетишига қўйидагилар сабаб бўлиши мумкин:

- тугатиш;
- сотиш;
- алмаштириш;

- қайтариб олмаслик шarti билан бериш;
- пай бадали кўринишида бериш.

Булардан ташқари, асосий воситаларнинг чиқиб кетишига табиий офат натижасида ёки ҳалокат натижасида нобуд бўлиши, молиялаштириладиган ижарага бериш ёки инвентаризация натижаларида камомад тариқасида аниқланиши оқибатида чиқиб кетиши ҳам мумкин.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетишини ҳужжатли расмийлаштириш уларни чиқиб кетиш сабабларига боғлиқ. Уларни сотиш, қайтариб олмаслик шarti билан (ҳаля сифатида) бериш ва молиялаштириладиган ижарага бериш **«Асосий воситаларни топшириш-қабул қилиб олиш далолатномаси»** орқали расмийлаштирилади. Асосий воситаларнинг камомад эса, инвентаризация (йўқлама) далолатномасида қайд қилинади. Асосий воситаларнинг эскириши, ҳалокат ёки табиий офат натижасида чиқиб кетиши **«Асосий воситаларнинг тутатилиши ҳақида далолатнома»** орқали расмийлаштирилади.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиш жараёни турлича вазиятларда юз бериши мумкин. Юқорида айтиб утилганидек, корхонанинг асосий воситаларининг ҳисобдан чиқарилиши уларни **ихтиёрий** (сотиш, алмаштириш) ҳисобдан чиқариш натижаси ёки **мажбурий** (ёнғин, zilзила, сув тошқини каби табиий фаолкатлар оқибати) натижасидир. Асосий воситаларнинг мажбурий ҳисобдан чиқарилиши корхона назоратидан ташқарида бўлиб, у табиий офатлар оқибатида юз беради. Шунингдек, асосий воситаларни мажбурий чиқиб кетишига давлатнинг ўз мулкый ҳуқуқидан фойдаланиш натижасида ҳўжалик юритувчи субъектлар мулкани олиш (маълум бир шароитларда-давлат аҳамиятидаги магистрал йўлар, каналлар, завод ёки фабрикалар қурилиши сабабли экспроприация қилиш) ҳуқуқини ҳам айтиш мумкин.

Асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш таётганда, уни ҳисобдан чиқариладиган санагача булган даврга эскириш ҳисобланиши ва уни бошлангич қийматиға мос равишда ўзгартиришлар киритиш зарур. Шунингдек, асосий воситаға тўғри келадиган солиқлар, суғурта харажатлари ва шунга ўхшаш харажатлар, ушиб борувчи якун билан чиқиб кетиш саниси ҳисобланади. Активнинг чиқиб кетиш пайтиға объектнинг бошлангич қиймати ва унинг хизмат муддатида ҳисобланган эскириш суммаси тааллуқли бухгалтерия ҳисобварақларидан ҳисобдан чиқарилади.

Асосий воситанинг баланс қиймати ва унинг соғишдан тушган тушумнинг фарқи молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда фойда ва зарар сифатида акс эттирилади. Агар асосий воситаларни ҳисобдан чиқариш ҳақидаги қарор ҳисобот йилининг охирига яқинроқ қабул қилинган бўлса, у ҳолда, ҳисобдан чиқаришидаги зарарлар шу йилда ҳисобга олинади. Кутилаётган ҳисобдан чиқариш харажатлари зарарларни оширади ва тахмин қилинаётган қарзларни шу харажатлар суммасида ҳисобга олиш заруратини туғдиради.

Энди асосий воситаларнинг чиқиб кетишини қайд қилиш тартибини, яъни бухгалтерия ҳисобида расмийлаштириш тартибини ҳар бир сабаб бўйича алоҳида-алоҳида куриб чиқамиз.

1. Асосий воситаларни тугатилиши сабабли чиқиб кетишини қайд қилиш. Маълумки, асосий воситалар кам ҳолларда тахмин қилинаётган хизмат муддати давомида ишлатилади. Агарда асосий воситалар бу муддатдан кейин ҳам фойдаланилса, унга эскириш ҳисобланмайди, унда баланс қиймати қолдиқ қийматига тенг бўлади. Агарда тула эскирган активнинг қолдиқ қиймати нолга тенг бўлса, унда мулкни ҳисобдан чиқариш пайтигача ёки уни реализация қилгунга қадар баланс қиймати нолга тенг бўлади. Асосий воситаларни чиқиб кетишини бир кичик мисол ёрдамида куриб чиқамиз.

Фараз қилайлик, 19... йил 1 январда «Олтинкул» ОХЖ 550.000 сумга дастгоҳ харид қилди ва 10 йиллик хизмат муддатида келиб чиққан ҳолда, у бўйича эскириш ҳисоблаган, эскириш тўғрисида (бир текисда эскиришини ҳисоблаш) усул бўйича аниқланган. 10 йил ўтганидан кейин қолдиқ қиймат 50.000 сумни ташкил қилиши керак. 19... йил 1 январда бу дастгоҳнинг ҳисоби бўйича қолдиқ тааллуқли ҳисобварақларда қуйидагича бўлган:

Дастгоҳ	Дастгоҳнинг жамланган эскириши
550.000	350.000

Ушбу дастгоҳ эскирганлиги туфайли фойдаланишдан чиқарилган. Курииб турибдики, чиқиб кетган ускунанинг чиқиб кетиш вақтида баланс қиймати 200.000 сумни ташкил қилди. Баланс қийматига тенг бўлган асосий воситаларни чиқиб кетишидан курилган зарар ускунани ҳисобдан чиқариш вақтида қуйидагича акс эттирилиши керак:

Дт – Ускунанинг жамланган амортизацияси –	350.000;
Дт – Ускунани ҳисобдан чиқаришдан зарар –	200.000;
Кт – Дастгоҳ –	550.000.

Эслатма: БХМСга кура, асосий воситалар ва бошқа активларни ҳисобдан чиқаришда вақтинчалик (транзит) ҳисобварақ «Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши» ҳисобварағи орқали акс эттирилади.

Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши натижасида пайдо булган фойда ва зарарлар бошқа даромад ва харажатлар сингари молиявий натижалар тугрисидаги ҳисоботида акс эттирилади.

2. Асосий воситалар сотилиши сабабли чиқиб кетишини қайд қилиш. Асосий воситаларни пулга сотишни акс эттирувчи бухгалтерия утказмаларида юқоридагига ўхшаш унинг бошлангич қиймати ҳамда жамланган эскириш суммаси кўрсатилади ва шу билан бирга уни сотиш натижасида олинган пул маблағи ҳам акс эттирилади. Мисолимиздаги дастгоҳни сотилишини бир нечта ҳолатларни куриб чиқайлик:

Биринчи ҳолат – сотиш баҳоси 200.000 сумни ташкил қилади, бу қолдиқ қийматига тенг ва шундай қилиб фойда ёки зарар мавжуд эмас.

Дт – Пул маблағлари –	200.000;
Дт – Жамланган амортизация –	350.000;
Кт – Дастгоҳ –	550.000.

Иккинчи ҳолат – асосий восита 150.000 сумга, яъни баланс қийматидан кам қийматда сотилди. Бу ҳолда, зарар 50.000 сумни ташкил қилади.

Дт – Пул маблағлари –	150.000;
Дт – Жамланган амортизация –	350.000;
Дт – Ҳисобдан чиқаришдан зарар –	50.000;
Кт – Дастгоҳ –	550.000.

Учинчи ҳолат – асосий восита 280.000 сумга, яъни баланс қийматидан кўпроқ нархда сотилди. Бу ҳолатда, асосий воситаларни сотишдан олинган қўшимча 80.000 сум фойда сифатида акс эттирилади.

Дт – Пул маблағлари –	280.000;
Дт – Жамланган амортизация –	350.000;
Кт – Асосий воситани сотишдан олинган фойда –	80.000;
Кт – Дастгоҳ –	550.000.

3. Асосий воситаларнинг қайтариб олмаслик шарти билан бериш йўли орқали чиқиб кетиши Корхоналар баъзан ўзларининг асосий воситаларини бошқа ташкилотларга ҳада қиладилар. Асосий воситаларни бундай ҳада қилиш кейинги йилларда тез-тез учраб турибди. Жумладан, йирик, иқтисодий жиҳатдан бақувват корхоналар институт ва университетларнинг укув хоналари ҳамда лабораторияларини жиҳозлаш учун бераётган ускуналари, шифохоналар, мактаблар ва қариялар уйига ҳада сифатида берилаётган жиҳозларни мисол келтириш мумкин. Булардан ташқари, бир корхона иккинчи корхонага ана шундай қайтиб олмаслик шарти билан берилаётган асосий воситаларни иқтисодий кумак сифатида ҳам ҳада қилмоқда.

Активларни берган корхона бу ҳолда, берилган активларнинг бозор қийматига тенг булган харажатларни ҳисоблайдилар. Бозор қиймати бериб юборилган активларнинг баланс қийматига эмас, балки туғрироғи, донорнинг олинмаган иқтисодий самарадан йуқотишларига тенгдир.

Баланс ва бозор қийматининг айирмасига тенг булган фойда ёки зарар қайтармаслик шарти билан (текинга) бериб юборилган сифатида ҳисобга олинади. Фақатгина қайтармаслик шарти билан берилиши бўйича сўзсиз мажбурият бўлгандагина харажатлар моддаси бўйича ҳисоблаш амалга оширилади.

7. Асосий воситалар ҳақидаги маълумотларни ҳисоботларда акс эттириш

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро ва миллий стандартлари талабларига кура, молиявий ҳисоботларда узоқ муддатли активларнинг, шу жумладан, асосий воситаларнинг ҳар бир синфига нисбатан қуйидагиларни очиб бериш керак:

а) баланс қийматини аниқлашда фойдаланилаётган ҳисоблаш тамойиллари. Бир неча базалардан фойдаланилаётганда бу база учун баланс қиймати ҳар бир тоифи бўйича очиб берилиши зарур;

б) фойдаланилаётган амортизацияни ҳисоблаш усуллари;

в) фойдали фаолият муддатлари ва қўлланилаётган амортизация меъёрлари;

г) ҳисобот даврининг боши ва охиридаги баланс қиймати ва ҳисобланган амортизация суммаси;

д) ҳисобот даврининг боши ва охирида қуйидагиларни ифодаловчи асосий воситаларнинг баланс қийматини солиштириш:

- асосий воситаларнинг усиши;
- чиқиб кетиши;
- компанияларнинг бирлашиши орқали сотиб олиш;
- қайта баҳолаш натижасида вужудга келадиган купайиш ёки камайиш;

- баланс қийматини қопланадиган қийматга етгунча қисман ҳисобдан чиқариш ва бундай ҳисобдан чиқаришни тугатув ёзуви билан расмийлаштириш ҳоллари;

- амортизация;
- чет эл компанияларининг молиявий ҳисоботини миллий валютага утказишда юзага келадиган валюта курсларининг соф тафовути;

- баланс қийматидаги бошқа узгаришлар.

Агарда активлар ҳисобот даври мобайнида қайта баҳоланган бўлса, қуйидаги маълумотларни очиб бериш зарур:

- а) активларни қайта баҳолашда фойдаланилган асос;
- б) охириги баҳолаш утказилган сана;
- в) қайта баҳолашда фойдаланилган индексларнинг тавсифи;
- г) агар активлар баҳолашга жалб қилинмаган тақдирда, молиявий ҳисоботларга киритиладиган ҳар бир тоифадаги активларнинг баланс қиймати;
- д) ҳисобот даври мобайнидаги узгаришларни кўрсатувчи қайта баҳолаш натижалари.

Молиявий ҳисобот шу билан бирга қуйидагиларни очиб бериши керак:

- а) асосий воситаларга ҳамда мажбуриятларнинг таъминоти сифатида берилган асосий воситаларга булган мулккий ҳуқуқ чекланишларининг мавжудлиги ва ҳажми;

- б) қурилиш жараёнида асосий воситаларга қилинган капитал қўйилмаларининг суммаси;

- в) асосий воситаларни харид қилиш бўйича шартнома мажбуриятларидаги суммаси.

9-МАВЗУ. НОМОДДИЙ АКТИВЛАР ҲИСОБИ

1. Номоддий активларнинг моҳияти ва турлари

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида номоддий активларга қуйидагича таъриф берилади: «**Номоддий активлар** — бу ҳужалик фаолиятида фойдаланиш ёки бошқариш учун ҳужалик субъекти томонидан назорат қилинадиган, шунинг

гдек, узоқ (бир йилдан ортиқ) муддат ишлатишга мулжалланган моддий-буюм шаклига эга булмаган мулк объектларидир».¹ Берилган таърифдан кўриниб турибдики, номоддий активлар бу:

– **Корхонанинг мулкый объектидир** – номоддий активларни аксарият қисми корхона томонидан сотиб олинади, уларга эгаллик қилади ва бухгалтерия балансида ўз мулкнинг бир қисми сифатида акс эттиради.

– **Моддий (натурал)-буюм шаклига эга эмас** – номоддий активлар жисмоний кўринишга эга эмасдирлар.

– **Сотиш учун мулжалланмайди** – номоддий активлар қайта сотиш учун сотиб олинмайди, балки ҳужалик фаолиятида фойдаланиш, назорат қилиш ва бошқариш учун сотиб олинади.

– **Ҳужалик фаолиятида узоқ муддат фойдаланилади** – одатда, номоддий активлар таркибига корхона фаолиятида бир йилдан узоқ муддат фаолият курсатадиган (фойдаланилади) ва шу давр мобайнида эгаларига ҳуқуқ ва устунликлар берадиган активлар киритилади.

Корхонанинг номоддий активларига қуйидагилар киради: патентлар, лицензиялар, интеллектуал мулк ва савдо белгилари, компьютер дастурлари, муаллифлик ҳуқуқи, мижозлар рўйхати, маркетинг ҳуқуқлари, импорт квоталари, ташкилий харажатлар, ноу-хау, франчайзинг ва гудвилл.

Патент — ҳуқуқий тан олинган ва рўйхатдан ўтказилган мутлақ ҳуқуқ. Патент ҳуқуқи ўзининг эгасига патентга тааллуқли булган буюмни, жараёни ёки фаолиятни фойдаланиш, ишлаб чиқариш, сотиш ва назорат қилиш ҳуқуқини беради. Бунда четдан бошқа шахслар бевосита аралаша олмайди. Патент ҳуқуқи кашфиётнинг таркибини ҳимоя қилади ва у белгиланган тартибда рўйхатга олинган бўлиши керак. Патент ҳуқуқи билан ҳимояланадиган объектларни ишлатишнинг асосий кўриниши — бу ҳуқуқни лицензия шартномаси асосида бериш ва объектни корхона низом (устав) капиталига улуш сифатида қўшишдир.

Ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи — ер майдонлари, табиий ресурсларни қазиб олиш майдонлари ва уш-

¹ НСБУ Республики Узбекистан, Ташкент, Мин. Фин Руз, НАБиА РУз 2002 г

бу майдонлар ҳақидаги геологик ҳамда бошқа ахборотларга эғалик қилиш ҳуқуқидир.

"Ноу-хау" — техник ташкил қилиш, хизмат курсатиш ва тижорат хусусиятига эга ахборот бўлиб, у бошқа шахсларга номаълумлиги сабабли, ҳақиқий ёки потенциал тижорат қийматига эга бўлади. Қонуний асосларга кўра, ахборотларга эришиб бўлмади ва бу ахборотга эга бўлган шахс унинг сир-дилигини таъминлашга масъулдир.

Саноат мулклари бошқа объектлардан фарқли равишда "ноу-хау" рўйхатига олинмайди. "Ноу-хау"ни топшириш ҳақидаги шартнома асосида, "ноу-хау"нинг узи топширилади, уни ишлатиш ҳуқуқи эмас. "Ноу-хау"ни топшириш шартномасининг мажбурий элементлари: объектнинг ҳамма хусусиятлари тавсифи, уни сир сақлаш билан боғлиқ тартиблар ва "ноу-хау"нинг уни амалиётга қўллашдаги ҳамкорлиги.

Саноат намуналарини рўйхатдан ўтказиш — бу ишлаб чиқарилган буюмнинг шакли, намунаси ёки безакларига нисбатан берилган патентга ўхшашдир. Саноат намунасини рўйхатдан ўтказишда ташқи кўриниш ҳимоя воситасининг вазифасини бажарса, патент хизмат курсатишини ҳимоя қила олади. Масалан, компания терминалининг янги дизайнини рўйхатдан ўтказиш билан ҳимояланади. Компьютер эса, патент билан ҳимояланади. Саноат намунасининг патентга эга бўлиши зарурлиги унинг ўзига хослиги ва саноатда қўлланила олишлигидир. Саноат намунасига патент 10 йилга берилади ва яна 5 йил муддатга узайтирилиши мумкин.

Патент ҳуқуқи билан ҳимояланадиган объектлар ишлатилишининг асосий кўриниши — бу ҳуқуқларнинг лицензияли шартномалар асосида амал қилиши ва объектнинг корхона низом (устав) капиталига улуш сифатида қўшилишидир. Лицензияли шартнома олди-сотди ёки ижара шартномаларидан фарқ қилади. Чунки патент эгаси лицензияли шартнома орқали кашфиётнинг узини эмас, балки унинг ишлатиш ҳуқуқини берди. Патент эгаси кашфиётни ишлатиш ҳуқуқини учинчи шахсларнинг кенг даврасига топшириши ва узи ҳам кашфиётни ишлатиши мумкин.

Муаллифлик ҳуқуқи — бу муаллифларга адабиёт, мусиқа, тасвирий санъат ва бошқа яратилган асарлар учун қонун йўли билан берилган ҳимоя шаклидир. Муаллифлик ҳуқуқи эгаларига бериладиган ҳуқуқлар — ўз ишларини чоп эттириш, қайта босиш ва купайтириш, сотиш ва нусхаларини тақсимлаш, ўз асарларини иж-

ро этиш ҳамда ёздириш ҳуқуқларини беради. Муаллифлик ҳуқуқи билан тартибга солинадиган объектларга компьютерлар учун дастурлар, маълумотлар базаси ва шунингдек, илм-фан, адабиёт, санъат асарлари мисол була олади.

Савдо маркалари ва товар белгиси. Савдо маркалари (масалан, Нестле, Адидас) ёки савдо намуналари (Кока-кола) компаниялар томонидан маҳсулот ёки хизмат учун берилган номлар ёки идентификацияни аниқловчи бошқа рамзлар улар эгалик қилишни асосли равишда олиб бориш учун рўйхатдан утказилиши мумкин. Рўйхатдан утказилган савдо маркалари ва савдо намуналарини кейинги йилларга ҳам муддатни узайтириш йўли билан хизмат муддатини янгиллаб туриш мумкин. Бу ҳолда, номлар, рамзлар ёки маҳсулот идентификациясини белгиловчи бошқа рамзлар ҳуқуқий ҳисобланади.

Франчайзинг — маълум бир формула, технология ёки ташқи куринишини қўллаш бўйича ўзига хос ҳуқуқ. Франчайзинг (масалан, кабел телевиденияси компанияси) одатда, ҳукумат органлари томонидан давлат мулкидан фойдаланиш ҳуқуқига эгалик қилиш ёки коммунал хизмат курсатиш (электромонтаж) учун ва ҳужалик субъектлари томонидан аниқ бир ишлар ҳамда аниқ хизматлардан фойдаланиш ҳуқуқи билан эгалик қилиш учун тақдим этилади. Франчайзинг туғрисидаги ҳар бир контракт унинг амалда бўлиш даврини, шунингдек, франчайзер (фойдаланиш ҳуқуқига имкон берувчи субъект)нинг ҳамда франчайзи (бу имтиёзни оловчи субъект)нинг ҳуқуқ ва мажбуриятлари аниқ белгилаб берилади.

Компьютер дастурий таъминоти — бу корхонанинг ишлаб чиқариш, маъмурий фаолиятида ишлатиш ёки ижарага бериш учун мўлжалланган ҳамда келгусида иқтисодий манфаатлар келтирадиган компьютерларда махсус операцияларни (бухгалтерия ҳисоби, иқтисодий таҳлил ва шунга ўхшашларни) бажаришга мўлжалланган ҳамда корхонани ўзида яратилган ёки сотиб олинган дастурлардир.

Ташкилий харажатлар — бу фаолиятни ташкил қилишга кетган харажатлардир. Ташкилий харажатларнинг баъзилари туғридан-туғри капитализацияланади. Бундай харажатларга мисол тариқасида ҳуқуқий масалалар ва бухгалтерия бўйича, девон товарлари учун қилинган харажатларни келтириш мумкин. Ташкилий харажатларни капитализация қилишнинг сабаби, улар келгусида даромад келтиради. Барча харажатларни биринчи йилда ҳисобдан чиқариш харажатлар ва даромадлар-

нинг мувофиқлик тамойилига путур еткази. Шунинг учун ташкилий харажатлар, одатда, эркин танлаб олинган қисқа давр ичида амортизация қилинади.

Гудвилл – ноаниқ номоддий актив ҳисобланади. Ҳисобга олиш мақсадида гудвилл – компаниянинг сотиб олинган ҳақиқий баҳоси билан идентификацияланадиган соф активларнинг бозордаги баҳоси ўртасидаги фарқдир. У энг кўп тарқалган ва муҳим номоддий актив ҳисобланади. Гудвилл компаниянинг ижобий тавсифларидан келиб чиқадиган қиймат бўлиб, компаниянинг аниқ активларидан кутилаётган даромадларнинг қушимча равишда кўпайтиришга хизмат қилади. Компаниянинг ўзи томонидан юзага келтирилган гудвилл актив сифатида акс эттирилмайди. Чунки бу компания сотиб олинаётганда сотиб олиш баҳоси ва компания активларининг ҳақиқий баҳоси ўртасидаги фарқ сифатида юзага чиқади. Гудвилл асосан компаниянинг оддий курсаткичларидан юқори бўлган молиявий курсаткичларининг тахмин қилинаётган қийматини акс эттиради. Бу тахминлар компания ёки унинг операциялар муҳитига алоқадор бўлган номоддий ижобий тавсифлар ёки омиллар бундай даромадлар олишга ишонч тугдиради. Улар компаниялар учун уртачадан юқори бўлади.

Юқори даражадаги раҳбар жамоаси, сотиш жараёнини аъло даражада ташкил қилиниши, ўта самарали реклама, ишлаб чиқишдаги махфий жараён, мутлақ даражада яхши меҳнат муносабатлари, юқори ишонч рейтинг, ходимларни тайёрлашнинг илғор дастури ва ҳоказолар гудвиллни юзага келтирувчи сабаблар бўлиб ҳисобланади.

Салбий гудвилл — сотиб олинган соф активларнинг ҳаққоний қиймати корхонанинг харид қийматидан юқори бўлса, пайдо буладиган фарқ сифатида намоён бўлади. Бу сотиб олаётган корхона учун қулай хариддир. Бундай ҳолларда моддий активлар қийматлари шу даражага камайтирилиши лозимки, бунда салбий гудвиллга ўрин қолмаслиги керак.

Юқорида кўриб чиқилган номоддий активларнинг айримлари, **алмаштиришга тегишли номоддий активлар бўлиб**, улар фирманинг бошқа активларидан алоҳида идентификациялаштириладиган ва алоҳида сотилиши мумкин. Масалан, патентлар, муаллифлик ҳуқуқлари, франчайзинг ва савдо маркалари. Улар сотиб олинган ёки фирма ичида ишлаб чиқарилган бўлиши мумкин.

Номоддий активларнинг бошқа бир турлари эса, **алмаштиришга тегишли бўлмаган идентификацияланадиган номоддий активлар бўлиб**, улар фирманинг бошқа активлари билан бир-

га ёки алоҳида идентификацияланиши мумкин, лекин улар алоҳида сотилиши мумкин эмас. Алмаштиришга тегишли бўлмаган номоддий активларга гудвилл, ташкилий харажатлар кабиларни мисол келтириш мумкин.

2. Номоддий активларни сотиб олиш ва уларни баҳолаш

Корхоналар номоддий активларни бир неча йўллар билан олишлари мумкин: сотиб олиш, ўзида яратиш, таъсисчилар томонидан корхона низом капиталига улуш сифатида қўшиши, бошқа корхоналар қайтиб олмаслик шарти билан бекорга (беғараз) берилиши ва бошқалар.

Номоддий активларни сотиб олиниши бухгалтерия ҳисобида худди асосий воситаларни сотиб олишни акс эттиришдек курсатилади. Сотиб олишда номоддий активларнинг узига хос хусусиятлари эътиборга олинади. Номоддий активларни сотиб олишда унинг қийматини аниқлаш асосий муаммо бўлиб ҳисобланади. Бу қиймат таркибига номоддий активни сотиб олиш (қўшилган қиймат солиғини ҳам ҳисобга олган ҳолда), сўғурталаш, келтириш, шунингдек, урнатиш ва ишчи ҳолатга келтириш харажатлари асосида шакллантирилади. Демак, номоддий активларни сотиб олишда харид усулидан фойдаланилади ва ҳисобда у асосий воситалардагидек акс этирилади.

Шундай қилиб, номоддий активларнинг сотиб олиш қиймати — жами тўловлар умумий суммасининг қийматидир ёки олинган активларнинг жорий бозор қийматидир (қайси бирини аниқроқ ҳисоблаш мумкин бўлса).

Капитал қўйилмалар амалга оширилаётганда ва моддий активлар қабул қилинганида уларнинг харажатларини ҳисобга олиш ҳисобварақларида ушбу мақсадларда олинган кредит ва бошқа қарзлар буйича фоизлар ҳам акс этади. Лекин номоддий активлар ҳисобга олингандан кейин туланган фоизлар номоддий активларнинг бошланғич баҳосига қўшилмайди.

Номоддий активлар таъсисчилар томонидан корхона низом капиталига улуш сифатида қўшилганда бошланғич баҳо томонлар келишувига асосан белгиланади ва худди шу баҳо таъсис ҳужжатларида намоён бўлади. Шу баҳода улар ҳисобга олинишлари шарт.

Номоддий активлар беғараз йўллар билан корхонага келиб тушганда (давлат субсидиялари сифатида) уларнинг баҳоланиши

экспертларни жалб этиш йули билан амалга оширилади. Бунда албатта, тегишли ҳужжатлар тақдим этилиши керак.

Ўрни келганда шуни алоҳида таъкиллаб утиш керакки, фойдага солиқ ҳисобланаётганда, солиққа тортиладиган суммага субсидия суммаси киритилмайди. Шунингдек, бегараз қабул қилинган номоддий активлар ҳисобида ҚҚС алоҳида курсатилмайди ва у қабул қилувчи учун ишлаб чиқариш харажатлари сифатида амортизация таркибида акс этади. Номоддий активлар бегараз берилаётганда уни берувчи ҚҚС туловчиси бўлади.

Номоддий актив сотилаётган бўлса, унинг қолдиқ қиймати ва сотиш баҳоси фарқидан келиб чиқиб ҳисобланади. Агар бегараз берилаётган номоддий активга тулиқ амортизация ҳисобланган бўлса, келишилган баҳодан ҚҚС ҳисобланади. Агар бегараз берилаётган номоддий активга тулиқ амортизация ҳисобланган бўлса, келишилган баҳодан ҚҚС ҳисобланади.

Шунингдек, номоддий активлар корхона низом капиталига киритилаётганда ишлаб чиқариш, хизмат курсатиш ва сотиш жараёни содир бўлмайди. Шу туфайли, ушбу ҳолатда ҚҚС ҳисоблаш содир бўлмайди. Корхона низом (устав) капиталига номоддий активлар киритилган пайтда бу инвестиция ҳисобланади. Шунинг учун унга ҚҚС туланмайди. Фақатгина номоддий активни қабул қилган корхона уни сотганда ундан ҚҚС олиниши мумкин.

Агар номоддий активлар ҳужалик юритувчи субъект томонидан юзага келтирилаётган ва унга кетаётган харажатни ҳисоблаш мумкин бўлса, унда номоддий активлар ҳақиқий таннархи бўйича акс эттирилади. Номоддий активларнинг қийматини аниқлаш мумкин бўлмаса, у алоҳида тарзда актив сифатида курсатилмайди.

Номоддий активларни баҳолаш қуйидагича амалга оширилади:

- бошқа корхона низом (устав) капиталига номоддий активлар билан киримшартномали нархда баҳоланади (бозор нархида);
- туловли сотиб олиш — сотиб олишга кетган ҳақиқий харажатлар бўйича;
- эксперт йули билан — қайтариб бермаслик шарти билан олинган номоддий активлар эксперт йули билан белгиланган қийматда.

Номоддий активларни сотиб олишни бухгалтерия ёзувларида акс эттириш юқорида айтиб ўтилганидек, бошиқа активларни, хусусан, асосий воситаларни сотиб олиш каби акс эттирилади. Шунинг учун ҳам биз номоддий активларни барча йўналишлар бўйича сотиб олиш тартибига батафсил тўхталмасдан, фақат нақд пулга сотиб олиш жараёнини бухгалтерия ёзувларида акс эттириш тартибини кўрсатиш билангина чегараландик. **Номоддий активлар нақд пулга (пул ўтказиш йўли билан) сотиб олинганда** қуйидаги бухгалтерия ўтказмалари берилади:

1. Мол етказиб берувчи ва пудратчилардан номоддий активлар сотиб олинган вақтида, корхона мол етказиб берувчилар олдида мажбурияти вужудга келади, яъни:

Дт – Номоддий активларни сотиб олиш (турлари бўйича);

Кт – Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақ.

«Номоддий активларни сотиб олиш» ҳисобварағининг дебет айланмаси номоддий активларни сотиб олиш, ўрнатиш ва монтажи билан боғлиқ бўлган барча харажатларни кўрсатади, кредит айланмаси эса фойдаланишга берилган номоддий активлар қийматини акс эттиради.

2. Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга пул туланганда:

Дт – Мол етказиб берувчилар ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақлар;

Кт – Ҳисоб-китоб ҳисобварағи.

3. Номоддий активларни фойдаланишга берилган вақтда:

Дт – Номоддий активлар (турлари бўйича);

Кт – Номоддий активларни сотиб олиш (турлари бўйича).

Баъзи ҳолларда номоддий активлар **таъсисчилар томонидан корхона низоми капиталига улушлар сифатида** ҳам қўйилиши мумкин:

Дт – Номоддий активлар ҳисоб-китоб варағи;

Кт – Низоми капиталига бадаллар бўйича таъсисчиларнинг қарзи.

Бу ерда, иккала актив ҳисобварақларни ўтказмада иштирок этишига сабаб, «Корхона Низоми» тасдиқланган вақтда низоми капитали ҳажмига таъсисчилар қарз қилиб, қуйидаги ўтказма берилганлиги ҳаммамизга маълум, яъни:

Дт – Низоми капиталига бадаллар бўйича таъсисчиларнинг қарзи;

Кт – Низоми капитали ҳисоб рақами.

3. Номоддий активларни ҳисобга олиш тамойиллари

Номоддий активларнинг бухгалтерия ҳисоби ер, бино, жиҳозлар каби моддий активларга қўлланиладиган айнан бир хил тамойил ва жараёнларни ўз ичига олади. Бу тамойиллар қуйидагилардан иборат:

- харид қилиб олишда таннарх тамойилини қўллаш;
- фойдаланиш даврида мувофиқлик тамойилини қўллаш;
- ҳисобдан чиқарилаётганда даромадни эътироф этиш.

Номоддий активлар харид қилиб олинishiда таннарх тамойилини қўлланилиши ҳисобда уларнинг таннарҳини туғри аниқлаш имконини беради. Шунингдек, таннарҳнинг таркибига асоссиз харажатлар киритилишининг олдини олади.

Номоддий активларни ҳисобга олишда улар асосий турлар бўйича қуйидаги гуруҳларга ажратилади:

- патентлар, лицензиялар ва «ноу-хау»;
- савдо маркалари, товар белгилари ва саноат намуналари;
- дастурий таъминот;
- ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқлари;
- ташкилий харажатлар;
- франчайз;
- муаллифлик ҳуқуқи;
- гудвилл;
- бошқа номоддий активлар.

Номоддий активнинг фойдаланиш муддати давомида у бўйича қилинаётган харажатлар ва олинаётган даромадлар ўз вақтида мувофиқлик тамойилига асосан ҳисобга оlinиши керак.

Номоддий актив ҳисобдан чиқарилаётганда у бўйича олинаётган фойда ёки зарар эътироф этилиши керак. Олинадиган фойда ёки зарар ҳисобдан чиқариш натижасида келиб тушган пул маблағи билан номоддий активнинг баланс қиймати уртасидаги фарқдан иборат.

4. Номоддий активларга амортизация ҳисоблаш тартиби

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида курсатилганидек, номоддий активларнинг қиймати унинг хизмат муддати мобайнида, бироқ ҳўжалик юритувчи субъектнинг фаолият курсатиш муддатида куп бўлмаган муддат мобайнида мўнтазам равишда ҳисобдан чиқарилиб бориши керак. Бу жараён номоддий

активларнинг амортизацияси деб аталади. Номоддий активнинг тахмин қилинаётган хизмат этиш муддати ноаниқ бўлса, унга амортизация 5 йил давомида ҳисобланади.

Хизмат қилиш муддатининг ўзгариши номоддий активлар ҳисобига таъсир қилади. Агар хизмат муддати узайтирилган бўлса, амортизация қилинмаган қиймат қолган давр давомида амортизация қилинади.

Номоддий активларга амортизация ҳисоблаш турли усуллар ёрдамида амалга оширилиши мумкин. Уларга қуйидагилар киради: бир текисда (тўғри чизиқли), камайиб боровчи қолдиқ усули ва ишлаб чиқариш (бажарилган иш ҳажмига мутаносиб равишда) усули. Биз олдинги мавзуда асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усулларига батафсил тўхталиб ўтганлигимиз ва бу усуллар номоддий активларга амортизация ҳисоблашда ҳам фарқ қилмаганлиги сабабли, қайта куриб чиқишни мақсадга мувофиқ деб топмадик.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, амортизация ҳисоблаш усулини танлашда, албатта, номоддий активнинг истеъмол хусусиятини ҳисобга олиш ва даврлар мобайнида имкони борича бир хил усулдан фойдаланиш маъқул. Номоддий активларга амортизация ҳисоблаш учун кўпроқ бир текисда ҳисобдан чиқариш усули тавсия қилинади. Агар борди-ю, амортизация ҳисоблаш усули ўзгарадиган бўлса, у ҳолда, жорий давр ва ҳисобланган амортизация учун тааллуқли тузатишлар қилиш лозим.

Номоддий активлар орасида «гудвилл» амортизация ҳисоблашнинг узига хослиги билан ажраб туради. Гудвиллни аста-секинлик билан емирилишини ҳисобга олган ҳолда, фойдали хизмат курсатиш муддати давомида ундан иқтисодий самара олиш даврида амортизация қилиниши лозим. Амортизация даромадлар ва харажатларни оқилона тарзда мос тушишига олиб келади, деб ҳисобланади. Афсуски, гудвиллнинг хизмат қилиш муддатини ҳисоблаш анча мушкул ҳолатдир. Шунинг учун гудвиллни 20 йил муддат ичида амортизация қилиш тавсия этилади.

Номоддий активлар амортизацияси ҳисоби "Номоддий активлар амортизацияси ҳисоби ҳисобварақлари"да олиб борилади. Асосий воситаларга эскириш ҳисобланиши сингари номоддий активларга ҳам эскиришни ҳисоблаш активлар ишига туширилган ойдан кейинги ойнинг 1 кунидан бошланади ва активлар ҳисобдан чиқарилган ойдан кейинги ойнинг 1 кунидан бошлаб амортизация ҳисобланиши тўхтатилади. Шу-

нингдек, ҳисобдан чиқарилган номоддий активлар буйича амортизация ҳисобланмайди.

Номоддий активларга амортизация ҳисобланганда қуйидаги бухгалтерия утказмалари берилади:

Дт – Асосий ишлаб чиқариш (ёки бошқа тегишли ҳисобварақлар);

Кт – Номоддий активларнинг амортизацияси.

5. Номоддий активлар чиқиб кетишининг ҳисоби

Номоддий активлар, маълум муддат корхона фаолиятида фойдаланиб бориш жараёнида ҳам маънавий, ҳам жисмоний эскириб боради. Шу сабабли, номоддий активлар ҳам турли усуллар (сотилиши, яроқсизлиги, бошқа корхоналарга беғараз берилиши ва низом капиталига улуш сифатида қуйилиши) орқали ҳисобдан чиқарилади. Номоддий активларни ҳисобдан чиқаришнинг сабаблари:

- тўлиқ эскирганда;
- қисман эскирганда;
- ортиқча (сотиладиган) бўлганда.

Номоддий активлар тўлиқ эскириши (тулиқ амортизация ҳисобланиши) сабабли ҳисобдан чиқариладиган бўлса, қуйидаги бухгалтерия утказмалари берилади:

а) номоддий активларнинг бошланғич қийматига:

Дт – Бошқа (номоддий) активларнинг сотилиши ва турли чиқими;

Кт – Номоддий активлар (турлари буйича).

б) номоддий активларнинг йиғилган амортизациясига:

Дт – Номоддий активлар амортизацияси ҳисоби;

Кт – Бошқа (номоддий) активларнинг сотилиши ва турли чиқими.

Қурилиб турибдики, номоддий активларнинг чиқиб кетиши "Бошқа активларнинг сотилиши ва бошқа чиқиб кетилиши" ҳисобварағида акс эттирилади. Ушбу ҳисобварағининг дебетида чиқиб кетаётган активнинг бошланғич қиймати, ҳисобдан чиқариш билан боғлиқ харажатлар ва активлар суммаси буйича ҚҚС суммаси курсатилса, унинг кредитида эса чиқиб кетаётган активларга ҳисобланган эскириш суммаси, шунингдек, активни сотишдан бошқача чиқиб кетишдан тушган фойда курсатилади.

Номоддий активлар қисман эскириши ёки кераксиз булганда чиқиб кетишининг бухгалтерия ёзувлари қуйидаги қуринишда расмийлаштирилиши мумкин:

а) номоддий активларни сотишдан фойда олганда:

Дт – Номоддий активларнинг эскириши;

Дт – Пул маблаглари;

Кт – Номоддий активлар;

Кт – Қўшилган қиймат солиғи;

Кт – Бошқа (номоддий) активларни сотилиши ва чиқиб кетишидан фойда.

б) номоддий активларни сотишдан зарар курганда:

Дт – Номоддий активларнинг эскириши;

Дт – Пул маблаглари;

Дт – Бошқа (номоддий) активларни сотилиши ва чиқиб кетишидан зарар;

Кт – Номоддий активлар;

Кт – Қўшилган қиймат солиғи.

6. Емириладиган активлар бўйича харажатларни ҳисоблаш

Емириладиган активлар деганда, одатда, фойдаланиш жараёнида жисмоний ҳажми камайиб, тугаб борувчи табиий ресурслар тушунилади. Бундай активлар жумласига урмонзорлар, нефт, табиий газ, олтин, кумуш, мис ва минерал қазилма турлари киритилиши мумкин. Табиий бойликларни ҳисобга олишда юзага келадиган асосий муаммолар:

– ишлаб чиқарилаётган табиий ресурслар қийматини аниқлаш;

– молиявий натижалар тугрисидаги ҳисоботда қийматини ҳисобдан чиқариш (амортизация)дир.

Биринчи муаммо, бевосита табиий ресурслар қийматини акс эттириши учун номоддий активга қандай аниқ харажатлар сармояланиши кераклигини аниқлаш масаласини ҳал қилиш талаб этилади.

Иккинчи муаммо эса номоддий активга амортизация ҳисоблаш учун белгиланадиган ставкани аниқлаш билан боғлиқ. Ҳисобот даври давомида ишлатиладиган табиий ресурслар қиймати унинг емирилиши, деб аталади ва у ресурслар фойдаланиш даражасини билдиради.

Емирилиш базаси — бу табиий ресурсларни қазиб олиш давомида амортизация қилинадиган ва номоддий активлар сифатида сармояланган пул суммасидир. Сармояланган қийматнинг бу суммаси табиий ресурсларни қазиб олиш даврининг охиригача қопланмайди ва қолдиқ қиймат активнинг базасини аниқлашга таъсир қилади. Қолдиқ қиймат ижобий ёки салбий бўлиши мумкин. Ижобий қолдиқ қиймати активнинг емирилиш базасини аниқлашда сармояланган қийматдан чиқариб ташланади.

Салбий қолдиқ қиймати эса активнинг емирилиш базаси аниқлангандан кейин, қилинадиган қушимча харажатлардан ташкил топади (масалан, урмонзорларни қирқиб олингандан кейин урнига ниҳолларни экиш харажатлари, қазилма бойликлари қазиб олингандан кейин унинг урнини фойдаланишга яроқли ҳолатга келтириб қуйиш ва шунга ухшашлар).

Табиий ресурсларга емирилишнинг умумий усули бўлиб — уларнинг қазиб олинган бирлиги усули ҳисобланади. Уни ҳисоблаш учун қазиб олинган табиий ресурслар бирлигининг смета қиймати ва емирилиш бирлиги ҳақидаги ахборотларга асосланиб қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$N_e = \frac{E_b}{C_k},$$

бу ерда, N_e — емирилиш бирлиги меъёри;

E_b — емирилиш базаси;

C_k — қидириб топилган фойдали қазилманинг смета қиймати.

Табиий ресурслардан фойдаланиш ҳисобини тушунтириш учун қуйидаги мисолни келтирамиз. Фараз қилайлик, Буз туманида жойлашган «урмонзор» урнига боғ яратиш мақсадида тугатилмоқчи. Шу сабабли, бу тумандаги «Буз йигит» фирмаси дарахтларни кесиб олиш ҳуқуқини сотиб олди. Ўрмонни кесиб олиш ҳуқуқи 1000,0 млн. сумни ташкил қилди. Тузилган контрактга биноан, ерни кесилган дарахтлардан тозалаб олгандан кейин 1000 минг дона ниҳол экиш талаб қилинади ва унга 200,0 млн. сум сарфланади.

Агар фирма «урмонзор»нинг 5000.000 кв.метрини кесиш ва унинг материалларини ишлатишни режалаштирган бўлса,

ҳар кв.метрга туғри келадиган емирилиш бирлиги қуйидагича булади:

$$N_e = \frac{1200.000.000}{5000.000} = 240 \text{ сум/кв.м.}$$

Маълумки, емирилатган активни ишланмага тайёрлаш жараёнида қилинадиган ҳар қандай чиқим емирилиш базасига қушилади. «Буз йингит» фирмаси биринчи йили 1000000 кв.м., иккинчи йили 2500000 кв.м., учинчи йили 1500000 кв.м. урмонни кесиб олди. Унда қуйидаги бухгалтерия утказмалари берилади:

Дарахтларни кесиб олиш ҳуқуқини сотиб олинишига:

Дт — Ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи — 1.000.000.000;

Кт — Пул маблағлари — 1.000.000.000;

1- йилдаги емирилиш учун:

Дт — Асосий ишлаб чиқариш — 240.000.000;

Кт — Жамланган емирилиш — 240.000.000;

2 - йилдаги емирилиш учун:

Дт — Асосий ишлаб чиқариш — 600.000.000;

Кт — Жамланган емирилиш — 600.000.000;

3 йилдаги емирилиш учун:

Дт — Асосий ишлаб чиқариш — 360.000.000;

Кт — Жамланган емирилиш — 360.000.000.

Уч йилдан сунг номоддий активнинг баланс қиймати қуйидагича ҳисобланади:

Ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи — 1.000.000.000;

Минус жамланган емирилиш — 1.200.000.000;

Соф баланс қиймати — 200.000.000.

Ана шу ҳисобланган ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқи ҳисобварағидаги соф баланс қиймати биз юқорида номини тилга олган «салбий қолдиқ қиймати», деб айтилади.

Компания ниҳолларни утказиш буйича ишларни амалга оширгандан кейин, қилинган харажатларни акс эттириш учун қуйидаги бухгалтерия ёзувлари амалга оширилади:

Дт — Жамланган емирилиш — 200.000.000;

Кт — Пул маблағлари — 200.000.000.

Шундан кейин ер ва табиий ресурслардан фойдаланиш ҳуқуқининг соф баланс қиймати нолга тенг бўлди.

10- МАВЗУ. ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИНГ ВАҚТДАГИ ҚИЙМАТИ

1. Молиявий ресурсларнинг вақтдаги қиймати ҳақида тушунча

Иқтисодийтимизни бозор муносабатларига утиши туфайли молиявий ресурсларни бошқариш, улардан фойдаланиш соҳасида ҳолат кескин ўзгарди ва бу ўзгаришларнинг энг асосийлари қуйидагиларда намоён бўлмоқда:

- жуда кўп чекловлар, хусусан, айланма маблағларни метёрлаштириш бекор қилинди ва бу молиявий ресурслардан эркин фойдаланиш учун шароит яратди;

- корхоналар молиявий натижаларини тақсимлаш ва фойдани тақсимлаш тубдан ўзгарди;

- молиявий ресурслар роли бениҳоя ошди ва уларни оқилона бошқариш зарурати тугилди;

- янги турдаги молиявий ресурслар, хусусан, пул эквивалентлари юзага келдики, уларни бошқаришда вақт аспекти ҳал қилувчи рол уйнай бошлади;

- корхоналар инвестицион вариантларида жиддий ўзгаришлар юз бермоқдаки, уларни қуйиш учун янги имкониятлар тугилди;

- бозор иқтисодийтига ўтиш даврига ҳос бўлган юқори даражадаги инфляция ва ишлаб чиқариш ҳажмини пасайишида намоён бўлувчи молиявий беқарорлик шароитида пул маблағларини, ҳатто, давлат банкларида сақлаш ҳам кузлаган манфאתни бермай қўйди.

Юқоридаги ўзгаришлар пул маблағларидан фойдаланишда яна бир янги хусусият — **пулнинг вақтдаги қиймати** мавжудлигини ва улардан фойдаланишда бу хусусиятларни инобатга олишгина, юқори самара беришини кўрсатиб турибди.

Пулни вақтдаги қийматининг ўзгаришига икки нуқтаи назардан қараш мумкин, бир томондан, пул маблағларини ишлатилмай туриши натижасида унинг қийматининг (сотиб олиш қобилиятини) тушиб кетиши ва иккинчидан, пул маблағларининг айланишда бўлиши турли миқдордаги даромад келтириш йўли билан ўз қийматини ошириб бориши. Иккала нуқтаи назарни мисол ёрдамида тушунтиришга ҳаракат қиламиз.

Сизнинг корхонангиз 180,0 млн. сўм миқдорида буш пул маблагига эга, йиллик инфляция даражаси эса 25 фоизни ташкил қилсин. У ҳолда, бир йилдан кейин корхонанинг пул маблаглари ҳисобварагида ётган пули узининг сотиб олиш қобилиятини тўртдан бирга, яъни 36,0 млн. сўмга йўқотади ёки жорий вақтдаги қийматини 144,0 млн. сўмини ташкил қилади. Энди тасаввур қилинг, агар корхонангиз транспорт воситаларига ёқилги-бензин ишлатадиган бўлса-ю, йил охирида (бир литри 250 сўм) йил бошига (бир литри 200 сўмга) нисбатан бензин нархи 25 фоизга кутарилган бўлса, у ҳолда, Сизнинг корхонангиз мавжуд пул маблагига йил бошида 900 минг литр, йил охирида эса 720 минг литр сотиб олиш имкониятига эга бўлади холос.

Бошқа бир мисол. Агар корхонангиз йилига 20,0 млн. сўм даромад келтирувчи муомалада иштирок этмоқда ва Сизга йилига 10 млн. сўмдан даромад олиш ёки бир йўла икки йилдан кейин 20 млн. сўм олиш вариантларини таклиф қилди. Табиийки, Сиз биринчи вариантни танлаган бўлар эдингиз. Энди тасаввур қилинг: вариант бироз ўзгартирилди. Агар Сиз ҳар йили 10,0 млн. сўмдан даромад олсангиз, агар икки йилдан кейин бир йўла 23,0 млн. сўмдан олиш мумкинлиги таклиф қилинди. Бундай ҳолда, дарҳол бирон-бир қарорга кела олмаслигингиз табиий. Чунки Сиз, албатта, бошқа даромад келтирувчи муқобил вариантларни куриб чиқишингизга тўғри келади.

Куриниб турибдики, пул маблағларини бошқариш ва улардан самарали фойдаланиш жуда муҳим аҳамиятга эга бўлиб, бунда албатта, унинг вақтдаги қийматини қандай ўзгартириб бориши ва бу ҳолатни ҳисобга олиш учун нималарни эътиборга олиш кераклигини яхши билиш лозим. «Пул-вақт» муаммоси янгилик эмаслиги ва ҳозирги нуқтаи назардан унинг келгусида келтирадиган даромадларини аниқлашнинг модел ва алгоритмлари ишлаб чиқилганлиги ҳаммамизга маълум. Лекин унинг кўп қирраларини ҳамма ҳам яхши билавермайди. Шунинг учун ҳам биз талабаларимизга пулнинг вақтдаги қиймати билан боғлиқ масалаларни атрофлича тушунтириб ўтишга қарор қилдик.

2. Оддий ва мураккаб фоизлар ҳақида тушунча

Корхоналар ҳужалик фаолияти жараёнида юз берадиган молиявий муомалалар ранг-баранг бўлиб, уларда пул маб-

лағларининг вақтдаги қийматини ҳисобга олишни тақозо қиладиган катта қисмини қарз олиш ёки қарз бериш муомалалари ташкил қилади. Гарчанд, бу операциялар асосида, бир қарашда жуда оддий ҳисобланган фоизларни ҳисоблаш турсада, бу ҳисоблар молиявий шартнома-контрактлар шартларидан келиб чиқиб, фоизларни ҳисоблаш тезлиги ва усулига ҳамда қарзларни бериш ва қоплаш вариантларига қараб турлича бўлиши мумкин.

Молиявий муомалаларда **фоиз деганда** — молиявий ресурсларда фойдаланиш қиймати бўлиб, у инвестициялар буйича даромад ёки олинган кредит — қарз учун туловдир. Фоизлар улар ҳисобланаётган асосий суммани узгариши ёки узгармаслиги нуқтаи назардан икки турга — оддий ёки мураккаб фоизларга ажратилиши мумкин.

Оддий фоиз деганда — доимий (узгармас) асосий суммага кўпайтириладиган фоиз ставкаси тушунилади.

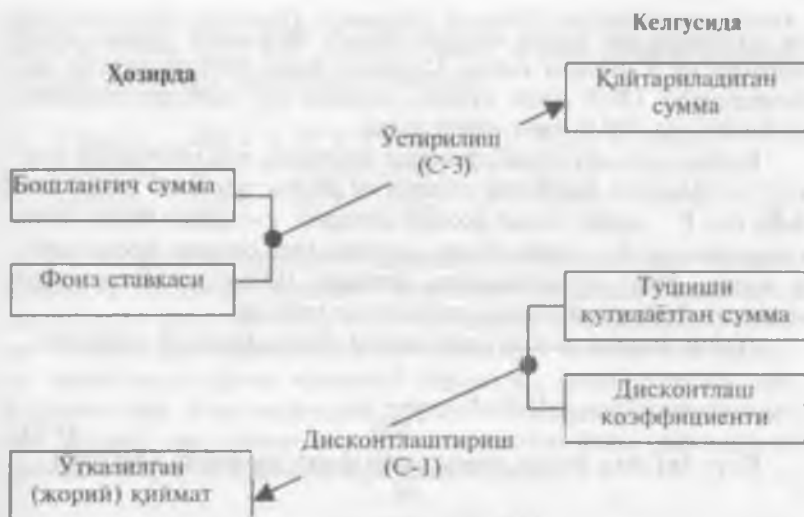
Мураккаб фоизлар — узгарувчан асосий суммага кўпайтириладиган фоиз ставкасидир.

Кўриниб турибдики, оддий ва мураккаб фоизлар орасидаги фарқ уларни ҳисоблаш учун олинган асосий сумманинг узгариши ёки узгармас бўлиши экан. Асосий сумма деганда нима тушунилади? **Асосий сумма деганда**, қарзга бўлмаса, фойдаланишга олинган ёки инвестиция қилинган ва фоиз ҳисобланиши зарур бўлган сумма тушунилади.

Ҳап молиявий муомалаларда кенг тарқалган асосий тушунчалар устида кетар экан, урни келганда, ана шу молиявий муомалаларнинг мантиқи ва у билан боғлиқ яна айрим тушунчаларга ҳам тўхталиб ўтсак.

Биз юқорида молиявий ресурсларни, хусусан, пул маблағларининг вақтдаги қиймати ҳақида гапирган пайтимизда, уларни ҳозирги вақт нуқтаи назаридан туриб келгуси қийматини ёки келгуси давр нуқтаи назаридан туриб пулнинг ҳозирги кунги — жорий қийматини ҳисоблаш зарурати мавжудлиги ҳақида тўхталиб ўтгандик. Молиявий операциялар мантиқи ана шу нуқтаи назаридан қуйидаги чизма тариқасида акс эттирилиши мумкин (10.1-чизма).

Молиявий муомалалар мантиқи келтирилган чизмадан кўриниб турибдики, ҳар қандай оддий молиявий келишувда учта қиймат иштирок этиб, улардан икkitаси маълум, учинчисини ҳисоблаб топиш зарур.

10.1-чизма. Молиявий муомалалар мантиқи.

Агар молиявий ҳисобларда бошлангич сумма ва фонд ставкаси берилган бўлса-ю, пул маблағларининг келгуси қийматини ҳисоблаб топиш зарур бўлса, бундай муомалалар **пул маблағларининг ўстирилиши**, деб айтилади.

Агар молиявий ҳисобларда келгусида тушиши кутилаётган (қайтариладиган) сумма ва дисконтлаш коэффициенти берилган бўлса-ю, пул маблағларини утказилган (жорий) қийматини ҳисоблаб топиш зарур бўлса, бундай муомалалар **пул маблағларини дисконтлаштирилиши**, деб айтилади.

Энди юқорида берилган тушунчалар моҳиятини янада яхшироқ тушуниб олиш учун оддий мисоллар ёрдамида оддий ва мураккаб фондларни ҳисоблаш йули билан пул маблағларини ўстирилиши жараёнларини батафсилроқ куриб чиқамиз.

Даставвал оддий фондлар ҳақида. Фараз қилайлик, Сиз 200,0 минг сўмдан иборат ўз маблағингизни «Халқ банки»га қатъий белгиланган 20,0 фоизлик ставкада 3 йил муддатга қуйдингиз. Бунда ҳисобланган йиллик фондлар асосий суммага қўшилмайди, балки ҳар йили Сизга берилиб боради деб ҳисоблайлик. У ҳолда, бир йилдан кейин Сиз қуйилмангиз учун 40,0 минг сўм миқдорда фонд даромади оласиз ва келгу-

си йилларда ҳам худди шундай йилига 40,0 минг сўмдан олиб борасиз ва 3 йилдан кейин Сизнинг фоиз кўринишидаги даромадингиз 120,0 минг сўмни, умумий пул маблағингизнинг қиймати эса 320,0 минг сўмга етади.

Келинг, ана шу оддий фоизлар ёрдамида пул маблағини келгуси қийматини ҳисоблаш алгоритми билан танишиб чиқайлик. Агар биз P – ҳарфи билан асосий суммани; r – ҳарфи билан фоиз ставкасини ва n – ҳарфи билан давр(йил)лар сонини ифодаласак, у ҳолда, фоиз кўринишидаги даромад (D)ни ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланишимиз мумкин:

а) бир йилдан кейин олинадиган фоиз даромади миқдори:

$$D = P \cdot \frac{r}{100}; \quad (1.1)$$

б) уч (n) йил ичида олинадиган фоиз даромади миқдори:

$$D = P \cdot \frac{nr}{100} \quad (1.2)$$

Агар пул маблағларини умумий қиймати (S) уч (n) йилдан кейин қандай суммани ташкил қилишини билмоқчи бўлсак, у ҳолда, қуйидаги формуладан фойдаланамиз:

$$S = P + \frac{Pnr}{100} \quad (1.3)$$

Агар формулаларни қўллаш жараёнида фоиз ставкалари ўрнига фоиз коэффициентларидан фойдалансангиз юқоридаги формулаларни янада соддароқ кўринишга келтириб олишингиз мумкин. Масалан, фоиз ставкаси 20,0 фоизни ташкил қилса, фоиз коэффициенти (R) - 0,20 ни ташкил қилади (яъни фоиз ставкасини 100га бўлиб оламиз). Натижада юқорида келтирилган (1.3) формулани бироз бошқача кўринишда тасаввур қилиш мумкин:

$$S = P + P \cdot n \cdot R \text{ ёки } S = P \cdot (1 + n \cdot R) \quad (1.4 - 1.5)$$

Юқоридаги мисол маълумотлар асосида келтирилган формулалардан фойдаланиб, фоиз кўринишидаги даромадлар ва пул маблағларини келгуси қийматларини ҳисоблаб кўришингиз мумкин.

Мураккаб фоизларни ҳисоблаш. оддий фоизларни ҳисоблашдан фарқ қилади ва бу фарқ асосан, фоиз

ҳисобланувчи (асосий) суммани узгариб боришидир. Бунда асосий сумма ҳар йили олинган фоиз тулови ҳисобига ортиб боради. Масалан, юқоридаги мисолда:

1-йилга	$200,0 + 20 \% = 200,0 \cdot (1 + 0,20) = 240,0$
2-йилга	$240,0 + 20 \% = 240,0 \cdot (1 + 0,20) = 288,0$
3 йилга	$288,0 + 20 \% = 288,0 \cdot (1 + 0,20) = 345,6$

Уч йилда олинган фоиз даромади 145,6 минг сум булади. Қилинган ҳисоблар курсатиб турибдики, мураккаб фоизларни ҳисоблашда фоиз ҳисоблаш учун фойдаланаётган сумма ҳар йили ҳисобланган фоиз ҳисобига узгариб бормоқда, яъни асосий суммага ҳисобланган фоиз қўшилиб бормоқда, фоиз ставкаси эса узгаргани йўқ. Агар юқоридаги шартли белгилардан фойдаланадиган бўлсак, ҳар йилни охирига олинаётган фоиз дароматини қуйидаги формула ёрдамида ифодалаш мумкин:

$$D = P \cdot R \quad (1.6)$$

Кейинчалик, давр охирига бориб ҳисобланган сумманинг ўзгариши қуйидагича булади:

$$S = P + P R \quad (1.7)$$

Ёки бу ифодани қуйидагича ҳам ёзиш мумкин:

$$S = P \cdot (1 + R) \quad (1.8)$$

ва ниҳоят пул қўювчи — инвесторнинг p йилдан кейин пул маблағлари миқдори (пул маблағларининг келгуси қиймати)ни қуйидаги формула ёрдамида ҳисоблаш мумкин:

$$S = P \cdot (1+R)^n \quad (1.9)$$

бу ерда, n — ҳисобот давридаги йиллар сони (фоизлар ҳисоблашнинг даврийлиги).

3. Пул оқимларининг келгуси қиймати

Корхоналар хўжалик фаолиятларида купчилик ҳолларда пул маблағларини келгуси қийматларини ҳисоблаб топишга

тугри келади. Пул маблағларини мураккаб фоизлар асосида юқорида келтирилган:

$$S = P \cdot (1+R)^n$$

формуласи орқали ҳисоблаш мумкин. Мураккаб фоизларни ҳисоблашлар бир хил фоиз ставкалари(R)да бир хил даврлар(n)га ҳисоблашлар амалга оширилганлиги учун $(1+R)^n$ куринишидаги коэффициентларни олдиндан ҳисоблаб олиш мумкин. Бу коэффициентлар йиллар ва фоиз ставкалари ўзгариб бориши билан, улар ҳам ўзгариб боради. Юқоридаги формуладан фойдаланган ҳолда, ҳисоблаб топилган пул маблағларини келгуси қийматларини ҳисоблаш учун махсус коэффициентлар илова тариқасида бериледи (иловадаги С-3 жадвали).

Келтирилган формула ёрдамида пул маблағларига фоизлар ҳисоблашлар ҳар йилнинг охирида ҳисоблаб боришни инобатга олади. Қупчилик амалий фаолиятларда фоизларни ҳисоблаш ёки тулаш ойма-ой (йилига 12 марта) ёки чоракма-чорак (йилига 4 марта) амалга оширилиши мумкин. Ана шундай ҳолларда фоизларни ҳисоблаш учун юқорида келтирилган формулани бироз ўзгартириш йўли билан пул маблағларининг келгуси қийматини ҳисоблаш мумкин. Масалан, агар ҳисоблашлар ҳар бир даврда, m марта амалга оширилса, n давр охирига (ҳисобланган фоизлар асосий суммага капиталлаштириш йўли билан) пул маблағларининг қийматини ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$S = P \cdot \left(1 + \frac{R}{M}\right)^{nm} \quad (1.10)$$

Масалан, 1000,0 минг сўм миқдордаги маблағингизни йиллик 6 фоизли ставка бўйича 5 йилга банкка қўйдингиз. Фоизлар ҳар кварталда ҳисоблаб борилади. Пул маблағингиз беш йилдан кейин 1346,9 минг сўмни ташкил қилади, яъни:

$$S = 1000,0 \left(1 + \frac{0,06}{4}\right)^{4 \cdot 5} = 1000,0 \cdot (1+0,0015)^{20} = 1346,9 \text{ минг сўм}$$

Шундай қилиб, юқоридаги формулалар ёрдамида пул маблағларини келгуси қийматларини нафақат йиллар бўйича, балки ойлар ёки ярим йиллар ва чораклар бўйича ҳам ҳисоблаб бориш имконини беради.

4. Пул оқимларнинг жорий қиймати

Пул оқимларининг жорий қиймати дисконтланган қиймат деб ҳам аталади. Жорий қиймат келгусидаги пул маблагларининг қирим ёки чиқимининг бутунги қундаги суммасидир (10.1-чизмага қаранг). Жорий қиймат келгусида олинадиган қандайдир суммага эришиш учун ҳозирда қўйилиши керак бўлган капитал қўйилмалар суммасини ўзида ифодалайди. Уни бошқача қилиб, келгуси эҳтисжларимизнинг ҳозирги қиймати, деб ҳам айтиш мумкин. Жорий қийматни ҳисоблаш пул оқимларининг келгуси қийматларини ҳисоблашга нисбатан аксинча ҳисобланади. Уни ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$P = S \cdot 1 / (1+R)^n, \quad \text{ёки} \quad P = \frac{S}{(1+R)^n} \quad (1.11)$$

Пул оқимларнинг жорий қийматини ҳисоблашда турли даврларда (n) турли фоиз ставкалари (R) учун $(1+R)^n$ нинг қийматлари коэффициент кўринишида илова қилиб берилган (иловадаги С-1 жадвали).

5. Аннуитетнинг жорий ва келгуси қиймати

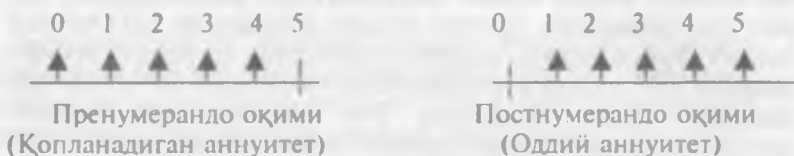
Аннуитет — ўзаро тенг вақт оралиғидан кейин амалга ошириладиган ўзаро тенг бўлган туловлар кетма-кетлигидир. Демак, аннуитетларда:

- ҳамма туловлар ёки тушумлар ҳажми бўйича бир хил бўлиши зарур;
- туловлар ва тушумлар даврийлиги бир хил бўлиши лозим;
- фоизлар ҳар бир давр учун бир мартаба ҳисобланиши керак.

Аннуитет туловлари асосига қўйилган ҳисоблаш тартибидан қарзли ва улушли қимматли қоғозларни баҳолашда, инвестицион лойиҳаларни таҳлил қилишда ва молиявий ижара бўйича туловларни амалга оширишни ҳисоблашларда кенг фойдаланилади. Улар доимий бир хил вақтда бир хил суммага тенг бўлган туловларни ташкил этади.

Амалга ошириладиган туловлар бўйича пул оқимини давр бошида ёки уни охирида амалга оширилиши нуқтаи назаридан аннуитетларни 2 турга ажратилади: пренумерандо ва постинумерандо. **Пренумерандо** турида пул туловлари ҳар бир даврнинг бошига, яъни бўнак тариқасида берилиб боради ва бундай аннуитетлар

қопланадиган аннуитетлар, деб ҳам айтилади. **Постнумерандо** тури-
да эса туловлар ҳар бир даврнинг охирида амалга оширилади ва бу
туловларни **оддий аннуитетлар**, деб ҳам айтилади (10.2- чизма).

10. 2- чизма. Пул оқимларининг турлари.

Амалиётда пул оқимларининг постнумерандо (оддий ан-
нуитетлар) тури кўпроқ тарқалган бўлиб, айнан шу турдаги
пул оқимлари инвестицион лойиҳаларни таҳлил қилиш услу-
биёти асосига қўйилгандир.

Аннуитетлар ҳам пул оқимларининг келгуси ва жорий
қийматлари бўйича ҳисобланиши мумкин.

Оддий аннуитетнинг келгуси қиймати — бу бугунги вақтдан
бошлаб то келгусидаги маълум вақт ҳолатигача амалга оширилган
бир хил туловлардан келиб чиқадиган ва келгусида қандайдир вақт
ҳолатида олинадиган суммадир (10.3-чизма).

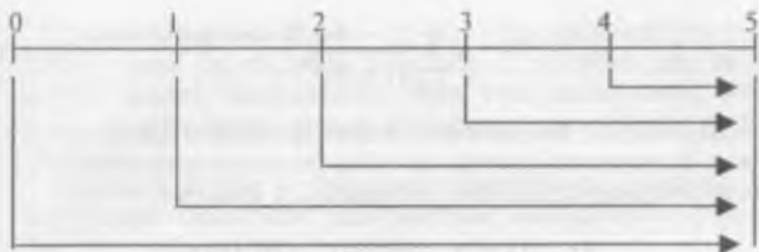
Оддий аннуитетни ҳисоблаш, чизмада кўриниб турганидек,
мунтазам тушиб турадиган пул маблағи (A) ва белгиланган фоиз
ставкаси (R) курсаткичларидан фойдаланилган ҳолда амалга оши-
рилади. Аннуитетлар мантиғидан келиб чиқиб тасаввур қилиш
мумкинки, пул маблағлари қуйидаги кўринишда ўсиб борали:

$$A, A \cdot (1+R), A \cdot (1+R)^2, \dots, A \cdot (1+R)^{n-1} \quad (1.12)$$

Пул маблағларини келгуси қийматини ҳисоблашда
қўлланадиган формулани эса, қуйидагича ифодалаш мумкин:

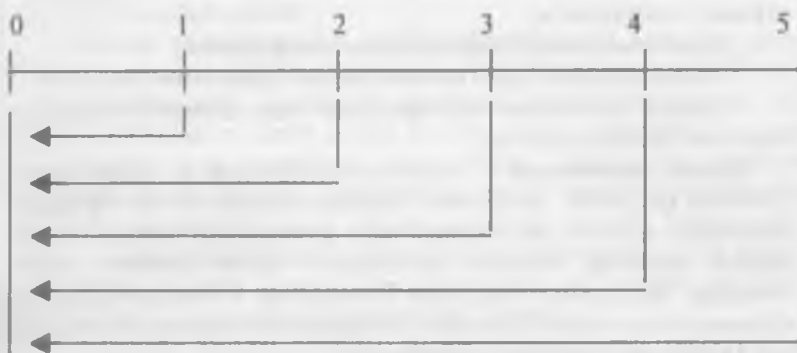
$$S = A \cdot \sum_{k=1}^n (1+R)^{n-k} \quad (1.13)$$

Аннуитетларни ҳисоблашда қўлланадиган формулалар бироз
мураккаб бўлганлиги учун, яхшиси ана шу формулалар асосида
ҳисоблаб қўйилган коэффициентлардан фойдаланиш мақсадга му-
вофиқ. Оддий аннуитетларнинг келгуси қийматини ҳисоблаш учун
бундай коэффициентлар иловада келтирилган (иловадаги С-4 жад-
вали).

10.3-чизма. Оддий аннуитетларнинг келгуси қиймати.

Оддий аннуитетнинг жорий қиймати — бу келгусида амалга оширилиш керак бўлган бир хил туловларнинг жорий қийматидир. Аннуитетларнинг жорий қиймати оддий аннуитетларнинг келгуси қийматига тескари бўлган жараёндир (10.4-чизма).

10.4-чизма. Оддий аннуитетларнинг жорий қиймати.

Бунда давр бошига қўйилган маълум миқдордаги сумма белгиланган давр мобайнида бир хил суммада тулаб ёки олиниб борилади. Бунга молиялаштириладиган ижара, инвестициянинг қайтиши, маълум маънода асосий воситалар амортизациясини ҳам мисол қилиб келтириш мумкин.

Оддий аннуитетнинг жорий қийматини ҳисоблаш учун қуйидаги формуладан фойдаланиш мумкин:

$$P = A \cdot \sum_{k=1}^n \frac{1}{(1 + R)^k} \quad (1.14)$$

Шунингдек, аннуитетнинг жорий қийматини ҳисоблаш учун махсус формулалар ёрдамида ҳисобланган коэффициентлар жадвалдан фойдаланиш мумкин (иловадаги С-2 жадвали).

11- МАВЗУ. ЛИЗИНГ ҲИСОБИ

1. *Лизинг тушунчаси ва унинг иқтисодий таркиби*

Лизинг — лизинг шартномасини амалга ошириш билан боғлиқ иқтисодий ва ҳуқуқий муносабатларнинг мажмуаси ҳисобланади. Лизингни ажратиб турувчи белгилар қуйидагилардан иборат:

- муносабатларда учинчи томон (лизинг объекти сотувчиси)нинг мавжудлиги;
- шартнома мажбуриятларининг мавжудлиги;
- лизингта бериш учун мулкни махсус тарзда сотиб олиниши;
- лизинг объектини тадбиркорлик мақсадларида фойдаланишнинг мажбурийлиги;

Лизинг шартномаси — мулкни сотиб олиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини шартнома асосида жисмоний ёки ҳуқуқий шахсларга маълум ҳақ эвазига вақт ҳамда шартномада белгиланган шартлар асосида топшириш билан боғлиқ шартномадир. Шартнома шартлари Ўзбекистон Республикасининг «Лизинг тўғрисидаги Қонуни», Фуқоролик Кодекси ва томонлар келишувига асосан белгиланади.

Лизинг фаолияти — лизинг асосида мулкни сотиб олиш ва ундан фойдаланиш ҳуқуқини топшириш билан боғлиқ инвестиция фаолиятидир.

Лизинг муносабатларининг объекти бўлиб тадбиркорлик фаолиятида фойдаланиш мумкин бўлган ҳар қандай ноистеъмол буюмлари ҳисобланади. Амалдаги қонунчиликка асосан, қуйидагилар лизинг объекти бўлиши мумкин эмас:

- ер участкалари ва бошқа табиат объектлари;
- интеллектуал мулк натижалари.

Лизинг муносабатларида бухгалтерия ҳисобини қизиқтирувчи субъектлар сифатида «лизингта берувчи» ва «лизингта олувчи»ни келтириш мумкин.

Лизингга берувчи бўлиб — ўз ёки жалб қилинган маблағлар эвазига мулк сотиб олиб, уни лизинг олувчига ҳақ эвазига маълум вақтга фойдаланиш учун ёки кейинчалик эгалик қилиш шарти билан тақдим қилувчи жисмоний ёки ҳуқуқий шахсдир.

Лизингга олувчи — бу лизинг шартномаси шартлари асосида лизинг объектини тадбиркорлик мақсадларида фойдаланиш учун қабул қилиб олувчидир.

Лизинг муносабатларининг иқтисодий асосини қуйидаги унсурлар ташкил қилади:

- лизинг объектининг олди-сотдиси;
- лизингга берувчи маблағининг инвестицияга сарфланиши;
- лизинг объектининг лизинг олувчига ижарага берилиши;
- лизингга олувчи томонидан бу объектни қабул қилиб олиниши;
- шартнома муддати охирида мулкни сотиб олиниши эҳтимоли мавжудлиги.

Лизинг тўловлари деб, лизинг шартномаси ҳаракати давомида шартнома шартларига кўра, тўловларнинг умумий суммасига айтилади. Лизинг тўловларига лизинг берувчини асосий воситаларни сотиб олиш ва уни лизинг олувчига ўтказиш ва лизинг шартномасида кўрсатилган бошқа хизматларни қоплаш билан боғлиқ харажатлар ҳамда лизинг берувчининг даромадига киради. Агар лизинг муддати тугагач, лизинг объекти лизинг олувчининг мулкига айлантирилиши кўзда тутилган бўлса, шартноманинг умумий суммасига лизинг объектини сотиб олиш баҳоси киритилиши мумкин.

Лизингга берилган мулк лизинг шартномаси тугагунга ва лизингга олувчи ўз мажбуриятларини тулиқ бажарилмагунга қадар лизинг берувчининг мулки бўлиб қолаверади.

2. Лизингнинг устулиги ва камчиликлари

Лизингнинг устулиги:

Ҳозирги кунда корхоналар моддий-техника таъминоти базасини ривожлантириш мақсадида йирик капитал қуйилмаларни амалга ошириш имконини берувчи асосий молиявий дастаклардан бири ҳисобланади. Усқуналарни сотиб олишнинг бошқа (усқунани етказиб бергандан кейин туловни амалга ошириш, туловни узайтириш шарти билан сотиб

олиш, банк кредити ҳисобига сотиб олиш) усулларига қараганда қуйидаги бир қатор устунликларга эга:

- лизинг ижарачи корхонага бир марталик йирик харажатлар қилмай ва қарз маблағларидан фойдаланмай туриб ишлаб чиқаришни кенгайтириш имконини беради;

- қарз капитали жалб қилинмаганлиги учун балансда ўз ва қарз капиталининг мақбул нисбатини ушлаб туриш имконини беради;

- банк кредитидан фарқли ўлароқ лизинг ускунани сотиб олиш учун 120 фоизли таъминот талаб қилинмайди;

- лизинг асосий воситани сотиб олиш билан боғлиқ лойиҳани 100 фоиз молиялаштириш имконини беради ва у туловларни дарҳол бошланишини талаб қилмайди. Бу эса сезиларли молиявий қийинчиликларсиз корхонага асосий воситаларини янгилаш ва қимматли ускуналарни сотиб олиш имконини беради;

- лизинг шартномасига кўра, ижара туловлари ускуна ўрнатилиб, созланиб ва фойдаланишга топширилгандан кейин маҳсулотни сотишдан олинган даромад ҳисобидан амалга оширилиши мумкин;

- лизинг шартномасида ўзгарувчан кредит фоизларидан фарқли ўлароқ, қатъий фоиз ставкалари қўлланилади;

- лизинг туловлари лизингга олувчи корхонанинг маҳсулот таннархига олиб борилади. Бу эса солиққа тортилдиган фойда суммасини камайтиради;

- ишга туширилиши узоқ муддатни талаб қиладиган ускуналарни тайёрлашга буюртма беришдан кўра, фойдаланишга тайёр бўлган ускунани ижарага олиш қулайроқдир;

- баъзида активларга фақат вақтинча, мавсумий ёки бир марталик талаб бўлади, бундай ҳолда ижара доимо фойдаланишда бўлган активларга эгалик қилиш билан боғлиқ ноқулай бўлган муаммоларини йўқ қилишга ёрдам беради;

- ижарага олиш ҳар йили янги ва унумдорлиги ўта юқори бўлган ускуналарни ишлаб чиқаришга жалб қилиш имконини беради ва ҳоказо.

Лизингнинг камчиликлари:

- юқори даражадаги фоиз туловларининг белгиланиши;

- мавсумий ижарада асбоб-ускуна керак бўлган пайтида топиш мумкин бўлади, деб кафолат бериб бўлмайди;

– белгиланган фоиз ставкалари қатъий бўлганлиги учун банк кредити фоизлари кутарилганда асосий воситани лизингга берган томон даромади камайиши ёки зарар қуриши мумкин.

3. Лизингнинг турлари

Лизинг берувчига лизинг олувчи томонидан харажатларни қоплаб бериш ва мулк ҳуқуқини ўтказиш шартларига кура, лизингнинг қуйидаги турлари мавжуд:

- **молиялаштириладиган лизинг;**
- **жорий лизинг.**

«Лизинг ҳисоби» деб номланган 6-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартига кура, «*молиялаштириладиган ижара*» — бу шундай ижараки, унда активларга эгалик қилиш ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган барча таваккалчилик ва рағбатлантиришлар ўзга томонга ўтказилади.

Лизинг шартномаси муддати тамом бўлгач, унинг объекти, агар шартномада бошқа ҳолатлар кўзда тутилмаган бўлса, лизингга олувчининг мулкига айланади.

Эгалик ҳуқуқи билан боғлиқ бўлган ҳеч қандай таваккалчилик ва рағбатлантиришлар келтирмайдиган ижара «жорий ижара» деб аталади.

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларига мувофиқ қуйидаги шартлардан бирига мос келадиган ижара молиявий ҳисобланади:

– ижара муддати тугагач, активларга эгалик қилиш ҳуқуқи ижарачига ўтказилади;

– ижара активларни бозор нархидан пастроқ нархда харид қилиш имкониятини беради;

– ижара муддати активнинг фойдали ишлатиш муддатининг купроқ қисмини ташкил этади (таъсияга кура 80 фоиздан ортигини);

– ижара бошида жорий минимал ижара туловлари асосида ижарага олинган мулк ижаранинг бошланиш санасида бозор нархидан катта ёки унга тенг бўлади.

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларига кура, юқорида келтирилган мезонлардан ташқари қушимча қуйидаги шартлар киритилган:

– ижара муддати 12 ойдан ошishi лозим;

– ижара муддати тугаши санасида ижара объектларининг қолдиқ қиймати ижара бошланишидаги қийматининг 20 фоиздан камини ташкил этади;

– лизингнинг бутун муддати давомидagi туловларнинг жорий қиймати ижара объектi қийматининг 90 фоиздан ортиқ бўлиши лозим.

4. Ижарага берувчида молиявий ва жорий ижара ҳисоби

Ижарага берувчида молиявий ижара ҳисоби. Ижарага берувчида хужалик муомалаларини ҳисобга олиш қуйидаги йуналишлар бўйича амалга оширилади:

– лизингга олувчи учун асосий восита сотиб олиш муомалалари;

– сотиб олинган асосий воситани лизингга топшириш муомалалари;

– лизингга берувчи ва олувчи орасидаги ҳисоб-китоб муомалалари;

– лизингга берилган асосий воситани лизингга олувчига мулк сифатида ўтказиш ёки уни қайтариб олиш муомалалари.

Хужалик муомаласининг ҳисоби бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари асосида ташкил қилиниши лозим.

1-мисол, компания кейинчалик 5 йил муддатга лизинг бернш мақсадида ускуна сотиб олди. Ускунанинг қиймати 1000000 сум. Йиллик тулов миқдори 300000 минг сумни ташкил қилади. Шартнома шартларига кўра, тулов тулиқ узилмагунга қадар лизингга олувчи ускунани ижарага берган ташкилотга 12 фоиз миқдорида фоиз туловлари тулайди. Асосий восита ижарага бутун фойдали хизмат муддатига берилади ва ижаранинг охирида тугатиш қиймати булмайди деб кутилади. Ижара муддати тугаганда асосий воситани ижарага олувчи ижарага берувчидан 50000 сумга сотиб олиш ҳуқуқига эга. Бу эса ижарага берилган асосий воситанинг кафолатланган қолдиқ қийматиدير.

Ушбу хужалик муомалаларини бухгалтерия ҳисобида туғри акс эттириш учун қуйидаги ҳаракатларни амалга оширамыз:

1. Лизингга берилган асосий воситанинг жорий қийматини аниқлаймиз.

Ижарага олувчи 5 йил мобайнида 300000 сумдан туловларни амалга ошириши кузда тутилганлиги учун, бундай аннуитетнинг жорий қиймати 3,6048 (С-2 жадвали) коэффициентини ҳисобга олган ҳолда, 50000 сумлик кафолатланган қолдиқ қийматининг жорий даражаси эса - 0,5674 (С-1 жадвали) коэффициентини ҳисобга олган ҳолда аниқланади.

$$[(АЖК\ 300000 \times 3,6048) + (ЖК\ 50000 \times 0,5674)] = (1091440 + 28370) = 1109810 \text{ сўм.}$$

Ушбу қиймат лизинг бўйича муомалаларни тан олиш ва акс эттириш учун иккала томонга ҳам асос бўлувчи қиймат ҳисобланади.

2. Ижарага олувчида ижарага олинган асосий восита учун эскириш қийматини ҳисоблаймиз.

Ижарага олувчи асосий воситаларга эскиришни ҳисоблашнинг тўғри чизиқли усулини қўллайди. Шунга қўра, йиллик эскириш суммаси:

$$\frac{(1109810 - 50000)}{5 \text{ йил}} : 12 \text{ ой} = 17664 \text{ сўм.}$$

Лизингга берилиши кўзда тутилган асосий воситани қабул қилиш муомаласи қўйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштирилади:

Дт — «Бошқа капитал қўйилмалар» — 1000000;

Кт — «Мол етказиб берувчилар» — 1000000.

Лизинг шартномасида лизинг туловларини амалга ошириш тўғрисидаги жадвал қўйидаги кўринишга эга бўлади:

Йиллар	Йил бошига дебиторлик қарзи	Олинадиган тушум			Йил охирига дебиторлик қарзи
		асосий қарзнинг келиб тушиши	фонд кўринишидаги даромад	умумий тушум	
2004	1109810	133177	166823	300000	942987
2005	942987	113158	186842	300000	756145
2006	756145	90737	209263	300000	546882
2007	546882	65625	234375	300000	312507
2008	312500	37500	262500	300000	50000
Жами	x	1000000	500000	1500000	x

Сотиб олинган асосий восита лизингга берилганда:

а) Дт — «Асосий воситаларнинг сотилиши ёки бошқа сабабларга қўра чиқиб кетиши» — 1000000;

Кт — «Бошқа капитал қўйилмалар» — 1000000.

б) Дт — «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган туловлар» — 942987;

Дт — «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган жорий туловлар» — 166823;

Кт — «Асосий воситаларни сотилиши ёки бошқа сабабларга қўра чиқиб кетиши» — 1109810.

Лизингга берилган ускуна бўйича биринчи йил учун олиниши лозим бўлган фоизлар ҳисобланганда:

Дт – «Олинадиган фоизлар» – 133177;

Кт – «Қушилган қиймат солиғи» – 22196;

Кт – «Узоқ муддатли ижарадан олинган даромад» – 110981.

Олдинги ёзувлардан қуриниб турибдики, молиявий тулов ижара муддати давомидаги асосий қарзнинг келиб тушиши ва фоиз қуринишидаги даромадлар суммасидан иборатдир. Молиявий тулов ижара муддати мобайнида даврлар бўйича шундай тақсимланадики, ҳар бир давр дебиторлик қарзлари қолдигига нисбатан доимий фоиз ставкаси сақланиши лозим.

Биринчи йил учун асосий қарз ва ҳисобланган фоизлар келиб тушганда:

Дт – «Пул маблағлари» – 300000;

Кт – «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган жорий туловлар» – 166823;

Кт – «Олинадиган фоизлар» – 133177.

Иккинчи йилнинг бошида дебиторлик қарзларини узоқ муддатли қисмидан жорий қисмига ўтказилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

Дт – «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган жорий туловлар» – 186842;

Кт – «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган туловлар» – 186842.

Қолган йиллар учун ҳам графикка асосан, юқоридагига ўхшаган бухгалтерия ёзувлари қилинади.

Ижара муддати тамом бўлгач, агар ижарачи корхона ижарага берилган асосий воситани шартномада келишилган нархда сотиб олишга қарор қилиб кафолатланган қолдиқ қийматни ижарага берувчига ўтказиб берса, бу хужалик муомаласига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дт – «Пул маблағлари» – 50000;

Дт – «Узоқ муддатли ижара бўйича олинадиган жорий туловлар» – 50000.

Агар ижара муддати тугагач, асосий восита унинг эгасига қайтарилса, бундай хужалик муомаласи қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан акс эттирилади:

Дт – «Асосий воситаларни сотилиши ёки бошқа сабабларга кўра чиқиб кетиши» – 50000;

Кт – «Узоқ муддатли ижара бўйича

Ижарага берувчида жорий ижара ҳисоби. Жорий ижара шароитида мулк ҳуқуқи ижарага олувчига утмаслигини ҳисобга олган ҳолда, ижарага берилаётган ускуна ижарага берувчининг балансида чикариб юборилмайди.

2-мисол, компания узига вақтинчалик керак бўлмай турган, фойдаланиш муддати 8 йил булган ускуна 12 ой муддатга бошқа корхонага ижарага бериш тўғрисида шартнома тузди. Ускунанинг дастлабки баҳоси 720000 сум, ижарага бериш кунигача тўғри усулда ҳисобланган эскириш суммаси 180000 сум. Ижара муддати ичида ускуна ижарага олган ташкилот унинг эгасига асосий воситанинг йил бошидаги қолдиқ қийматидан йиллик 24 фоизи миқдорида тулов тулайди.

Ижарага берилган ускуналар учун фойз кўринишидаги даромад кўтириладиганда ойма-ой қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

$$(600000 \times 24 \text{ фойз} : 100 \text{ фойз} = 144000 : 12 \text{ ой} = 12000 \text{ сум})$$

Дт – «Олинадиган фойзлар» – 12000;

Кт – «Қўшилган қиймат солиғи» – 2000;

Кт – «Фойз кўринишидаги даромад» – 10000.

Ой якунига кўра, ҳисобланган даромад суммаси корхона ҳисоб рақамига келиб тушганда:

Дт – «Пул маблағлари» – 12000;

Кт – «Олинадиган фойзлар» – 12000.

Ҳисобот даврига келиб, (масалан, 1-чорак якунига кўра) шу давр учун ҳисобланган фойз кўринишидаги даромад корхонанинг молиявий ҳисоботида киритилганда:

Дт – «Фойз кўринишидаги даромад» – 30000;

Кт – «Якуний молиявий натижа» – 30000.

Ижарага берилган асосий воситага ҳисоб сиёсатида асосан, тўғри усулда эскириш ҳисобланган ойда:

$$720000 : 8 \text{ йил} = 90000 : 12 \text{ ой} = 7500 \text{ сум}$$

Дт – «Асосий ишлаб чиқариш» – 7500;

Кт – «Ускунанинг эскириши» – 7500.

Ускунанинг қолдиқ қийматидан ҳисобот йилининг 1 чораги учун 3,5 фоизи миқдорида мулк солиғи ҳисобланган вақтда:

$$\frac{600000}{2} + (600000 - 7500) + (600000 - 15000) + \frac{(600000 - 22500)}{2} =$$

Лизингга берилган ускуна буйича биринчи йил учун олиниши лозим бўлган фоизлар ҳисобланганда:

Дт – «Олинадиган фоизлар» –	133177;
Кт – «Қушилган қиймат солиғи» –	22196;
Кт – «Узоқ муддатли ижарадан олинган даромад» –	110981.

Олдинги ёзувлардан кўриниб турибдики, молиявий тулов ижара муддати давомидаги асосий қарзнинг келиб тушиши ва фоиз кўринишидаги даромадлар суммасидан иборатдир. Молиявий тулов ижара муддати мобайнида даврлар буйича шундай тақсимланадики, ҳар бир давр дебиторлик қарзлари қолдигига нисбатан доимий фоиз ставкаси сақланиши лозим.

Биринчи йил учун асосий қарз ва ҳисобланган фоизлар келиб тушганда:

Дт – «Пул маблағлари» –	300000;
Кт – «Узоқ муддатли ижара буйича олинадиган жорий туловлар» –	166823;
Кт – «Олинадиган фоизлар» –	133177.

Иккинчи йилнинг бошида дебиторлик қарзларини узоқ муддатли қисмидан жорий қисмига ўтказилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

Дт – «Узоқ муддатли ижара буйича олинадиган жорий туловлар» –	186842;
Кт – «Узоқ муддатли ижара буйича олинадиган туловлар» –	186842.

Қолган йиллар учун ҳам графикка асосан, юқоридагига ўхшаган бухгалтерия ёзувлари қилинади.

Ижара муддати тамом бўлгач, агар ижарачи корхона ижарага берилган асосий воситани шартномада келишилган нархда сотиб олишга қарор қилиб кафолатланган қолдиқ қийматни ижарага берувчига ўтказиб берса, бу ҳужалик муомаласига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дт – «Пул маблағлари» –	50000;
Дт – «Узоқ муддатли ижара буйича олинадиган жорий туловлар» –	50000.

Агар ижара муддати тугагач, асосий восита унинг эгасига қайтарилса, бундай ҳужалик муомаласи қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан акс эттирилади:

Дт – «Асосий воситаларни сотилиши ёки бошқа сабабларга кўра чиқиб кетиши» –	50000;
Кт – «Узоқ муддатли ижара буйича	

Ижарага берувчида жорий ижара ҳисоби. Жорий ижара шароитида мулк ҳуқуқи ижарага олувчига утмаслигини ҳисобга олган ҳолда, ижарага берилаётган ускуна ижарага берувчининг балансида чиқариб юборилмайди.

2-мисол. компания ўзига вақтинчалик керак бўлмай турган, фойдаланиш муддати 8 йил бўлган ускуна 12 ой муддатга бошқа корхонага ижарага бериш тўғрисида шартнома тузди. Ускунанинг дастлабки баҳоси 720000 сум, ижарага бериш кунигача тўғри усулда ҳисобланган эскириш суммаси 180000 сум. Ижара муддати ичида ускуна ижарага олган ташкилот унинг эгасига асосий воситанинг йил бошидаги қолдиқ қийматидан йиллик 24 фоизи миқдорида тулов тулайди.

Ижарага берилган ускуналар учун фоиш курилишидаги даромад қўйилаётганда ойма-ой қўйидаги бухгалтерия езуви расмийлаштирилади:

$$(600000 \times 24 \text{ фоиш} : 100 \text{ фоиш} = 144000 : 12 \text{ ой} = 12000 \text{ сум})$$

Дт – «Олинадиган фоишлар» – 12000;

Кт – «Қўшилган қиймат солиғи» – 2000;

Кт – «Фоиш курилишидаги даромад» – 10000.

Ой якунига кура, ҳисобланган даромад суммаси корхона ҳисоб рақамига келиб тушганда:

Дт – «Пул маблағлари» – 12000;

Кт – «Олинадиган фоишлар» – 12000.

Ҳисобот даврига келиб, (масалан, 1-чорак якунига кура) шу давр учун ҳисобланган фоиш курилишидаги даромад корхонанинг молиявий ҳисоботида киритилганда:

Дт – «Фоиш курилишидаги даромад» – 30000;

Кт – «Якуний молиявий натижа» – 30000.

Ижарага берилган асосий воситага ҳисоб сиёсатида асосан, тўғри усулда эскириш ҳисобланган ойда:

$$720000 : 8 \text{ йил} = 90000 : 12 \text{ ой} = 7500 \text{ сум}$$

Дт – «Асосий ишлаб чиқариш» – 7500;

Кт – «Ускунанинг эскириши» – 7500.

Ускунанинг қолдиқ қийматидан ҳисобот йилининг 1 чораги учун 3,5 фоиз миқдорида мулк солиғи ҳисобланган вақтда:

$$\frac{600000}{2} + (600000 - 7500) + (600000 - 15000) + \frac{(600000 - 22500)}{2} =$$

Лизингга олинган асосий воситанинг қолдиқ қийматидан йиллик 3,5 фоиз мулк солиғи ҳисобланиб, чорак якунига кура, бухгалтерия ҳисобида акс эттирилганда:

$$[(1109810 - (17664 \times 3) \times (3,5 \text{ фоиз} \times \frac{1}{4})] : 100 \text{ фоиз} = 36989 \text{ сум}$$

Дт – «Давр харажатлари» – 36989;

Кт – «Мулк солиғи бўйича мажбурият» – 36989.

Иккинчи йилнинг бошига мажбуриятларнинг узоқ муддатли қисмидан жорий қисмига утказилишига қуйидаги бухгалтерия утказмаси расмийлаштирилади:

Дт – «Туланадиган узоқ муддатли ижара» – 186842;

Кт – «Узоқ муддатли мажбуриятлар-жорий қисм» – 186842.

Келгуси йиллар учун ҳам шартнома муддати тугагунга қалар шунга ўхшаш бухгалтерия ёзувлари қилиб борилади. Шартнома муддати тугаб, лизингга олинган асосий восита лизингга олувчининг мулкига айлантирилса, унда бу хужалик муомаласи бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

а) ижарага олинган ускунанинг кафолатланган қолдиқ қиймати утказиб берилганда:

Дт – «Узоқ муддатли мажбуриятлар-жорий қисм» – 50000;

Кт – «Пул маблағлари» – 50000.

б) ускуналарнинг дастлабки қиймати

Дт – «Ускуналар» – 1109810;

Кт – «Узоқ муддатли ижара шартномаси

бўйича олинган асосий воситалар» – 1109810.

в) шу кунгача ҳисобланган эскириш суммасига

Дт – «Узоқ муддатли ижара шартномаси

бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши» – 1059810;

Кт – «Ускуналарнинг эскириши» – 1059810.

Ижарага олинган асосий воситаларнинг эскириш суммаси қуйидаги ҳисоб-китоб асосида юзага келди:

$$(1109810 - 50000) = 1059810 \text{ сум}.$$

Агар ижара шартномаси муддати тугагач, ижарага олинган асосий восита мулк эгасига қайтарилса, бу хужалик муомаласи ижарачи корхонада қуйидаги тартибда бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштирилади:

Дт – «Узоқ муддатли мажбуриятлар-жорий қисм» – 50000;

Дт – «Узоқ муддатли ижара шартномаси бўйича олинган асосий воситаларнинг эскириши» – 1059810;

Кт – «Узоқ муддатли ижара шартномаси буйича олинган асосий воситалар» – 1109810.

Агар лизингга олинган мулк урнатиш ва монтажни талаб қилгудек бўлса, унда бу асосий восита қаерда ишлаб чиқарилганига қараб, аввал урнатиладиган асосий воситалар ҳисобварағига қабул қилинади. Ушбу ҳужалик муомаласини 1-мисол маълумотларидан фойдаланиб акс эттираминз.

Лизингга олинган урнатиладиган асосий воситалар қабул қилинганда

Дт – «Ўрнатиладиган асосий воситалар» – 1109810;

Кт – «Туланадиган узоқ муддатли ижара» – 942987;

Кт – «Узоқ муддатли мажбуриятлар-жорий қисм» – 166823.

Лизингга олинган асосий воситалар урнатиш ва монтаж қилишга топширилганда:

Дт – «Узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларга капитал қўйилмалар» – 1109810;

Кт – «Ўрнатиладиган асосий воситалар» – 1109810.

Асосий воситаларни урнатиш ва монтаж қилиш билан боғлиқ харажатлар «Узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларга капитал қўйилмалар» ҳисобварағининг дебитида ҳисобга олинади.

4-мисол, лизингга олинган асосий воситани урнатиш ва монтаж қилиш учун 15000 сўмлик материаллар, 25000 сўмлик иш ҳақи ва 33 фоизлик иш ҳақидан мажбурий харажатлар қилинди ҳамда 50000 сўмлик ўзга ташкилотнинг хизматидан фойдаланилди.

Харажатлар амалга оширилганда:

Дт – «Узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларга капитал қўйилмалар» – 98250;

Кт – «Материаллар» – 15000;

Кт – «Иш ҳақи харажатлари» – 25000;

Кт – «Иш ҳақидан мажбурий ажратмалар» – 8250;

Кт – «Пудратчилар билан ҳисоблашишлар» – 50000.

Лизингга олинган асосий воситалар фойдаланишга топширилганда:

Дт – «Узоқ муддатли ижара шартномаси буйича олинган асосий воситалар» – 1208060;

Кт – «Узоқ муддатли ижарага олинган асосий воситаларга капитал қўйилмалар» – 1208060.

Ижарага олувчида жорий ижара ҳисоби

Агар ускуна жорий лизинг шартномаси бўйича олингудек бўлса, унда қуйидаги ҳолатлар юз беради:

– ижарага олувчи бу асосий воситани уз балансиға қабул қила олмайди. Бундай асосий воситалар балансдан ташқаридаги ҳисобварақда ҳисобга олинади;

– ускунадан фойдаланганлиги учун ижара ҳақи тулайди;

– ускунани техник соз ҳолатда ушлаб туриш билан боғлиқ харажатлар ижарага берувчи зиммасида қолади;

– ускуна бўйича эскириш ва мулк солиғи харажатлари ижарага берувчи ҳисобидан амалга оширилади;

– ижара муддати тугагач, ускуна уз эгасиға қайтарилади.

2-мисол шартлари асосида ускунани жорий ижара сифатида қабул қилиш билан боғлиқ бухгалтерия ёзувлари қуйидагилардан иборат бўлади:

Ускуна қабул қилинганда уни балансдан ташқари ҳисобварақда акс эттирилишиға:

Дт – «Қисқа муддатли ижара шартномасиға асосан олинган асосий воситалар».

Ижарага олинган ускуналар бўйича фоиш кўринишидаги харажат ҳисобланганда ойма-ой қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

$$(600000 \times 12 \text{ фоиш} : 100 \text{ фоиш} = 72000 : 12 \text{ ой} = 6000 \text{ сўм}).$$

Дт – «Фоиш кўринишидаги харажатлар» – 6000;

Кт – «Туланадиган фоишлар» – 6000.

Ой якуниға кўра, ҳисобланган фоиш суммаси ускунани ижарага берган корхона ҳисоб рақамиға утказиб берилганда:

Дт – «Ҳисобланган фоишлар» – 6000;

Кт – «Пул маблағлари» – 6000.

Ҳисобот давриға келиб (масалан, 1-чорак якуниға кўра) шу давр учун ҳисобланган фоиш кўринишидаги харажат ускунани ижарага олган корхонанинғ молиявий ҳисоботиға киритилганда:

Дт – «Якуний молиявий натижа» – 18000;

Кт – «Фоиш кўринишидаги харажат» – 18000.

Жорий ижара муддати тугаб, ускуна мулк эгасиға қайтарилганда:

Кт – «Жорий лизинг шартномасиға асосан олинган асосий воситалар» ёзуви расмийлаштирилади.

6. *Активларни қайта ижарага олиш шarti билан сотиш*

Бу усул корхоналар молиявий қийинчиликларга учраган ва айланма маблағлари етмаётган пайтда жуда қўл келади. Чунки активларни қайта ижарага олиш шarti билан сотиш битимида компания ўз активларини бошқа томонга сотиши ва узга томон уларни қайтадан сотувчи компанияга ижарага беришни кўзда тутган бўлади. Бунинг эвазига сотувчи корхона:

- хужалик фаолиятини давом эттириш учун маълум суммадаги маблағга эга бўлади;

- фаолиятида ишлатиладиган асосий восита ижара ҳолида узига қайтиб келади;

- ижара туловлари шаклида солиққа тортилувчи базани камайтириш имкониятига эга бўлади.

Агар сотиш баҳоси асосий воситанинг жорий қийматидан пастроқ бўлса, ҳар қандай фойда ёки зарар ижара муддати мобайнида тан олиб борилади.

Агар мулкни қайта ижара олиш шarti билан сотиш битими жорий ижарага тааллуқли бўлиб, ижара туловлари ва сотиш қиймати мулкнинг жорий қийматидан келиб чиқиб белгиланган бўлса, бу ҳолда юзага келган ҳар қандай даромад ёки зарар мулкни оддий сотиш муомалалари каби дарҳол тан олинади.

Агар сотиш баҳоси жорий қийматдан паст бўлса, юзага келган зарарни қоплаш муддати узайтирилади ва у лизинг туловларига мутаносиб тарзда ҳисобдан чиқариб борилади.

5-мисол, компания қолдиқ қиймати 500 минг сўм бўлган ускунани лизинг берувчига 400 минг сўмга сотди. Сотиб олувчи томон эса бу ускунани сотувчи корхонага 400 минг сўмга қайта ижарага берди.

Бу ҳолатда орадаги 100 минг сўмлик фарқни тан олиш муддати узайтирилади.

7. *Кредитдан фойдаланиш ёрдамида ижарага олиш*

Ижаранинг бу усулида аввалги усуллардан фарқли улароқ ижара муносабатларида 3 томон иштирок этади:

- ижарачи;
- ижарага берувчи ёки улушлик иштирокчи;
- кредит берувчи ташкилот.

Ижарачи нуқтаи назаридан кредитли ижара билан бошқа ижара турлари орасида ҳеч қандай фарқ йўқ. Ижарага берувчи

эса активларни ижара келишуви шартлари буйича сотиб олади ва бу хариднинг бир қисмини инвестиция сифатида узулушидан тўлайди, айтилик, 20 фоиз (шундан "улушли иштирокчи" деган ном пайдо бўлган). Қолган 80 фоиз эса узоқ муддатли кредитлаш мажбуриятини олаётган молия ташкилотини ёки ташкилотлари томонидан қопланади. Кредит суммаси асосан активларнинг гарови, ижара ва ижара ҳақи туғрисидаги келишув орқали таъминланади.

Ижарага берувчи ҳақдор ҳисобланади ва активларнинг эгаси сифатида ижарачидан бу ҳилдаги ижара билан боғлиқ ҳамма тўловларни ушлаб қолиш ҳуқуқига эга.

8. Ер ва биноларни ижарага олишнинг хусусиятлари

Ерни ижарага олиш, одатда, ерни ижарага олиш моҳияти жиҳатидан жорий ижарадир, чунки ерни ишлатиш муддати чегараланмаган. Агар ижара сотиб олиш ёки ерга эгалик қилиш ҳуқуқини беришни кўзда тутса, унда бундай ҳужалик муомаласи моҳияти буйича муддатини узайтириб сотиш, деб ҳисобланади ва ижара капитализациялаштирилиши лозим. Агар ижарага олинган мулкнинг бозор қиймати ичида ер нархи 25 фоиздан пастни ташкил этса, бундай ҳужалик муомаласи асбоб-ускуна ижараси сифатида қаралади. Агар ернинг нархи 25 фоиздан юқорироқ бўлса, унда ернинг ижараси алоҳида ҳисобга олиниши лозим.

Ижарага олинган бинолар (иншоотлар), асосан лизинг шартномасида кўзда тутилган муддатдан анча кўпроқ хизмат қилишлари мумкин. Бундан ташқари, бино ва иншоотларнинг узоқ муддатли ижараси ижара тўловларига бозордаги ҳолатдан келиб чиқиб, тузатишлар киритиб боришни кўзда тутди. Бу ҳолатларда лизинг берувчида ижарага берилган активлар билан боғлиқ барча йўқотишлар ва рағбатлантириш ҳуқуқи сақланиб қолади. Шунга кура, бундай ижара жорий ижара деб тан олинади.

12- МАВЗУ. ИНВЕСТИЦИЯЛАР ҲИСОБИ

1. Инвестициялар туғрисида тушунча ва уларни ҳисобга олишнинг мақсади

Пул, моддий ва номоддий шаклдаги капитални тадбиркорлик фаолияти объектларига даромад олиш ва келажақда

уларнинг қийматини купайтириш мақсадида йўналтириш «*инвестиция*»лар деб аталади. Хўжалик юритувчи субъектларнинг инвестицияларни амалга ошириш бўйича қилаётган амалий ҳаракатлари жаммуаси «*инвестиция фаолияти*» деб юритилади.

Республикаимизда корхоналарнинг инвестициялар қилиш билан боғлиқ хўжалик муомалалари ҳисоби асосан бухгалтерия ҳисобининг «Молиявий қўйилмалар ҳисоби» деб номланган 12-сонли миллий стандарти воситасида юритилади. Шу билан биргаликда, инвестициялардан тушган даромадларни тан олиш, шуъба корхоналарга инвестициялар қилиш, биргаликдаги фаолиятга қилинган инвестицияларни ҳисобга олиш каби айрим хўжалик муомалалари эса, «Асосий хўжалик фаолиятининг даромадлари» деб номланган 2-сонли, «Консолидациялашган молиявий ҳисоботлар ва шуъба корхоналарга қилинган инвестициялар ҳисоби» деб номланган 8-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари ёрдамида тартибга солинади.

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро ва миллий стандартлари талабларига биноан хўжалик юритувчи субъект томонидан амалга оширилган инвестициялар қўйилган вақтига кўра:

- *узоқ муддатли инвестициялар;*
- *қисқа муддатли инвестицияларга бўлинади.*

Бир йилдан ортиқ муддатда даромад олишни мақсад қилиб турли объектларга йўналтирилган молиявий қўйилмалар узоқ муддатли инвестициялар деб аталади. Қисқа муддатли инвестициялар эса бир йилдан кам бўлган муддатда даромад олишни кузда тутган активларга йўналтирилган қўйилмалардан иборат бўлади. Бухгалтерия ҳисобининг стандартлари талабларига биноан узларининг ҳисоб сиёсатида узоқ ва қисқа муддатли инвестицияларни ажратиб кўрсатишни лозим деб топган корхоналар узоқ муддатли инвестицияларни баланснинг «узоқ муддатли активлар»и таркибида, қисқа муддатли инвестицияларни эса «жорий активлар»и таркибида кўрсатишлари лозим.

Инвестициядар ҳисобини юритишнинг мақсади қўйидагилардан иборат:

- инвестицияларни амалга ошириш билан боғлиқ хўжалик муомалаларини ўз вақтида, тўлиқ ва тўғри акс эттирилишини таъминлаш;
- инвестицияларни тоифалари бўйича тўғри туркумланишини таъминлаш;

- инвестицияларни баҳолаш ва қайта баҳолаш муомалаларини тўғри амалга ошириш;
- инвестицияларни бир тоифадан бошқасига утказилиши муомалаларини тўғри амалга оширилишини таъминлаш;
- инвестициялардан олинган даромадларни тўғри ҳисобга олиниши, солиққа тортилиши ва молиявий ҳисоботларда тўғри курсатилишини таъминлаш;
- турли тоифалаги инвестицияларни чиқиб кетиши муомалаларини тўғри акс эттирилишини таъминлаш;
- инвестициялар билан боғлиқ ҳужалик муомалаларни миллий стандартлари талаби асосида очиб берилишини таъминлаш.

2. Инвестицияларни баҳолаш

Инвестицияларни баҳолаш бухгалтерия ҳисобининг «Молиявий қўйилмалар ҳисоби» деб номланган 12-сонли миллий бухгалтерия стандарти асосида амалга оширилади. Бунга қўра, қисқа муддатли инвестициялар сотиб олинган пайтда бухгалтерия ҳисобида харид баҳосида акс эттирилади. Инвестицияларнинг харид баҳоси эса, инвестициянинг ўз қиймати, брокерларга туланган туловлар, бож туловлари, банк хизмати учун туланган маблағ ва бошқа харажатлардан ташкил топади. Агар инвестициялар тулиқ ёки қисман акциялар ёки бошқа қимматли қогозлар эмиссиясини амалга ошириш орқали сотиб олинса, унда сотиб олинган инвестицияларнинг қиймати уларнинг номинал қиймати эмас, балки бозор баҳосига тенг булади. Агар қисқа муддатли инвестициялар корхонанинг ҳисоб ҳолагига қўра, сотиб олиш ва бозор қийматидан ками бўйича ҳисобга олинадиган бўлса, унинг баланс қиймати:

- алоҳида олинган инвестициялар бўйича;
- инвестицияларнинг тоифалари бўйича;
- инвестициялар портфели асосида аниқланиши мумкин.

Узоқ муддатли инвестициялар эса ҳисобот санасига бухгалтерия балансида сотиб олиш қиймати, қайта баҳолашни ҳисобга олган қиймат ёки сотиб олиш ва бозор баҳосидан ками бўйича акс эттирилади. Узоқ муддатли инвестицияларнинг баланс баҳосини аниқлаш инвестициялар портфели асосида амалга оширилади.

3. Инвестициялар киримини ҳисобга олиш тартиби

Янги ҳисобварақлар режасига кура, жорий инвестицияларнинг ҳолати ва ҳаракатини ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар кузда тутилган:

- қимматли қогозлар;
- қисқа муддатга берилган қарзлар;
- бошқа жорий инвестициялар.

Узоқ муддатли инвестицияларнинг ҳолати ва ҳаракатини ҳисобга олиш учун эса :

- қимматли қогозлар;
- авлод корхоналарга инвестициялар;
- қарам корхоналарга инвестициялар;
- хорижий капитални мавжуд корхоналарга инвестициялар;
- бошқа узоқ муддатли инвестициялар каби ҳисобварақлар кузда тутилган.

Инвестицияларни сотиб олиш муомалалари юқорида келтирилган ҳисобварақларнинг дебети ва харажат ҳисобварақларининг кредити бўйича акс эттирилади.

1-мисол, вақтинчалик буш маблағидан 1 йилгача муддат ичида унумли фойдаланишни кузда тутган «А» компанияси тез ривожланиб бораётган бошқа бир компаниянинг номинал қиймати 1000 сум булган 500 та акциясининг ҳар бирини 1100 сумдан, «Секьюр инвест» брокерлик ташкилоти орқали сотиб олди. Бу хизмат учун брокерлик ташкилотига шартнома суммасининг 5 фоиз миқдорида, банк хизмати учун эса 1 фоиз миқдорида ҳақ тулади. Шунга кура, қисқа муддатли инвестициянинг харид қиймати 583000 сумни ташкил қилди.

[550000 +(550000 х 5 фоиз) +(575500х1 фоиз)= 583275 сум].

Бу ҳужалик муомаласига қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

а) Пул маблағлари утказилганда:

Дт – «Брокерлик ташкилоти» –	577500;
Дт – «Банк хизмати» –	5775;
Кт – «Пул маблағлари» –	583275.

б) Инвестициялар қабул қилиб олинганда:

Дт – «Қисқа муддатли инвестициялар» –	583275;
Кт – «Брокерлик ташкилоти» –	577500;
Кт – «Банк хизмати» –	5775.

Инвестициялар кирими корхона таъсисчилари томонидан қилинган бадал сифатида ҳам юзага келиши мумкин.

Дт - «Қисқа муддатли инвестициялар»;

Дт - «Узоқ муддатли инвестициялар»;

Кт - «Таъсисчиларни Низом капиталига бадаллари буйича қарздорлиги».

Агар инвестицияларни сотиб олиш тулиқ ёки қисман бошқа активларга алмаштириш орқали юзага келса, уларни ҳисобга олиш қуйидаги тартибда амалга оширилади:

2-мисол. «А» компанияси узининг доимий мол етказиб берувчиси ҳисобланган «В» компаниясининг номинал қиймати 500 сум булган 1000 дона акциясини узоқ муддат давомида даромад олиш мақсадида сотиб олиш ниятини билдирди. «В» компанияси ўз акцияларини номинал қиймати 350000 сум, лекин шу кундаги жорий қиймати 625000 сум бўлган «А» компаниянинг ускунасига алмаштириши мумкинлигини айтди. Томонлар розилиги билан келишув имзоланди. Бу ҳужжатик муомаласи бухгалтерия ҳисобининг 12-сонли «Молиявий қуйилмалар» деб номланган миллий стандарти ҳолатларига кура, қуйидаги ёзувлар билан расмийлаштирилади:

а) Ускуна қиймати ҳисобда чиқарилганда:

Дт - «Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши» - 350000;

Кт - «Ускуна қиймати» - 350000.

б) Ускуна алмаштириш муомаласига:

Дт - «Узоқ муддатли инвестициялар» - 625000;

Кт - «Асосий воситаларнинг сотилиши

ва бошқа сабабларга кура чиқиб кетиши» - 625000.

в) Алмаштириш натижасига олинган фойда суммасига:

Дт - «Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши» - 275000;

Кт - «Асосий воситаларнинг чиқиб

кеетишидан фойда» - 2755000.

Инвестициялар қўшма, шубба ва қарам корхоналарни Низом капиталида даромад олиш мақсадида қатнашиш орқали ҳам юзага келиши мумкин. Бундай ҳолатда қуйидаги бухгалтерия ёзувлари расмийлаштирилади:

Дт - «Авлод корхоналарга инвестициялар»;

Дт - «Хорижий капитали мавжуд корхоналарга инвестициялар»;

Дт - «Қарам корхоналарга инвестициялар»;

Кт - «Пул маблағлари»;

Кт - «Асосий воситаларнинг сотилиши ва бошқа сабабларга кура чиқиб кетиши»;

Кт – «Бошқа активларнинг сотилиши ва бошқа сабабларга кура чиқиб кетиши».

Инвестиция сифатида кирим қилинаётган қимматли қоғозлар кўпчилик ҳолларда номинал қийматидан юқори ёки кам баҳода харид қилиниши мумкин. Сотиб олиш ва номинал қиймат уртасида юзага келган фарқ (устама ёки чегирма) бухгалтерия ҳисобининг 12-сонли миллий стандарти талабларига биноан ушбу қимматли қоғозларнинг ҳаракат муддати давомида ҳисобдан чиқарилиб борилади.

3-мисол, «А» компанияси ҳисобот йилининг 1 мартида номинал қиймати 300000 сўм бўлган йиллик 24 фоиз даромад келтирувчи 6 ой муддатга чиқарилган банк облигациясини 324000 сўмга сотиб олди. Демак, бу хўжалик муомаласи бўйича 24000 сўм устама юзага келди. Бу хўжалик муомаласи қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштирилди:

Дт – «Қисқа муддатли инвестициялар» – 324000;

Кт – «Пул маблағлари» – 324000.

Шу куни компания номинал қиймати 200000 сўм бўлган йиллик 10 фоиз даромад келтирувчи 10 ой муддатга чиқарилган «В» корхона облигациясини 184000 сўмга сотиб олди. Бу хўжалик муомаласи бўйича эса 16000 сўм чегирма юзага келди. «*«Нетто»*» усулида бу хўжалик муомаласига қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дт – «Қисқа муддатли инвестициялар» – 184000;

Кт – «Пул маблағлари» – 184000.

Март ойининг охирига келиб, олинган облигациялар бўйича фоизлар ҳисобланди:

а) банк облигациялари бўйича $\frac{300000 \times 24 \text{ фоиз} \times 1 \text{ ой}}{12} = 6000 \text{ сўм}$.

б) корхона облигациялари бўйича $\frac{200000 \times 12 \text{ фоиз} \times 1 \text{ ой}}{12} = 2000 \text{ сўм}$.

Бу хўжалик муомаласига қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

Дт – «Олинадиган фоизлар» – 8000;

Кт – «Фоиз кўринишидаги даромад» – 8000.

Ҳисобланган фоизлар келиб тушганда эса:

Дт – «Пул маблағлари» – 8000;

Кт – «Олинадиган фоизлар» – 8000.

Облигацияларни номинал қиймати ва харид баҳоси ўртасида юзага келган фарқни ҳисобдан чиқариш муомалалари қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан расмийлаштирилади:

а) Устама суммаси 6 ой мобайнида (12000 сум : 6 ой) 2000 сумдан ойма-ой ҳисобдан чиқариб борилади

Дт – «Фоиш кўринишидаги харажатлар» – 2000;

Кт – «Қисқа муддатли инвестициялар» – 2000.

б) Чегирма суммаси 10 ой мобайнида (16000 сум : 10 ой) 1600 сумдан ойма-ой ҳисобдан чиқариб борилади:

Дт – «Қисқа муддатли инвестициялар» – 1600;

Кт – «Фоиш кўринишидаги даромад» – 1600.

Қисқа муддатли облигацияларининг ҳаракат муддати тугаб, корхона томонидан эгасига қайтарилган ва улар учун пули келиб тушганда:

а) банк облигациялари бўйича

Дт – «Пул маблағлари» – 300000;

Кт – «Қисқа муддатли инвестициялар» – 300000.

б) «В» корхона облигациялари бўйича

Дт – «Пул маблағлари» – 200000;

Кт – «Қисқа муддатли инвестициялар» – 200000.

4. Инвестицияларни қайта баҳолаш ва бу муомалаларни ҳисобга олиш тартиби

Инвестицияларни қайта баҳолаш уларнинг бозор баҳосини аниқлаш мақсадида амалга оширилади. Ҳисоб ҳолатида қисқа муддатли инвестицияларни бозор баҳосида ҳисобга олишни кузда тутган хужалик юритувчи субъект инвестициялар қийматидаги ўзгаришларни даромад ёки харажат сифатида акс эттиради. Миллий стандарт талабларига кура, бу жараён қуйидагича амалга ошади:

– қайта баҳолаш натижасида инвестициялар қийматининг ортиши даромад сифатида қўшилган капитал суммасини купайтиришга олиб келади;

– кейинги қайта баҳолаш натижасида инвестициялар қийматининг камайиши юз берса, бу камайиш қўшилган капиталнинг аввалги қупайишини камайитириш ҳисобига ёпилади. Агар камайиш суммаси капиталнинг аввалги ортишидан қуп бўлса, қопланмай қолган сумма харажат сифатида тан олинади;

– агар кейинги қайта баҳолаш натижасида инвестициялар қийматининг ортиши юз берса, бу сумма аввал харажат сифатида

тан олинган суммани қайтарилиши ундан ортиб қолган сумма эса қушилган капитални қўпайтиришга олиб келади.

4-мисол, «А» компанияси 2002 йилнинг 31 декабр ҳолатида қуйидаги узоқ муддатли инвестициялар портфелига эга:

Акциялар тури	Акциялар миқдори	Акцияни сотиб олиш қиймати	Жами сотиб олган қиймати
X	500	1000	500000
Y	1000	700	700000
Z	600	500	300000
Жами	x	x	1500000

Компаниянинг ҳисоб ҳолатида узоқ муддатли инвестицияларни қайта баҳолаш қийматида ҳисобга олиш кўзда тутилган. 2003 йилининг биринчи чорагида мавжуд инвестицияларнинг бозор қийматини ўзгариши юз берди.

Акциялар тури	Акциялар миқдори	Акцияни бозор қиймати	Жами акцияларнинг бозор қиймати
X	500	1100	550000
Y	1000	650	650000
Z	600	575	345000
Жами	x	x	1545000

Дт – «Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан зарарлар» – 50000;

Дт – «Узоқ муддатли инвестициялар» – 45000;

Кт – «Хусусий капитал – қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» – 95000.

Бухгалтерия ёзувларидан курилиб турибдики, «Y» тоифадаги акциялар бўйича баҳо пасайишидан олинган зарар аввал қушилган капитал таркибида шу ҳилдаги муомалаларга тегишли сумма мавжуд бўлмаганлиги учун зарар сифатида тан олинди.

2005 йилнинг олти ойлиги якунида инвестициялар таркибида қуйидаги ўзгаришлар юз берди:

Акциялар тури	Акциялар миқдори	Акцияни бозор қиймати	Жами акцияларнинг бозор қиймати
X	500	1040	520000
Y	1000	600	600000
Z	600	525	315000
Жами	x	x	1435000

Бу узгаришлар бухгалтерия ҳисобида қуйидагича аксини топади:

Дт – «Хусусий капитал – қайта баҳолаш
бўйича тузатишлар» – 60000;

Дт – «Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан зарарлар» – 50000;

Кт – «Узоқ муддатли инвестициялар» – 110000.

2005 йилнинг охирига келиб, баланс тузиш санасидан аввал инвестициялар қийматида сезиларли узгариш юз берди.

Акциялар тури	Акциялар миқдори	Акцияни бозор қиймати	Жами акцияларнинг бозор қиймати
X	500	1150	575000
Y	1000	700	700000
Z	600	540	324000
Жами	x	x	1599000

Дт – «Узоқ муддатли инвестициялар» – 164000;

Кт – «Қимматли қоғозларни қайта баҳолашдан зарарлар» – 100000;

Кт – «Хусусий капитал – қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» – 64000.

5. Инвестициялар бўйича даромадларни ҳисобга олиш тартиби

Инвестициялардан олинadиган даромадлар бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларида таъкидлаб утилганидек, фоизлар, роялти, дивидендлар, узоқ ва қисқа муддатли ижара сифатидаги инвестициялар бўйича ижара ҳақи ҳамда инвестицияларни сотиш натижасида олинган фойда сифатида юзага келади.

Корхона ўз маблағларини банкка депозитга қўйиш, қарз бериш ёки облигациялар каби қарз қоғозларини сотиб олиш вақтинчалик кераксиз активларни ижарага бериш орқали фоиз кўринишидаги даромадга эга бўлади. Ушбу йўналишлар бўйича даромад ҳисобланганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дт – «Ҳисобланган фоизлар»;

Кт – «Фоиз кўринишидаги даромад».

Роялти кўринишидаги даромад деб, корхонани савдо белгиси ёки бошқа турдаги ҳуқуқини узга кимсаларга маълум вақтга, маълум ҳақ эвазига фойдаланиш учун берилиши натижасида олин-

ган даромадга айтилади. Даромад ҳисобланганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилиши лозим:

Дт – «Роялти ва гонорарлар буйича олинadиган ҳисобварақлар»;

Кт – «Роялти буйича даромадлар».

Корхона ўзга корхоналарнинг акцияларига «қиймат» ёки «улушда қатнашиш» усулида инвестиция қилиши мумкин. Қиймат усулида инвестиция қилинганда корхона бошқа акциядорлар каби фақат дивидендга даъвогарлик қилиши мумкин. Улушда қатнашиш усулида эса инвестиция қилган корхона ҳам, дивидендга ҳам соф фойданинг тегишли қисмига даъвогарлик қила олади. Ушбу ҳолатларни қуйидаги мисол ёрдамида куриб чиқамиз:

5-мисол, «XYZ» корхонаси ҳисобот йилининг январ ойида «А» компаниянинг номинал қиймати 1000 сум булган 100 та акциясини 1100 сумдан сотиб олди (қиймат усули). Феврал ойи охирида корхона янги ташкил қилинаётган «В» компаниянинг таъсисчиси сифатида номинал қиймати 5000 сумдан булган 1000 та акциясини 6000 сумдан сотиб олди. Бу акциялар миқдори «В» компания Низом жамғармасининг 20 фоизни ташкил қилади. «XYZ» корхонаси бу ҳужалик муомаласини ўзининг бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирди:

Дт – «А» корхонага инвестициялар – 110000;

Дт – «В» корхонага инвестициялар – 6000000;

Кт – «Пул маблағлари» – 6110000.

Ҳисобот йили тугаб, акциядорлар йиғилиши қарорига кўра, «А» корхона ҳар бир акцияга 250 сумдан дивиденд эълон қилди. Бу тўғридаги расмий ҳужжатга эга булгач, «XYZ» сотиб олинган 100 акцияга тегишли (100 та акция х 250 сум = 25000 сум) дивиденд сумма буйича қуйидаги бухгалтерия ёзувини амалга оширди:

Дт – «Ҳисобланган дивидендлар» – 25000;

Кт – «Дивиденд кўринишидаги даромадлар» – 25000.

Ҳисобот йилини «В» корхона 2500000 сум фойда билан якунлади. Акциядорлар йиғилиши қарорига кўра, фойда суммасининг 1000000 суми дивиденд сифатида тақсимланишга келишилди. Шунга кўра, муомаладаги ҳар бир акцияга 200 сумдан (1000000 сум : 5000 та акция) дивиденд тўғри келди. Бу ҳужалик муомаласи «XYZ» корхонаси бухгалтериясида қуйидагича ўз аксини топди:

а) ҳисобланган дивиденд суммасига
 Дт - «Ҳисобланган дивидендлар» - (1000 х 200) 200000;
 Кт - «Дивиденд кўринишидаги даромадлар» - 200000.

б) соф фойда суммаси таркибида юзага келган улушга эса
 (1500000 х 20 % = 300000)
 Дт - «В» корхонага инвестициялар» - 300000;
 Кт - «Дивиденд кўринишидаги даромадлар» - 300000.

Ушбу усулда дивидендларни ҳисоблагандан кура, ортиқроқ суммада қайтиши, инвестиция қилинган корхонада улушни камайишини билдиради. Мисол учун, «В» компания «XYZ» корхонасига 250000 сўм миқдорида дивиденд тўлаб берди. Бу ҳолатда «XYZ» корхонаси қуйидаги бухгалтерия ёзувини расмийлаштириши лозим:

Дт - «Пул маблағлари» «В» - 250000;
 Кт - «Ҳисобланган фоизлар» - 200000;
 Кт - «В» корхонага инвестициялар» - 50000.

Инвестициялар билан боғлиқ бошқа йўналишлардаги даромадларни ҳисобга олиш муомалаларига «Инвестицияларни бир тоифадан иккинчисига ўтказиш тартиби» ва «Инвестициялар чиқимини ҳисобга олиш тартиби» мавзуларини қуриб чиқиш жараёнида тўхталиб ўтамиз.

6. Инвестицияларни бир тоифадан иккинчисига ўтказиш тартиби

Инвестицияларни бир тоифадан иккинчисига ўтказиш ушбу тартибдаги инвестицияларга нисбатан бозор шартларини ўзгариши ёки ташкилотда бундай инвестицияларга нисбатан мақсадларнинг ўзгариши сабаб бўлиши мумкин. Инвестициялар тоифаларини ўзгартириш жараёнида қуйидаги омилларни ҳисобга олиш лозим бўлади:

– тоифа ўзгартирилгунга қадар инвестициялар ҳисобга олинган қиймат;

– тоифа ўзгартирилгандан кейин инвестициялар ҳисобга олинган қиймат;

– тоифа ўзгартирилгунга қадар инвестицияларни қайта баҳолаш натижасида юзага келган фарқни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар;

– тоифа ўзгартирилгандан кейин инвестицияларни қайта баҳолаш натижасида юзага келувчи фарқни ҳисобга олувчи ҳисобварақлар.

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари талабларига кура, агар қисқа муддатли инвестициялар корхонанинг ҳисоб ҳолатида сотиб олиш ва бозор баҳосидан ками буйича ҳисобга олиб борилиши кўзда тутилган бўлса, узоқ муддатли инвестицияларни уларнинг тоифасига ўтказиш шу баҳоларнинг энг ками буйича амалга оширилади. Агар узоқ муддатли инвестициялар тоифаси ўзгартирилишидан аввал қайта баҳоланган ва қисқа муддатли инвестициялар корхонада бозор қийматида юритилаётган бўлса, узоқ муддатли инвестицияларни қисқа муддатли инвестициялар тоифасига ўтказишда қайта баҳолаш суммаси баланс қийматида ҳисобдан чиқарилади. Агар қисқа муддатли инвестициялар бозор қийматидаги ўзгариш даромад сифатида тан олиб борилаётган бўлса, инвестициялар тоифасини ўзгартиришда ҳисобга олинмай қолган қайта баҳолаш суммаси даромад таркибига киритилали. Қисқа муддатли инвестицияларни узоқ муддатли қўйилмалар таркибига ўтказиш сотиб олиш ва бозор қийматидан ками буйича, агар қисқа муддатли инвестициялар тоифа алмаштирилгунга қадар бозор баҳосида ҳисобга олинган бўлса, тоифа алмаштириш бозор баҳосида амалга оширилиши мумкин.

7. Инвестициялар чиқимини ҳисобга олиш тартиби

Корхона инвестицияларни чиқиб кетишидан фойда ёки зарар олиши мумкин. Ушбу ҳужалик муомалаларини тушунтириш учун 4-мисол маълумотларидан фойдаланиб, иккита ҳолатни кўриб чиқамиз.

Корхона аввал сотиб олган «Х» турдаги акцияларнинг 300 тасини 1200 сўмдан сотишга эришди. Бу ҳужалик муомаласи бухгалтерия ҳисобида қуйидаги тартибда ўз аксини топади:

а) сотиш баҳоси билан баланс қиймати ўртасидаги фарққа–

Дт – «Пул маблағлари» – 360000;

Кт – «Инвестициялар» – 345000;

Кт – «Қимматли қўғозларни сотишдан

олинган даромад» – 15000.

б) қўшилган капитал таркибидаги қайта баҳолаш суммасини сотилган акцияларга тегишли қисмини ($75000 : 500$ та акция = 150 сўм $\times 300$ та акция = 45000 сўм) ҳисобдан чиқариш муомаласига–

Дт – «Қўшилган капитал-«Х» турдаги акциялар – 45000;

Кт – «Қимматли қоғозларни сотишдан олинган даромад» – 45000.

Корхона бир қанча вақт утганидан кейин «Z» турдаги акциялар курсини кескин тарзда тушиб кетаётганлигидан хавотир олиб, барча акцияларини биринчи харидорга ҳар бир акцияни 495 сумдан сотишга қарор қилди. Бу ҳужалик муомаласи қўйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштирилади:

Дт – «Пул маблағлари» – 297000;
Дт – «Қушилган капитал- «Z» турдаги акциялар – 24000;
Дт – «Молиявий фаолият бўйича харажатлар» – 3000;
Кт – «Инвестициялар» – 324000.

8. Инвестициялар бўйича маълумотларни молиявий ҳисоботларда акс эттириш

Бухгалтерия ҳисобининг ҳаракатдаги стандартлари талабларига қўра, ҳужалик юритувчи субъектлар молиявий ҳисоботларида инвестициялар билан боғлиқ барча маълумотларни бериб боришлари лозим. Бу ҳисоботлар инвесторларга корхоналарнинг инвестиция портфелини шаклланишининг асосий тамойиллари, уларнинг даромадлилиги ва улар билан боғлиқ таваккатчиликлар тўғрисида маълумотлар бериши лозим.

Бухгалтерия балансида инвестициялар тоифалари бўйича акс эттирилиб, унинг узоқ муддатли активлар қисмида узоқ муддатда, жорий активлар қисмида эса бир йилгача муддатда даромад олиш мақсадида йўналтирилган инвестициялар қиймати акс эттирилади. **Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда** инвестицияларни сотилиши натижасида олинган даромад ва бу даромадни яратиш билан боғлиқ харажатлар, дивидендлар, роялти, ижара ҳақи ва фоизлар қўринишидаги даромадлар ҳамда ҳисоб ҳолатига қўра, инвестицияларни қайта баҳолашдан олинган фойда ёки зарар суммалари тегишли моддалар бўйича ўз аксини топади. **Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботда** инвестицияларининг кирими ва чиқими билан боғлиқ пул оқимларининг ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар келтирилади. Жумладан, пул оқимларининг тушум қисмида инвестицияларни, асосий восита ва бошқа активларни сотиш натижасида келиб тушган пул маблағлари, дивиденд, роялти, фоизлар қўринишидаги пул маблағлари курсатилса, чиқим қисмида эса қимматли ва қарз қоғозларини ҳамда асосий восита ва бошқа активларни сотиш натижасида келиб тушган пул маблағлари

курсатилади. Хусусий капиталнинг ҳаракати туғрисидаги ҳисоботда ҳисоб ҳолатига кура, инвестицияларни қайта баҳолаш натижаларини қўшилган капитал ёки тақсимланмаган фойдага таъсири орқали капиталнинг ўзгариши билан боғлиқ ҳужалик муомалалари ўз аксини топади.

13- МАВЗУ. МАЖБУРИЯТЛАР ҲИСОБИ

1. Мажбуриятлар таърифи ва уларни эътироф этиш тартиби

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартлари мажбуриятларни «аввал амалга ошган ҳужалик муомалалари ёки ҳодисалари натижасида келиб чиққан, қондирилиши активларнинг утказилиши ёки ишлатилишига, хизматлар курсатилиши ёки келгусида иқтисодий манфаатларнинг бошқа йўл билан чиқиб кетишига олиб келиши мумкин бўлган корхонанинг қарзларидир» деб таърифлайди.

Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартларининг ҳолатларига кура, мажбуриятлар:

- уларни пул воситасида тўлаб бериш;
- урнига бошқа активларни бериш;
- хизматлар курсатиш;
- ушбу мажбуриятни бошқаси билан алмаштириш;
- мажбуриятни акцияга (капиталга) алмаштириш орқали сундирилиши мумкин.

Мажбурият, агар кредитор ўз ҳуқуқидан воз кечган ёки у бундай ҳуқуқдан маҳрум қилинган пайтда ҳам сундирилган деб ҳисобланиши мумкин.

2. Мажбуриятларни баҳолаш тартиби

Мажбуриятлар молиявий ҳисоботда баҳолашнинг турли усулларида акс эттирилиши мумкин. Буларга қуйидагилар киради:

- **ҳақиқий қиймат усули** — бунда мажбурият суммаси ҳисобот даврида ҳақиқатда эътироф этилган қарздорлик суммасига тенг бўлади. Масалан, 10 фоиз ягона солиқ тўловчиси бўлиб ҳисобланган корхона ҳисобот даврида 500000 сумлик маҳсулотини сотишга эришди. Шунга кура, корхона ушбу сотиш ҳажмига туғри келувчи 50000 (500000 × 10 %) сумлик ягона солиқ суммаси ҳисоблаб бюджет оқлидаги мажбуриятни тан олади;

– қайта ҳисобланган қиймат усули — бу усулда мажбуриятлар ҳисобот тузиш санасида қайта тикланиб борилади. Масалан, «XYZ» корхонаси хорижий фирмадан ҳисобот йилининг 25 сентябрида 10000 АҚШ доллариға тенг миқдорда хом ашё сотиб олди. Шу кунда давлат курсига кўра, бир АҚШ доллари 890 сўмға тенг эди. Шунга кўра, «XYZ» корхонаси узининг бухгалтерия ҳисобида хорижий фирма олдидаги мажбуриятни 8900 минг сўм миқдорида тан олади.

Дт – «Хом ашё» – 8900000;

Кт – «Хорижий фирма олдидаги мажбурият» – 8900000.

Ҳисобот йилининг 31 декабрига келиб 1 АҚШ доллари 925 сўмға тенг бўлиб қолди. Бу ҳолат «XYZ» корхонасига хорижий фирма олдидаги мажбуриятини қайта ҳисоблашни тақозо этади. Баланс тузиш санасидаги курсга кўра, корхонанинг хорижий фирма олдидаги мажбурияти (10000×925 сўм) 9250 минг сўмни ташкил қилади ёки (9250 минг сўм – 8900 минг сўм) 350 минг сўмға ортади. Бу узғариш бухгалтерия ҳисобида қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштирилади ва ҳисоботида курсатади:

Дт – «Келгуси давр харажатлари» – 350000;

Кт – «Хорижий фирма олдидаги мажбурият» – 350000.

– сундириш (сотиш)нинг мумкин бўлган баҳосида – бу усулда мажбурият сундириш (сотиш баҳоси)да акс эттирилади. Масалан, корхона уз фаолиятида фойдаланиш учун 750000 сўмға компьютар сотиб олди. Бу ҳолда корхонанинг компьютар етказиб берган ташкилот олдидаги мажбурияти 750000 сўм миқдорида акс эттирилади;

– дисконтланган қиймат усули — бу усулда мажбурият келгусида уни сундириш учун сарф буладиган пул оқимларининг дисконт қийматида акс эттирилади. Масалан, «XYZ» корхонаси аввал сотиб олинган активлар буйича юзага келган 90000 сўмлик савдо кредиторлик қарзини узиш учун, тулов муддати 6 ойдан кейин келадиган 100000 сўмлик вексел ёзиб берди. Шунга кўра, мол етказиб берувчи олдида туланадиган векселлар буйича 100000 сўмлик мажбурият юзага келди.

Дт – «Туланадиган ҳисобварақлар» – 90000;

Дт – «Муддати узайтирилган дисконт» – 10000;

Кт – «Туланадиган векселлар» – 100000.

3. Мажбуриятларнинг туркумланиши

Корхоналарнинг мажбуриятлари қуйидаги белгилар бўйича туркумланиши мумкин:

- фойдаланиш муддатига кўра;
- баҳолашнинг аниқлигига кўра.

Фойдаланиш муддатига кўра, мажбуриятлар жорий ва узоқ муддатли бўлиши мумкин.

Баланс ҳисоботи санасидан бошлаб бир йил давомида ёки бир йилдан кўп бўлган оддий операцион цикл давомида туланиши кўзда тутилган мажбуриятлар *жорий мажбуриятлар* деб таърифланади. Бу таърифга жавоб бермайдиган мажбуриятлар *узоқ муддатли* мажбуриятлар деб эътироф этилади.

Баҳолашнинг аниқлигига кўра, мажбуриятларнинг туркумланиши А. М. Гершун таҳрири остида бир гуруҳ рус мутахассислари томонидан яратилган «Молиявий ҳисоботнинг халқаро стандартларини қўллаш»² деб номланган ўқув қўлланмасида яхши ёритилган. Унга кўра, баҳолашнинг аниқлиги бўйича мажбуриятлар:

- ҳақиқий;
- баҳоланган;
- шартли ҳолида бўлиши мумкин.

Ҳақиқий мажбуриятлар ҳаракатдаги шартномалар, битимлар ва қонунчилик асосида юзага келиб уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

- олинган ҳисобварақлар бўйича мажбуриятлар;
- берилган векселлар бўйича мажбуриятлар;
- таъсисчиларга ҳисобланган дивидендлар бўйича мажбуриятлар;
- ҳисобланган солиқлар ва мажбурий туловлар бўйича мажбуриятлар;
- ҳисобланган иш ҳақи бўйича мажбуриятлар ва бошқалар.

Баҳоланган мажбуриятлар деганда, маълум бир сана юзага келмагунга қадар аниқ қийматини белгилаб бўлмайдиган мажбуриятлар тушунилади. Уларга мисол қилиб қуйидагиларни келтириш мумкин:

² Применение Международных Стандартов Финансовой Отчетности. Учебное пособие под редакцией Гершуна А. М. Москва, 2002 год, том 2. стр. 24-5.

– фойда солиғи буйича мажбурият. Бу мажбуриятни то ҳамма молиявий хўжалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида ўз аксини топиб, солиқ ҳисоби қилинмагунга қадар аниқлаб бўлмайди;

– кафолат мажбуриятлари. Бу мажбуриятларнинг ҳақиқий қийматини харидорлар томонидан маҳсулотлардан фойдаланиш бошлангандагина аниқлаш мумкин;

– ходимларга меҳнат таътили харажатларини қоплаш буйича мажбуриятлар. Бу мажбурият суммасини меҳнат таътилига чиқиш жадвали тасдиқланмагунга қадар аниқлаб бўлмайди.

Шартли мажбуриятлар – булар:

а) аввалги ҳодисалар натижаси бўлиб, уларнинг мавжудлигига келгусида юз бериши мумкин бўлган бир ёки бир неча ноаниқ ҳодисалар орқали аниқлик киритиш мумкин.

б) аввалги ҳодисалар натижаси бўлиб, келгусида улар тан олинмаслиги мумкин, чунки:

– мажбуриятни қондириш учун кейинчалик иқтисодий самара келтириши мумкин бўлган ресурснинг чиқиб кетиш эҳтимоли мавжуд эмас;

– мажбурият суммасини аниқ тарзда баҳолашнинг имкони мавжуд эмас.

Масалан, корхонага нисбатан унинг мижози суд жараёнини бошлаган. Суд жараёнида корхонага нисбатан жарима тўлаш буйича қарор чиқиши мумкин. Лекин молиявий ҳисобот тузиш санасига, жарима суммаси ҳам ва суд қарори ҳам мавжуд бўлмаслиги мумкин, яъни жараён якунида мажбурият юзага келиши ҳам, келмаслиги ҳам мумкин.

4. Жорий мажбуриятларни ҳисобга олиш тартиби

Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга жорий даврда туланадиган ҳисобварақлар ҳисоби. Туланадиган ҳисобварақлар деб, мол етказиб берувчилардан насияга товар ва материалларни сотиб олиш ҳамда хизматлардан фойдаланиш натижасида юзага келадиган мажбуриятларга айтилади. Бундай мажбуриятлар активларни сотиб олиш ёки хизматдан фойдаланиш вақти билан, улар учун ҳақ тўлаш вақтини фарқ қилиши натижасида пайдо бўлади.

1-мисол. корхона ҳисобот йилининг 15 мартида 30 кундан кейин ҳақини тўлаб бериш шарти билан мол етказиб берувчидан 200000 сўмлик хом ашё сотиб олди. Бу хўжалик муома-

ласи буйича мажбуриятнинг тан олинishi корхонанинг бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзувлар билан расмийлаштирилади:

Дт – «Хом ашё» – 200000;

Кт – «Мол етказиб берувчиларга туланадиган ҳисобварақлар» – 200000.

«Брутто» усули:

2004 йил 1 октябр – фоизсиз туланадиган векселни ялпи (номинал) қиймат буйича акс эттириш:

Дт – Пул маблағлари – 88000;

Дт – Қисқа муддатли туланадиган вексел буйича чегирма – 12000;

Кт – Туланадиган вексел, қисқа муддатли – 100000.

2004 йил 31 декабр – ҳисобланган фоиз буйича тузатиш ёзуви:

Дт – Фоизлар буйича харажатлар
(100000 x 12 фоиз) x (3/12) – 3000;

Кт – Қисқа муддатли туланадиган вексел буйича чегирма – 3000.

2004 йил 31 декабр – Молиявий натижалари туғрисидаги ҳисобот:

Фоиз кўринишидаги сарфлар 3000

Бухгалтерия баланси: (жорий мажбуриятлар):

Туланадиган вексел

Минус амортизация қилинмаган чегирма

Туланадиган векселнинг баланс қиймати

2005 йил 30 сентябр – қолган чегирма суммасини амортизация қилиниши ва векселнинг номинал суммасининг туланиши:

Дт – Фоизлар буйича харажат (100000x 12 фоиз) x (9/12) – 9000;

Кт – Қисқа муддатли туланадиган вексел буйича чегирма – 9000;

Дт – Туланадиган вексел (қисқа муддатли) 100000;

Кт – Пул маблағлари 100000.

Муддати узайтирилган мажбуриятларнинг жорий қисми ҳисоби. Муддати узайтирилган мажбуриятларнинг жорий қисми деб, даромад олиш ёки мажбуриятни қондириш жараёни бир неча муддат давомида амалга ошадиган ҳужалик муомалаларининг ҳисобот даврига тегишли қисмига айтилади. Янги ҳисобварақлар режасида бундай ҳужалик муомалаларини ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар кўзда тутилган:

«Муддати узайтирилган даромадлар»;
«Солиқлар ва мажбурий туловлар буйича муддати узайтирилган мажбуриятлар»;

«Муддати узайтирилган дисконтлар (чегирмалар)»;

«Муддати узайтирилган мукофотлар (устамалар)»;

«Бошқа муддати узайтирилган мажбуриятлар»;

«Муддати узайтирилган даромадлар» ҳисобварағи ҳисобот даврида бунак сифатида олинган (ҳисобланган), аммо келгуси даврларга ҳам тегишли бўлган даромадлар ҳақидаги маълумотларни акс эттириш учун мўлжалланган. Муддати узайтирилган даромадларга қуйидагиларни мисол тариқасида келтириш мумкин: уқув юргларида таълим олиш учун олдиндан қилинган туловлар; ижара туловлари; ҳаво ва темир йул транспорти чипталарини олдиндан сотилишидан олинган маблағлар; даврий нашрларга олдиндан қилинган обуна туловлари ва бошқалар.

2-мисол, «XYZ» компанияси 2003 йилнинг 1 ноябр куни 6 ой муддатга вақтинчалик буш турган асосий воситасини ижарага берди. Шартнома суммаси 120000 сум бўлиб, ижарага олган ташкилот бу суммани ўша кунёқ «XYZ» компаниясининг ҳисоб рақамига утказиб берди. Бу ҳужалик муомалалари ижарага берган ташкилот бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

2005 йилнинг 1 ноябр кунда, пул маблағларининг келиб тушишига –

Дт – «Пул маблағлари» – 120000;

Кт – «Муддати узайтирилган даромадлар» – 120000.

2005 йилнинг 31 ноябр куни, ноябр оyi учун тегишли бўлган даромад суммаси тан олинганда (120000 сум : 6 ой) х 1 ой = 20000 сум:

Дт – «Муддати узайтирилган даромадлар» – 20000;

Кт – «Қисқа муддатли лизингдан олинган даромад» – 20000.

Худди шундай бухгалтерия утказмалари ижарачи ташкилотда ижара муддати тугагунга қадар бериб борилади.

«Солиқлар ва мажбурий туловлар буйича муддати узайтирилган мажбуриятлар» ҳисобварағида молиявий ҳисоб ва солиқ ҳисоби буйича қўлланилаётган ҳисоб тамойилларини мос келмаслиги ва вақтинчалик фарқлар таъсири остида солиқлар ва мажбурий ажратмаларда юзага келадиган муддати узайтирилган мажбуриятларнинг жорий қисми акс эттирилади.

«Муддати узайтирилган дисконтлар (чегирмалар)» ва «Муддати узайтирилган мукофотлар (устамалар)» деб номланган ҳисобварақлар облигация чиқарилган даврдан бошлаб йилнинг оралигида харажат ёки даромадга тақсимланадиган, облигациялар юзасидан чегирма ёки устама бўйича корхонанинг узоқ муддатли мажбуриятларининг жорий қисмини акс эттиришга мўлжалланган. Ушбу ҳисобварақларни облигация чиқариб сотувчи ҳужалик юритувчи субъектларгина қўллайди.

«Муддати узайтирилган бошқа мажбуриятлар» ҳисобварағида корхона юқорида келтирилган ҳисобварақларда акс эттирилмаган бошқа муддати ўтган мажбуриятларни ҳисобга олиб боради.

Олинган бунақлар бўйича юзага келган мажбуриятларнинг жорий қисми ҳисоби. Маҳсулот (товар ва бошқа активлар)ни етказиб бериш, ишни бажариш ёки хизмат курсатишдан аввал бунақ тариқасида олинган пул маблағлари бўйича харидорлар олдида мажбурият келиб чиқади. Гарчанд пул келиб тушган бўлса ҳам, бу маблағларни даромад деб тан олиш мумкин эмас. Чунки ҳали бу ҳужалик муомаласи бўйича активларнинг чиқиб кетиши рўй бергани йўқ. Улар турли шаклдаги активларни харидорга жунатилишидан юз бергандан кейингина тан олина бошланади.

3-мисол, «XYZ» компаниясининг маҳсулотини сотиб олиш учун 2005 йилнинг 4 декабрида «А» корхонаси унинг ҳисоб рақамига 500000 сўм пул туширди. Шартнома шартларига кўра, маҳсулотни етказиб бериш, пул тушган кундан бошлаб 10 кун ичида амалга оширилиши лозим. Бу ҳужалик муомалалари «XYZ» компаниясининг бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ўз аксини топади:

2005 йилнинг 4 декабр куни, бунақ суммасининг келиб тушишига

Дт – «Пул маблағлари» – 500000;

Кт – «Буюртмачи ва харидорлардан олинган бунақлар» – 500000.

2005 йилнинг 14 январ куни харидорга маҳсулот жунатилганда

Дт – «Буюртмачи ва харидорлардан олинган бунақлар» – 500000;

Кт – «Маҳсулотни сотишдан олинган даромад» – 500000.

Ҳисобланган солиқлар бўйича мажбуриятлар ҳисоби

Ҳужалик юритувчи субъектлар мамлакат ҳудудида ҳаракат қилаётган қонунларга кўра, фаолиятларининг барча турларидан олаёт-

ган даромадлари, яхтасётган қўшимча қиймати суммаси, мулки, ходимларининг иш ҳақидан ушлаб қолинган даромад солиғи ҳамда бошқа солиқлар ва мажбурий ажратмалар бўйича юзага келаётган мажбуриятларнинг ҳисоб-китобини туғри юритишлари лозим. Бир неча мисол ёрдамида солиқлар бўйича юзага келадиган мажбуриятларни ҳисобга олиш тартибини келтирамиз.

4-мисол, «XYZ» компанияси қўшилган қиймат солиғи туловчиси ҳисобланади. Ҳисобот даврида корхона харидорларга насияга 300000 сўмлик маҳсулот сотди. Қўшилган қиймат солигининг ҳаракатдаги ставкаси 20 фоиз. Ушбу ҳолатда қўшилган қиймат солиғи бўйича юзга келган мажбуриятни ҳисоблаб топиш ва бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштириш лозим:

Дт – «Харидор ва буюртмачилардан олинадиган ҳисобварақлар» — 300000;

Кт – «Қўшилган қиймат солиғи»
(300000 x 20 фоиз) : 120 фоиз – 50000;

Кт – «Маҳсулот сотишдан олинган даромад» – 250000.

5-мисол, XYZ» компанияси ҳисобчиси ҳисобот йили якунига кўра, тегишли тартибда 400 минг сўм миқдорида фойда солиғи ҳисоблади ва бу ҳужалик муомаласини бухгалтерия ҳисобида акс эттирди:

Дт – «Фойда солиғи бўйича харажатлар» – 400000;

Кт – «Ҳисобланган фойда солиғи» – 400000.

Таъсисчилар олдидаги қарздорлик ҳисоби

Таъсисчилар олдидаги қарздорлик бўйича мажбурият:

– уларга ҳисобланган дивидендлар;

– чиқиб кетаётган таъсисчиларга уларнинг улушлари бўйича юзага келган қарздорликни акс эттириш жараёнида пайдо бўлади.

Акциядорлар йигилиши томонидан эълон қилингандан кейин, ҳисобот даврида пул маблағлари ёки мулк шаклида тўланиши кутилаётган дивидендлар жорий мажбуриятлар тарзида ҳисобга олинади. Кумулятив имтиёзли акциялар бўйича дивидендлар курунишидаги мажбуриятлар молиявий ҳисоботларнинг тушунтириш хатларида очиб берилиши лозим.

Ходимлар олдидаги мажбуриятлар. Ходимлар олдидаги мажбуриятлар ўз ичига меҳнатга ҳақ тўлаш, таътил тўловлари, мукофотлар ва депонент қилинган иш ҳақи бўйича ҳисоб-китобларни акс эттириш натижасида юзага келади. «Ходимлар билан меҳнатга ҳақ тўлаш» деб номланган ҳисобварақнинг кредит томонида корхона-

нинг турли бўлимлари ходимларига ҳисобланган иш ҳақи курсатилса, унинг дебетида ушбу ҳисобланган иш ҳақи ҳисобидан ушланмалар акс эттирилади.

6-мисол. «XYZ» компанияси ҳисобчиси ҳисобот йилининг март ойи учун асосий ишлаб чиқариш ишчиларига 550000 сум, цех ходимларга 200000 сум, маъмурият ходимларига 250000 сум иш ҳақи ҳисоблади. Ходимларнинг ойлик маошларидан қонунчилик асосида ушланиши лозим бўлган даромад солиғи 322000 сумни ташкил қилди. Апрель ойининг 5 санасида ходимларга иш ҳақи бериш учун корхонанинг ҳисоб рақамидан унинг ғазнасига 678000 сум пул келтирилди. Шундан 600000 суми белгиланган муддат ичида ходимларга тарқатилди, қолган сумма эса талаб қилиб олинмаган иш ҳақи сифатида депонентга ўтказилди. Ушбу ҳужалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Март ойи учун иш ҳақи ҳисобланганда –

Дт – «Асосий ишлаб чиқариш харажатлари» –	550000;
Дт – «Умумишлаб чиқариш харажатлари» –	200000;
Дт – «Давр харажатлари» –	250000;
Кт – «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» –	1000000.

Иш ҳақидан даромад солиғи ушланганда:

Дт – «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» –	322000;
Кт – «Иш ҳақидан даромад солиғи» –	320000.

Ҳисоб рақамидан корхона ғазнасига пул келтирилганда:

Дт – «Ғазна» –	678000;
Кт – «Ҳисоб рақами» –	678000.

Ходимларга иш ҳақи тарқатилганда:

Дт – «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» –	600000;
Кт – «Ғазна» –	600000.

Талаб қилиб олинмаган иш ҳақи депонентга ўтказилганда:

Дт – «Ходимлар билан иш ҳақи бўйича ҳисоблашишлар» –	78000;
Кт – «Депонентлашган иш ҳақи» –	78000.

Кафолат мажбуриятлари. Агар компаниянинг сотиш низомида ўз маҳсулотига кафолат бериш тизими кўзда тутилган бўлса, кафолатнинг ҳаракат қилиш муддати ичида корхонанинг харидорлар олдида мажбурияти юзга келади ва бу мажбуриятларнинг жорий

қисми «Кафолатлар бўйича мажбуриятлар» деб номланган ҳисоб рақами орқали бухгалтерия ҳисобида ўз аксини топади. Айрим маҳсулот, товар ва бажарилган иш ҳамда хизматлар катта харажатни кетмайдиган кафолат хизматини талаб қилса, бошқалари эса кўпроқ харажат тақозо қиладиган хизмат курсатишни талаб қилиши мумкин. Кафолатли хизмат курсатиш бўйича тузиладиган захира суммаси аввалги йил тажрибаларидан келиб чиққан ҳолда аниқланади.

7-мисол. «XYZ» компанияси замонавий телевизорлар ишлаб чиқариш билан шугулланади. Компаниянинг сотиш низомида телевизорларнинг кинескопи унинг техник паспортида курсатилган муддатдан аввал ишдан чиқса, уни алмаштириб бериш кўзда тутилган. Аввалги йиллар маълумотлари шуни курсатадики, кафолат муддати ичида сотилган товарларнинг 5 фоизи кинескопларнинг эрта ишдан чиқиши сабаби билан қайтиб келади. Кинескопнинг уртача қиймати 25000 сум. Фараз қиламиз: ҳисобот йилининг май ойида 200 та телевизор сотилган эди. Бу ҳолатда кафолат мажбуриятини май ойининг охирига қуйидагича акс эттириш лозим:

Дт – «Кафолат хизмати бўйича харажатлар» – 250000;

Кт – «Кафолатли хизмат бўйича захира» – 250000.

Бу сумма қуйидагича ҳисобланди:

сотилган телевизорлар сони;

аввалги йилларда алмаштириш учун қайтарилган товарлар фоизи;

кутилаётган алмаштиришлар миқдори (200×0.05);

алмаштириладиган кинескопнинг қиймати;

кафолат мажбуриятлари бўйича захира суммаси.

Компанияга алмаштириш учун қайтарилган товарлар қиймати шу мақсадда ташкил этилган захира ҳисобидан қопланади. Фараз қиламиз, июн ойида сотилган товарларнинг 2 таси қайтиб келди ва компания бу товарларни алмаштириб берди:

Дт – «Кафолатли хизмат бўйича захира» – 50000;

Кт – «Товарлар» – 500000.

Ҳисобдор шахсларга қарздорлик бўйича ҳисоб-китоблар.

Бундай қарздорлик корхона томонидан ходимларга маъмурий-хўжалик хизмат сафарлари учун берилган бунак суммалари билан ҳақиқий сарфланган харажат суммалари ўртасида юзага келган фарқ натижасида келиб чиқади. Бунак пули олмай туриб, ходимлар томонидан тегишли мақсадларда маблағлар сарфланиши натижа-

сида ҳам қарздорлик пайдо бўлиши мумкин. Ҳисобдор шахслар белгиланган муддатда ҳақиқий сарфланган суммалар юзасидан ҳисобот беришлари керак. Улар уз ҳисоботларига сарфланган суммаларни исботловчи ҳужжатларни илова қилишлари лозим. Амалда сарфланган сумма ҳисобот учун берилган бунак суммасидан ошса, корхонани ҳисобот берувчи шахслар олдида қарздорлиги юзага келади ва ушбу ортиқча сумма «Ҳисобдор шахслар олдидаги қарздорлик» деб номланган ҳисобварақнинг кредит томонида қайд қилинади.

8-мисол. «XYZ» компанияси бош муҳандиси ишлаб чиқариш мақсапларида Тошкент шаҳрига хизмат сафарига бориб келиш учун ғазнадан 35000 сум бунак олди. Хизмат сафари тугагач, бош муҳандис тегишли ҳужжатлар билан 50000 сумлик харажатни уз ичига олган ҳисоботни топширди. Компания раҳбари ушбу харажатларни тулиғича қоғлаб беришга розилик билириб ҳисоботни имзолади. Бу ҳужалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Ҳодимга бунак суммаси берилганда:

Дт – «Хизмат сафари буйича берилган бунаклар» – 35000;

Кт – «Ғазна» – 35000.

Ҳодим томонидан топширилган ҳисобот инобатга олинганда:

Дт – «Асосий ишлаб чиқариш харажатлари» – 50000;

Кт – «Хизмат сафари буйича берилган бунаклар» – 35000;

Кт – «Ҳисобдор шахслар олдидаги қарздорлик» – 15000.

5. Узоқ муддатли мажбуриятларни ҳисобга олиш хусусиятлари

Туланиш муддати бир йил ёки бир операцион циклдан куп булган мажбуриятлар узоқ муддатли мажбуриятлар сифатида тан олинади. Уларнинг таркиби худди жорий мажбуриятларникига ухшаш бўлади. Лекин бундай мажбуриятларни ҳисобга олишнинг узига хос хусусиятлари ҳам бор. Бу хусусиятларни куриб чиқишни узоқ муддатли мажбуриятлар таркибида алоҳида урин тутувчи «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақлар» билан боглиқ муомалалардан бошлаймиз. Булар маҳаллий ва хорижий ҳамкорлардан насияга олинган асосий восита, хом ашё ва материаллар, фойдаланилган хизматлар натижасида юзага келган ва туланиш муддати бир йил ёки бир операцион циклдан ортиқ булган мажбуриятлардир.

9-мисол. «XYZ» компанияси 3 йил ичида бир хил қисмларда тулаб бериш шарти билан хорижий ҳамкоридан

750000 сумлик хом ашё сотиб олди. Шунга кура, бу мажбуриятнинг ҳисобот йилига тегишли қисми жорий мажбуриятлар, қолган йилларга тегишли қисми эса узоқ муддатли мажбуриятлар таркибида ҳисобга олинади:

Дт – «Хом ашё» – 750000

Кт – «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақлар» (жорий қисми) – 250000

Кт – «Мол етказиб берувчи ва пудратчиларга туланадиган ҳисобварақлар» (узоқ муддатли қисми) – 500000.

Узоқ муддатли мажбуриятларни ҳисобга олишнинг хусусиятлари туланадиган облигациялар ҳисобида яққол ўз аксини топган.

Туланадиган облигациялар ҳисоби

Облигация — қатта суммалардаги капитални узоқ муддат давомида ҳимоялаш учун компаниялар ва давлат ташкилотлари томонидан чиқариладиган қарз гувоҳномаларидир. Облигациялар — бу фирма-эмитентнинг облигациялар эгалари (инвесторлар) томонидан инвестиция қилинаётган капиталнинг асосий суммаси ва ҳисобланган фоизларни қайтариб бериш тўғрисида расман ифодаланадиган қонуний ҳужжатдир. *Облигацион келишув* облигация муддатларини, эмитент ва облигация эгаларининг ҳуқуқ ва мажбуриятларини белгилайди. Инвесторлар ўзида эмитент ва инвесторлар ўртасидаги келишув мажбуриятини акс эттирувчи облигацион сертификатта эга бўладилар. Инвесторлар турли хил мақсадлар, ёндашувлар ва низомига таяниб иш курадилар. Шунинг учун ҳам уларга турли-туман облигациялар таклиф қилинади. Қуйида шундай облигацияларнинг айрим турлари келтирилган:

- оддий облигациялар;
- даромадли облигациялар;
- конвертация қилинадиган облигациялар;
- номи ёзиб қўйиладиган облигациялар;
- купонли облигациялар;
- таъминланган облигациялар ва бошқалар.

Облигациялар билан боғлиқ ҳўжалик муомалаларини ҳисобга олиш тартибини мисол ёрдамида кенгроқ тарзда кўриб чиқамиз.

10-мисол. «XYZ» компанияси 2003 йилнинг 2 январда 1000000 сум суммада 3 йил муддатга йиллик 12 фоизли облигациялар чиқарди. Фоизларни йилда икки марта — 2 январ ва 1 июлда туланиши кўзда тутилган. Облигациялар но-

минал қиймат буйича чиқарилди ва харидорлар уртасида жойлаштирилди. Ушбу хужалик муомалалари қуйидаги бухгалтерия ёзуви орқали расмийлаштирилади:

Облигацияларни жойлаштириш вақтида

Дт – «Пул маблаглари» – 1000000;

Кт – «Туланадиган облигациялар
(узоқ муддатли)» – 1000000.

биринчи ярим йиллик буйича фоизларнинг ҳисобланиши:

фоиз суммаси = Облигациянинг номинал қиймати × фоиз
ставкаси × ҳаракат муддати

$$1000000 \times 0.12 \times 1/2 \text{ йилда} = 60000 \text{ сум}$$

Дт – «Фоизлар буйича харажатлар» – 60000;

Кт – «Ҳисобланган фоизлар» – 60000.

Агар облигацияларнинг бозор ва белгиланган фоиз ставкалари тенг бўлса, унда облигациялар номинал қиймати буйича сотилади. Бу ҳолатда фоизлар тулови шу муддат ичида таваккалчилиги юқори бўлган облигацияларнинг бозор фоиз ставкасиникига тенг бўлган миқдорда даромад келтиради. Бироқ, купинча бозор ва белгиланган фоиз ставкалари тенг қийматли бўлмайди. Бозор ставкаси ва облигацияларнинг эмиссия қийматидаги узгаришлар ўзаро боғлиқ. Агар бозор ставкаси (12%) белгиланган ставкадан (10%) ортиқ бўлса, унда инвесторга бозор ставкасига тенг бўлган даромад келтириши учун облигация эмиссиясининг баҳоси номинал қийматидан ошмаслиги керак. Инвесторлар 10 фоиз даромад келтирувчи облигация учун номинал қийматда ҳақ тўлашни хоҳламайдилар, чунки худди шундай бошқа қарз қозғалари 12 фоиз даромад келтиради.

Агар бозор фоиз ставкаси белгиланган ставкадан ортиқ бўлса, облигациялар чегирма билан (номинал қийматидан паст баҳода) сотилади.

11-мисол. «XYZ» компанияси 2003 йилнинг 3 февралда 5 йил муддатга 1000000 сумлик, йиллик 9 фоизли облигациялар чиқарди. Облигацияларнинг бозор ставкаси 10 фоизга тенг.

Демак, компания харидорга бозор ставкасидан кам бўлмаган миқдорда даромад келтиришини таъминлаш учун облигацияларни чегирма билан сотади. Чегирма суммасини топиш учун пулнинг вақтдаги қийматини аниқлаш жадвалларидан фойдаланамиз:

Облигация буйича асосий қарзнинг жорий қиймати

$1000000 \times (PV\ 10\ \text{фоиз}, 5) = 1000000 \times 0,62092 = 620920$
Облигация буйича туловларнинг жорий қиймати
 $1000000 \times (0,09)(PVA\ 10\ \text{фоиз}, 5) = 1000000 \times (0,09)(3,79079) = 341171$
Облигация буйича қарзнинг бозор баҳоси — 962091
Облигация қийматидан чегирма (1000000 — 962091) = 37909
Облигацияларни чегирма билан сотишнинг акс эттириши:
Дт — «Пул маблағлари» — 962091;
Дт — «Облигациялар буйича муддати узайтирилган чегирма» — 37909;
Кт — «Туланадиган облигациялар» (узоқ муддатли) — 1000000.
 Облигациялар чиқарилгандан кейин балансдаги ёзувлар қуйидагича бўлади:

Узоқ муддатли мажбуриятлар — 1000000;
 Минус туланган чегирма — 37909;
 Узоқ муддатли мажбуриятларнинг соф қиймати — 962091.
 «Облигациялар муддати узайтирилган чегирмалар» ҳисобварағи «Туланадиган узоқ муддатли облигациялар» ҳисобварағига контрпассив ҳисобланади.

Облигациялар буйича фоизлар тулови буйича харажатларни ҳар йили акс эттириш лозимлиги сабабли облигация чегирмаси облигациялар ҳаракатда бўладиган бутун муддат ичида тақсимланиши лозим. Чегирманинг бундай тақсимланиш жараёни *облигацион чегирмани* ҳисобдан чиқарилиши дейилади.

Облигация билан боғлиқ чегирмаларни ҳисобдан чиқарилишининг иккита усули мавжуд: *туғри чизиқли усул ва фоизли усул*.

Туғри чизиқли усул.

1. Тўловларнинг умумий сони:

йилдаги тўловлар миқдори $\times$ облигацияларнинг амал қилиш муддати $= 2 \times 5 = 10$ марта.

2. Фоизларнинг ҳар бир туловида облигацион чегирмани ҳисобдан чиқариш суммаси:

облигацион чегирма + туловларнинг умумий миқдори $= 37909 + 10 = 3790,9$ сум.

3. Туланаётган фоизларнинг суммаси:

номинал қиймат $\times$ номинал фоиз ставкаси $\times$ вақт
 $1000000 \times 0,09 \times 0,5$ йил $= 45000$

4. Тулов кунига фоизларни тулаш буйича харажатларнинг якуний суммаси:

туланаётган фоизларнинг суммаси + облигацион чегирма-
нинг туланиши

$$45000 + 3790,9 = 48790,9 \text{ сўм.}$$

1 июл фоизларни тулаш санасидаги бухгалтерия ёзуви
қуйидагича бўлади:

Дт – «Облигацияларга фоизлар бўйича харажатлар» – 48790,9;

Кт – «Облигациялар бўйича муддати

узайтирилган чегирма» – 3790,9;

Кт – «Пул маблағлари» – 45000.

Фоизли усул. Фоизли усул облигациянинг бутун амал
қилиш муддати давомида фоизларни доимий даражасини уш-
лаб туришни тақозо қилади.

Агар белгиланган фоиз ставкаси бозор ставкасидан ортиқ
булса, облигациялар *мукофот* билан (номинал қийматидан
ортиқ баҳода) сотилади. Бундай ҳолатда облигациялар бозор
ставкасидан юқори булган фоиз ставкасини таклиф этади ва
бу билан уларга янада жозива бағишлайди. Облигация баҳоси
олинадиган даромад суммаси бозор ставкасига нисбатан ка-
мая бошлангунга қадар ўсиб боради.

Масалан, компания бозор ставкаси 8 фоизни ташкил
қилган ҳолатда, 5 йил муддатга эга 9 фоизли, номинал
қиймати 100000 сўм бўлган облигацияни 103984 сўмга
чиқарди.

Облигация бўйича асосий қарзнинг жорий қиймати

$$100000 \times (PV \text{ 8 фоиз, 5}) = 100000 \times 0,68050 = 68050$$

Облигация бўйича туловларнинг жорий қиймати

$$100000 \times (0,09)(PVA \text{ 8 фоиз, 5}) = 100000 \times (0,09)(3,99271) = 35934$$

Облигация бўйича қарзнинг бозор баҳоси 103984

Облигация бўйича мукофот (103984 – 100000) = 3984

Облигацияни мукофот билан сотилиши

Дт – «Пул маблағлари» – 103984

Кт – «Облигациялар бўйича муддати узайтирилган муко-
фот» – 3984

Кт – «Туланалиган облигациялар» (узоқ муддатли) – 100000.

Бу ҳужалик муомаласидан кейин баланснинг «Узоқ муд-
датли мажбуриятлар» бўлими қуйидаги қуринишга эга бўлади:

Узоқ муддатли мажбуриятлар – 103984;

Туланадиган облигациялар (узоқ муддатли) – 100000;

Муддати узайтирилган мукофот – 3984.

Мукофот суммаси облигация ҳаракат қилаётган муддат давомида фойз кўринишидаги даромад ҳисобварағига ҳисобдан чиқарилади.

Чегирма ва *мукофот* атамалари облигация эмиссияларининг салбий ёки ижобий сифатларини кўрсатмайди. Улар шунга ўхшаш облигациялар бўйича фойз даромади ставкасини бозор ставкаларига мослаштириш учун сотиш баҳосидаги тузатишлар натижаси ҳисобланади.

Облигацияларнинг акцияларга ўтказилиши. Бошқа қимматли қоғозларга алмаштирилиши мумкин бўлган облигациялар конвертация қилинадиган облигациялар деб аталади. Бу алмаштириш облигация эгасининг хоҳиши бўйича амалга оширилади. Алмаштириш шартлари облигацион битимга облигацияни харидор учун янада жозибадор қилиш мақсадида киритилиши мумкин. Облигацияларни оддий акцияларга алмаштирганда, акциялар алмаштирилаётган облигацияларнинг жорий қиймати бўйича ҳисобга олинади, облигацияларнинг ўзи ва уларга тегишли чегирма ёки мукофотлар эса ҳеч қандай зарар ёки фойдани акс эттирмай ҳисобдан чиқарилади.

12-мисол, компания 200... йилнинг 1 июлида акционерлар қарорига асосан, аввал чиқарилган ва қиймати 600000 сум булган ҳамма облигацияларни донасининг номинал қиймати 1000 сум булган 50 оддий акцияга алмаштириб берди. Бундай ҳужалик муомаласи бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ўз аксини топади:

Дт – «Туланадиган облигациялар» –	600000;
Дт – «Ҳисобдан чиқарилмаган облигацион мукофот» –	4000;
Кт – «Оддий акциялар» –	500000;
Кт – «Номиналдан ортиқча киритилган капитал» –	104000.

Узоқ муддатли банк кредитлари ҳисоби. Янги ҳисобварақлар режасида миллий ва хорижий валютада республика ҳудудида ва унинг ташқарисида корхона олган турли урта муддатли ва узоқ муддатли кредитларнинг ҳолати ва ҳаракати ҳақидаги ахборотларни умумлаштириш учун «Узоқ муддатли банк кредитлари» номи билан боғлиқ муомалалар акс эттирилади. Бу турдаги ҳужалик муомалаларини ҳисобга олишнинг ҳам узига хос хусусиятлари мавжуд. Яъни 12 ойдан ортиқ муддатга олинган банк кредитининг ўзи узоқ муддатли мажбуриятлар таркибида ҳисобга олинса, ўшбу

кредит буйича ҳисобланган фоизлар эса жорий мажбуриятлар сифатида тан олинади.

13-мисол. «XYZ» компанияси 2005 йилнинг 2 январ куни банкдан 2 йил муддатга йиллик 24 фоиз тўлов шарти билан 400000 сўм кредит олди.

Кредитнинг олинishi вақтида:

Дт – «Пул маблағлари» – 400000;

Кт – «Банкнинг узоқ муддатли кредитлари» – 400000.

Январ ойининг якунига кура, фоизларнинг ҳисобланиши:

$$400000 \times 24 \% = (96000 \text{ ч } 365) \times 30 \text{ кун} = 7890 \text{ сўм}$$

Дт – «Фоиз кўринишидаги харажатлар» – 7890;

Кт – «Ҳисобланган фоизлар» – 7890.

Фоиз суммаси тулаб берилганда

Дт – «Ҳисобланган фоизлар» – 7890;

Кт – «Пул маблағлари» – 7890.

Асосий қарз суммаси қайтарилганда

Дт – «Банкнинг узоқ муддатли кредитлари» – 400000;

Кт – «Пул маблағлари» – 400000.

Туланадиган молиялаштирилган лизингнинг узоқ муддатли қисми. Бу ҳисобварақда молиялаштирилган лизинг шартномаси буйича олинган активлар учун ижарага берувчилар билан ҳисоблашишларнинг узоқ муддатли қисми ҳисобга олинади. Бу ҳужалик муомалалари «Лизинг ҳисоби» мавзусида кенг тарзда кўриб чиқилади.

Бошқа узоқ муддатли мажбуриятлар ҳисоби.

Гаров хатлари — реал активлар билан таъминланадиган узоқ муддатли қарзнинг шаклларида биридир. Бунга кура, бир корхона бошқа бир корхонанинг узоқ муддатга олаётган қарзи буйича кафолат мажбуриятини олади. Қарз олган ташкилот шартномада кўрсатилган муддатда асосий сумма ёки қарз фоизларини тулай олмайдиган бўлса, ушбу суммани тулаш мажбурияти гаров хати берган ташкилот зиммасига тушади.

14- МАВЗУ. ВАЛЮТА АЛМАШТИРИШ КУРСИНИНГ ЎЗГАРИШИ НАТИЖАЛАРИ ҲИСОБИ

1.Хорижий валютадаги ҳужалик муомалаларининг моҳияти

Чет эл валютасидаги муомалалар деб — чет эл валютасида белгиланадиган ёки бажарилишини талаб қиладиган муомалага айтилади, бунинг ичига корхона:

а) нархлари хорижий валютада белгиланган товар ёки хизматларни сотиб олса ёки сотса;

б) тўланиши ёки олиниши лозим бўлган суммалари хорижий валютада белгиланган қараларни олганда ёки берганда;

в) алмаштириш бўйича амалга оширилмаган битимнинг иштирокчиси бўлиб қолганда (тўлов келажакда амалга оширилганда);

г) бошқа йул билан активларни сотиб олганда ёки сотганда, чет эл валютасида белгиланган мажбуриятларни бўйнига олганда ёки ҳисоб қилганда содир бўлган битимлар ҳам киради.

Хорижий валютада содир бўлган муомала, ушбу муомала санасидаги хорижий валюта суммасига ҳисобот валютаси ва хорижий валюта уртасидаги алмашиш курсини қўллаш орқали ҳисобот валютасида акс эттирилиши керак.

Муомала санасидаги алмашиш курси, одатда, касса алмашиш курсига тенг деб ҳисобланади. Амалий мақсадда, купинча содир бўлган санадаги ҳақиқий курсга яқин курс қўлланилади, масалан, ҳисобот даври ичида содир бўлган хорижий валютада амалга оширилган ҳамма муомалалар учун бир ҳафта ёки бир ойнинг ўрта ҳисобдаги курсини ишлатса бўлади. Аммо, агарда валюта алмашиш курсини сезиларли тебраниб турса, маълум бир ҳисобот даври ичидаги ўрта ҳисоб курсини қўлланилиши тўғри келмайди. Баланс ҳисоботи санасига валюталар алмашинуви натижасида курсдаги фарқлар қуйидагича акс эттирилади:

- хорижий валютадаги пул маблағлари ҳисобот даврининг охирига мавжуд бўлган валюта алмашиш курсини ҳисобга олган ҳолда, акс эттирилади;

- хорижий валютада тарихий қийматда курсатилган пулсиз маблағлар қиймат аниқланган санадаги алмашиш курсини ҳисобга олган ҳолда акс эттирилиши лозим;

- хорижий валютада ҳақиқий қийматда курсатилган пулсиз маблағлар ҳақиқий қиймати аниқланган санадаги алмашиш курсини ҳисобга олган ҳолда, акс эттирилиши лозим.

2. *Ҳисоблаш ва мувофиқлик таъйинларини хорижий валюта курсидаги фарқларни ҳисобга олишда қўллаш*

Курсдаги фарқлар, девальвация ёки валюта нархининг ўзгариши натижасида пайдо бўлиши мумкин. Молиявий ҳисоботларнинг халқаро стандартлари (МҲҲС)га қўра, курс тебранишлари сабабли молиявий ҳисоботни тузиш санасида содир бўлган корхона активлари ва мажбуриятларининг баланс

қийматини узғариши, улар юзага келган даврнинг даромадлари ёки харажатлари деб тан олинади.

Хужалик юритувчи субъектлар ойма-ой ҳисобот ойининг охириг санасига баланснинг валюта моддаларини қайта баҳолаб боралилар. Бунда юзага келган:

а) мусбат курсдаги фарқлар «Муддати узайтирилган даромадлар»;

б) манфий курсдаги фарқлар эса «Муддати узайтирилган харажатлар» ҳисобварақларига олиб борилади.

Хужалик юритувчи субъект балансининг ҳисобот тузиш санасига ҳаракатдаги меъёрий хужжатларга асосан, қайта баҳоланиши кўзда тутилмаган валютада акс эттириладиган модда-ларига қуйидагилар киради:

- хорижий валюта ҳисобига сотиб олинган асосий воситалар, номоддий активлар ва товар моддий заҳиралар;

- низом капитали (фонди)нинг миқдори, хужалик юритувчи субъект (шу жумладан, хорижий сармоя кирган корхоналар) таъсисчиларининг улушлари нисбати .

«Муддати узайтирилган даромадлар» ва «Муддати узайтирилган харажатлар» ҳисобварақларида жамғарилган сумма корхона молиявий хужалик фаолиятининг натижаларига:

а) хорижий валютада юзага келган дебиторлик ва кредиторлик қарзлари қарздорликни узилиши (ҳисобдан чиқарилиши)га мутаносиб равишда ;

б) бошқа ҳолатларда баланснинг валюта моддаларида хужалик муомалаларини амалга оширилишига қараб ҳисобдан чиқарилади.

Бунда мусбат курсдаги фарқ муддати узайтирилган даромад сифатида тан олинганда –

Дт Олинадиган ҳисобварақлар;

Кт Муддати узайтирилган даромадлар каби бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилса.

Курсдаги фарқ муддати узайтирилган харажат сифатида тан олинганда эса:

Дт Муддати узайтирилган харажатлар;

Кт Тулаланган ҳисобварақлар каби бухгалтерия ёзуви қилинади.

Курсдаги фарқлар бухгалтерия ҳисобини юритишни соддалаштириш мақсадида юқорида келтирилган ҳисобварақларда ҳисобга олинган мусбат ва манфий курсдаги фарқларни ушбу фарқлар ҳисобдан чиқарилаётган ойнинг охирида хорижий валютанинг бир бирлигига тўғри келувчи ўртача курсдаги фарқ курсаткичидан фойдаланиб, ҳисобдан чиқариш мумкин. Курсдаги фарқларни ҳисобдан

чиқариш усули ҳужалик юритувчи субъектнинг ҳисоб сиёсатида акс эттирилиши лозим.

Корхонанинг молиявий ҳужалик фаолиятига ҳисобдан чиқарилган мусбат курсдаги фарқ солиққа тортилувчи базани кўпайтиради ва манфий фарқ уни камайтиришга олиб боради. Ҳаракатдаги меъерий ҳужжатлар ҳужалик юритувчи субъектни зарарга кириб кетишини олдини олиш мақсадида кредиторлик қарзини тулиқ узилиш санасига қалар у буйича юзага келатган манфий курсдаги фарқни корхонанинг молиявий ҳолати кутара оладиган даражада ҳисобдан чиқаришга рухсат беради.

Ялпи даромаддан солиқ туловчилар ва ягона солиқ туловчилари учун курсдаги фарқлар буйича, солиққа тортиш объекти булиб ушбу фарқларнинг қолдиғи ҳисобланади. Бироқ, ягона солиқ туловчиларининг ҳисоблари буйича, агар ҳисобот тузиш санасида валюта курсидаги манфий фарқ суммаси мусбат фарқ суммасидан кўп бўлса, ортиб қолган сумма ягона солиққа тортиш базани ҳисоблашда камайтиришга олиб борилмайд.

Мисол, Ўзбекистонда жойлашган «Ўзбектекстайлз» қўшма корхонаси АҚШдаги харидорига 90 кунда тулаш мажбурияти билан 10000 АҚШ долларига тенг миқдорда тайёр маҳсулот сотди. Ушбу битим амалга оширилган куни валюта курси 1 АҚШ доллари учун 925 сум эди. Демак, сумда акс эттирилиши лозим бўлган сотиш суммаси

$10000 \$ \times 925 \text{ сум} = 9250000 \text{ сумни ташкил қилади.}$

Қўшма корхона ушбу ҳужалик муомаласини қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштиради:

Дт – Олинадиган ҳисобварақлар – 9250000;

Кт – Тайёр маҳсулот сотишдан олинган даромад – 9250000.

Фараз қилайлик, қўшма корхонада қабул қилинган молиявий йил учун ҳисобварақ туланишидан олдин, юк топширилгандан кейин 60 кундан сунг тугайди ва ушбу пайтдаги касса муомалалари курси 1 АҚШ доллари учун 928 сумни ташкил қилди.

Ҳисобот тузиш санасида балансда «Олинадиган ҳисобварақлар» суммаси ушбу санада юзага келган курс буйича курсатилади:

$10000 \$ \times 928 \text{ сум} = 9280000 \text{ сумни ташкил қилади.}$

Шунга кура, «Олинадиган ҳисобварақлар» суммасида юзага келган 30000 сум фарқ (9280000 - 9250000) «Муддати узайтирилган даромадлар» сифатида тан олинади.

Дт – Олинадиган ҳисобварақлар – 30000;

Кт – Муддати узайтирилган даромадлар – 30000.

Фараз қиламиз, олинадиган ҳисобварақлар туланиши кунда касса муомалалари бўйича 1АҚШ доллари учун белгиланган курс 926 сумга тенг бўлган.

Демак, дебиторлик қарзини туланиш санасида, «Олинадиган ҳисобварақлар» суммаси

$10000 \$ \times 926 \text{ сум} = 9260000 \text{ сумни ташкил қилади.}$

Ушбу ҳолатда «Олинадиган ҳисобварақлар»нинг ёпилишига қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади.

Дт – Пул маблағлари – 9260000;

Кт – Валюта курсдаги фарқдан олинган зарар – 20000;

Кт – Олинадиган ҳисобварақлар – 9280000.

Юзага келган курсдаги фарқларнинг ёпилиши эса қуйидагича акс эттирилади:

а) валюта курсидаги мушбат фарқ учун –

Дт – Муддати узайтирилган даромадлар;

Кт – Валюта курсидаги фарқдан олинган даромадлар.

б) валюта курсидаги манфий фарқ учун эса,

Дт – Валюта курсидаги фарқдан олинган харажатлар;

Кт – Муддати узайтирилган харажатлар.

Ҳисоб-китобнинг охирида валюта курсидаги мушбат ва манфий фарқ суммаларини «Якуний молиявий натижа» ҳисобварағига ёпилади.

Бунда валюта курсидаги фарқдан олинган даромад суммасини ёпилиши

Дт – Валюта курсидаги фарқдан олинган даромадлар;

Кт – Якуний молиявий натижа ёзуви билан расмийлаштирилса,

валюта курсидаги фарқдан олинган харажат суммасининг ёпилиши

Дт – Якуний молиявий натижа;

Кт – Валюта курсидаги фарқдан олинган харажатлар ёзуви билан расмийлаштирилади.

3. Хорижий бўлинмаларнинг туркумланиши

Хорижий бўлинмаларнинг молиявий ҳисоботларини бош компания ҳисоботларини тузишда ишлатилган валютага утказиш учун қулланиладиган усул, ушбу бўлинма қай йул билан молиялаштирилаётганлиги ва бош (ҳисоб берадиган) корхонага нисбатан кун тартибда фаолият қурсатишига боғлиқ. Ушбу мақсадда, хорижий фаолият қуйидагича туркумланади:

– бош корхона фаолиятининг ажралмас қисми бўлган хорижий бўлинмалар;

– хорижий корхоналар.

Ҳисобот берувчи компаниянинг ажралмас қисмини ташкил қилувчи ташкилот хорижда ўз ишини бош компания фаолиятини давомчиси сифатида олиб боради. Масалан, бундай ташкилот ҳисобот берувчи компания томонидан импорт қилинган товарларни сотиш ва йиғилган тушумини унга қайтариш билан шуғулланади. Бундай ҳолатда ҳисобот валютаси билан ташкилот доимий жойлашган мамлакатнинг миллий валютаси ўртасида юзага келган алмашув курсининг ўзгариши ҳисобот берувчи компаниянинг пул оқимларига бевосита таъсир қурсатади. Шундай қилиб, валюта курсининг ўзгариши хорижий ташкилотнинг айрим пул моддаларининг ўзгаришига олиб келади ва у ҳисобот берувчи компаниянинг ушбу ташкилотта йўналтирган соф сармоялари миқдорига таъсир қурсатмайди.

Бунинг акси сифатида «хорижий компания» пул маблағлари ва бошқа пулли моддаларни йиғади, даромадлар кўради ва харажатларни амалга оширади ҳамда ташкилот доимий жойлашган мамлакатнинг миллий валютасида қарзлар бериши мумкин. Бу ҳолатда ҳисобот валютаси билан маҳаллий валюта атмашинув курсида фарқ юзага келса, бу ўзгариш хорижий ҳамда ҳисобот берувчи компаниянинг жорий ва келгусида тушадиган пул оқимларига жуда оз миқдорда таъсир қурсатади ёки умуман таъсир қурсатмайди.

Валюта курсининг ўзгариши хорижий компаниянинг пулли ёки пулсиз моддаларига эмас, балки, ҳисобот берувчи компаниянинг хорижий компанияга қўйган соф сармояларига таъсир қурсатади.

4. *Хорижий корхоналар молиявий ҳисоботларини миллий валютада қайта ҳисоблашиши*

Бош корхона фаолият қурсатаётган хорижий корхонанинг молиявий ҳисоботларини миллий валютага утказаетганида, уларни ўз молиявий ҳисоботларига киритиш учун қуйидаги тамойилларга риоя қилиши лозим:

а) хорижий корхонанинг пулли ва пулсиз активлари ва мажбуриятлари, ҳисобот даврининг якунидаги курс бўйича утказилиши лозим;

б) хориждаги корхонанинг даромад ва харажат моддаларини ҳужалик муомаласи содир бўлган санасидаги курс бўйича қайта ҳисоблаши лозим. Агар хориждаги корхона ўз молиявий ҳисоботларини гиперинқироз иқтисоди мавжуд давлатнинг валютаси-

да тайёрлаган бўлса, бу тартибни қўллаб бўлмайди. Бундай ҳолатларда ларомал ва харажат моддалари ҳисобот лаврининг охириги кунндаги курс ўтказилади;

в) соф сармоялар сотилгунга қадар курсдаги фарқлар ҳусусий капитал сифатида таснифланиши лозим.

Мисол, Ўзбек компаниясининг, АҚШ да жойлашган, шўба корхонаси хорижий корхона сифатида таснифланади. Куйида турли саналар учун алмашиш курслари берилган:

31 декабр 2002 й.	1 АҚШ дол. =	960 сўм;
200... йил учун уртача курс		940 сўм.
Оддий акциялар чиқарилган санала		200 сўм;
Тақсимланмаган фойда учун йил бошидаги уртача курс		880 сўм.

Ўзбек компаниясининг хорижда фаолият курсатаётган шўба корхонасининг 200... йил учун АҚШ доллариди ҳисобланган молиявий ҳисоботи куйидаги йул билан маҳаллий валютага ўтказилади:

Ўзбек компаниясининг хорижда фаолият курсатаётган шўба корхонасининг Молиявий ҳужжат фаолияти натижалари турисидаги ҳисоботи

Кўрсаткичлар	АҚШ доллари	Алмаштириш курси	Маҳаллий валюта, сўм
Сотилган олинган даража	100000	940	94.000.000
Харажатлар	(40000)	940	(37.000.000)
Соф фойда	60000	X	56.400.000

Худди шундай қайта ҳисоблашларни ўзбек компаниясининг хорижда фаолият курсатаётган шўба корхонаси томонидан тайёрланган тақсимланмаган фойда турисидаги ҳисобот балансига нисбатан ҳам қўллаш мумкин.

Ўзбек компаниясининг хорижда фаолият курсатаётган шўба корхонасининг тақсимланмаган фойда турисидаги ҳисоботи

Кўрсаткичлар	АҚШ доллари	Алмаштириш курси	Маҳаллий валюта, сўм
Йил бошидаги тақсимланмаган фойда	200000	880	176 000.000
Миллий валютага ўтказилган соф фойда	60000	940	56 400 000
Йил охирида бўлган тақсимланмаган фойда	260 000	x	232.400 000

Ўзбек компаниясининг хорижда фаолият курсатаётган шуъба корхонасининг Бухгалтерия баланси

АКТИВЛАР	АҚШ доллари	Алмаштириш сум курси	
Пул маблаглари	20000	960	19 200.000;
Олинган ҳисобварақлар	100000	960	96 000.000;
Ассетин ҳисоблар ва НМА	300000	960	288 000.000;
Жами	420000	х	403.200.000.

МАЖБУРИЯТЛАР ВА КАПИТАЛ

Туланган ҳисобварақлар	150000	960	144.000.000;
Олий акциялар	100000	200	20.000.000;
Тақсимланмаган фойда	260000	ф № 2	232.000.000;
Қушилган капитал (курсдаги фарққа тузатиш)			7.200.000;
Жами:			403.200.000.

5. Хориждаги корхонанинг чиқиб кетиши

МҲХС талабларига кура, хориждаги корхона бош компания таркибидан сотилиши натижасида чиқиб кетгандан кейин, ушбу корхона билан боғлиқ бўлган ва муддати узайтирилган курсдаги фарқларнинг умумий суммасини, чиқиб кетиш натижасида юзага келган фойда ва зарарлар тан олинган ҳисобот даври ичида, даромад ва харажатлар сифатида тан олиш лозим. Дивидендни тулаш инвестицияларнинг қайтиши сифатида ҳисоблангандагина, чиқиб кетаётган корхонага тегишли сотиш ҳажмининг бир қисми сифатида тан олинishi мумкин. Қисман чиқиб кетиш ҳолларида, мавжуд бўлган умумий курсдаги фарқнинг фақат чиқиб кетган қисмига тегишли улушигина фойда ёки зарарга қўшилади. Хориждаги корхонанинг баланс қийматининг қисман ҳисобдан чиқарилиши унинг қисман чиқиб кетишини ифодаламайди. Бу ҳолатда курсдаги фарқдан пайдо бўлган муддати узайтирилган фойда ёки зарарнинг ҳеч қайси қисми ҳисобдан чиқиш пайтида тан олинмайди.

15-МАВЗУ. ҚАРЗЛАР БҮЙИЧА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ

1. Қарзлар бўйича харажатлар таркиби

Хужалик юритувчи субъектлар уз фаолиятларини амалга ошириш давомида иқтисодий ресурслар билан таъминлашнинг 2 хил манбасидан фойдаланадилар:

1. Ұзлик ёки хусусий капитал.

2. Қарз маблағлари.

Ұзлик ёки хусусий капитал акцияларни чиқариш, сотиш, мулкдорлар улушлари ҳамда бадаллари ҳисобига ташкил қилинса, қарз маблағлари жумласига узоқ ва қисқа муддатли банк кредитлари, чиқарилган облигациялар, молиялаштирилган ижара, мол етказиб берувчилар ёки харидорлардан қарзларни киритиш мумкин.

Қарз маблағларидан фойдаланиш қарз олувчи ҳужалик юритувчи субъект учун бозор иқтисодиёти шароитида уларга мос келувчи турли хил қушимча харажатларни юзага келтиради.

Қарзлар буйича харажатлар — маблағларни қарзга олиш муносабати билан юзага келувчи харажатлар бўлиб, улар таркибига қуйидагилар киради:

- қисқа ва узоқ муддатли қарзлар буйича фоизлар (банк овердрафти буйича фоизларни қушган ҳолда);

- чиқарилган облигациялар буйича чегирмалар амортизацияси;

- маблағларни олишда пайдо бўлган қушимча сарфлар;

- молиялаштирилган ижара буйича ижара тулови;

- хорижий валютада қарз олинганда фоизларни тулаш харажатларига тузатиш сифатида юзага келган курслардаги фарқлар ва бошқалар.

Қуриб турганимиздек, бу харажатлар ишлаб чиқариш харажатлари ёки давр харажатлари деб тан олиниши ҳақида дарҳол бир фикр айтиб бўлмайди, чунки олинган қарзлар ва ишлаб чиқаришни давом эттириш учун ёки асосий восита-ларни харид қилиш, қуриш ҳамда бошқа бир мақсадлар учун олинган бўлиши мумкин. Ҳар қандай ҳолда ҳам **бухгалтернинг асосий вазифаси юзага келган харажатларни молиявий ҳисобот молдаси сифатида ўз вақтида ва мақсадга мувофиқ тан олиши керак.**

Қарзлар буйича харажатларнинг туғри тан олиниши уларнинг қопланиш манбаларини туғри белгилаш ва натижада молиявий натижаларни туғри аниқлаш имконини беради. Қарзлар буйича харажатларни тан олиш муаммосининг моҳиятига назар ташлаш учун уларнинг бухгалтерия ёзувлари билан акс эттирилиш ҳолларини қуриб чиқамиз.

Фараз қилайлик, корхона банкдан 12 ой муддатга йиллик 36 фоиз тулови шarti билан 2005 йилнинг 1 октябрида 2000000 сўм кредит олди. Бу ҳолатда банк олдида:

а) асосий қарз буйича;
 б) фоизлар буйича қарз юзасидан мажбурият юзага келади.
 Бу ҳужалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидаги
 ёзувлар билан расмийлаштирилади:

Қисқа муддатли банк кредити олинганда:

Дт Ҳисоб-китоб рақами 2000000;

Кт Қисқа муддатли банк кредитлари 2000000.

Ҳисобот йилининг октябр охи учун фоиз қурунишидаги харажатлар тан олинганда:

$((2000000 \times 36 \text{ фоиз}) : 365 \text{ кун} \times 31 \text{ кун} = 61151 \text{ сум} /$

Дт – Фоиз қурунишидаги харажатлар 61151;

Кт – Ҳисобланган фоизлар 61151.

Фоизлар туланганда :

Дт – Ҳисобланган фоизлар 61151;

Кт – Пул маблағлари 61151.

Энди, хорижий валютада қарз олиш билан боғлиқ ҳужалик муомалаларида курсдаги фарқларни ҳисобга олишга доир мисол кўриб чиқамиз.

Мисол, 200... йил 1 декабр ҳолатига “Намуна” ҳиссдорлик жамияти хорижий валютада 100000 доллар (валюта курси 600 сум) 12 фоизли ставкада қарз олди. 31 декабр ҳолатига валюта алмашинув курси 620 сум бўлди. Бу ўзгариш ҳам мажбурият суммасининг, ҳам мажбурият буйича фоизларнинг ўзгаришига сабаб бўлади. Ушбу ҳолда \$100000 сумма учун фоиз декабр охи учун \$ 1000 ёки 600000 сум бўлади, яъни $100000 \times 12 \text{ фоиз} : 12 \text{ ой} = \$ 1000$. Курс алмашинуви натижасидаги сумма эса $\$ 1000 \times 610 = 610000 \text{ сум}$. Шундай қилиб, фоизлар буйича курслардаги фарқлар қарзлар буйича харажатларнинг 10000 сумга ортишига олиб келмоқда. Ана шундай вазиятда бу харажатларни ҳисобдан чиқариш қандай тартибда амалга оширилади, деган савол туғилади. Бу саволга қарзлар буйича харажатларни тан олиш усуллари кўриб чиқиш орқалигина жавоб топиш мумкин.

2. Қарзлар буйича харажатларни тан олиш тартиби

Қарзлар буйича харажатларни тан олишнинг амалда 2 хил усули мавжуд:

1. Нисбатан мақбулроқ усул — қарзлар буйича харажатлар қарзлардан нима мақсадда фойдаланилганидан қатъи назар улар амалга оширилган давр харажати деб тан олинади.

2. Қўлланилиши мумкин бўлган усул — активларни харид қилиш, қуриш ва ишлаб чиқариш билан боғлиқ қарзлар буйича харажатлар ана шу активлар таннархининг бир қисми сифатида тан олинади. Лекин бу усулда қуйидаги шартлар мавжуд:

- агар иқтисодий манфаатларни келгусида олиш эҳтимоли мавжуд бўлса;

- харажатларни ишончли равишда ўлчаш имконияти бўлса.

Қарзлар ва кредитлар буйича харажатлар тўланиши керак бўлган суммаларда, уларнинг қачон ва қандай шаклда амалга оширилишидан қатъи назар, жорий харажатлар таркибига киритилади.

Агар олинган қарз маблағлари ускуна ва бошқа шу каби активларни харид қилиш учун ишлатилган бўлса, улар буйича тўланган фоизлар, албатта, активлардан фойдаланиш давомида қўғиланиши, шу жиҳатдан, бундай харажатларни активлар қийматига қўшиб юбориш кузда тутилиши мақсадга мувофиқ бўлади.

3. Қарзлар буйича харажатлар капитализацияси

Олинган қарзлар буйича харажатларни капитализация қилиш қуйидагилар билан бир пайтда амалга оширилади:

1. Пул тўловлари, активларни бериш ёки мажбуриятларни тан олиш орқали активларга капитал қўйилмаларни амалга оширилганда.

2. Қарзлар буйича харажатлар пайдо бўлганда.

3. Активларни кутилаётган фойдаланишга тайёрлаш давом этаётган бўлса.

Бу жараён моҳиятини ёритиш учун бир неча хужалик муомалаларини куриб чиқиш мумкин.

Масалан, фирма 1 октябр куни қисқа муддатли банк кредити эвазига ускуна сотиб олинганда, амалга оширилган муомала қуйидагича акс эттирилади:

Дт – Ускуна – 1000000 сўм;

Кт – Банк кредити буйича мажбурият – 1000000 сўм.

Шу билан бир пайтда банк кредити буйича фоизлар ана шу кундан эътиборан ҳисобга олинади ва улар капитализация қилинади. Масалан, банк кредити фоиз ставкаси 24 фоиз бўлса, октябр ойи учун ҳисобланган фоизлар ($1000000 \times 24 \text{ фоиз} : 365 \text{ кун} \times 31 \text{ кун} = 20383 \text{ сўм}$) бухгалтерияда қуйидаги ёзувлар билан акс эттирилади:

Дт – Ускуна –

20383 сум:

Кт – Ҳисобланган фоизлар –

20383 сум.

Баъзи ҳолларда ҳужалик юритувчи субъект бир нечта қарз маблағларини бир пайтнинг узида олиши ва улар буйича харажатлар қарзлардан фойдаланиш даражасига мос келмай қолиш ҳоллари ҳам учрайли. Бундай ҳолларга бинолар қури-лиши учун қарзлардан фойдаланиш мисол була олади. Масалан, компаниянинг мақсадли қарзи 3 млн. сум ва у 2003 йил 1 январда олинган. Фоиз ставкаси 10 фоиз булса, 1- чорак учун қарзлар буйича харажатлар 75000 сумни ташкил қилади. Фоизлар буйича харажатлар капитализацияси ставкаси 2,50 фоиз (75000 : 3000000). Агар 1- чоракда бино қуриш учун ҳар ойда 200000 сумдан сарфланган булса, капитализация учун уртача харажатларни аниқлаймиз:

$200000 + (200000 \times 2 / 3) + (200000 \times 1 / 3) = 400000$ сум;

$400000 \text{ сум} \times 2,50 \text{ фоиз} = 10000$ сум.

Шундай қилиб, қарзлар буйича харажатларнинг барчаси 75000 сумни ташкил қилса, капитализация қилинадигани – бу минималидир, яъни 10000 сум.

Қарзлар буйича сарфларни капитализациялаштириш объектни фаол узолаштириш жараёни узоқ муддатта тўхтатилганда тўхтатилиши мумкин. Бу ҳолатда қуйидаги шартлар бажарилганда, капитализациялаштириш жараёни тўхтатилмаслиги мумкин:

а) ҳисобот даврида техник ва маъмурий ишларнинг аҳамиятли қисми бажариб бўлинганда;

б) вақтинча тўхтаб туриш активни юзага келтиришнинг технологиясида кўзда тутилган булса.

Қарзлар буйича харажатлар юқорида келтирилган икки усулнинг биринчиси буйича ҳисобга олинганда ҳам махсус “Фоиз қурилишидаги харажатлар”, “Курслардаги салбий фарқлар” ҳисобварақларининг дебет томонида ва тегишли ҳисобварақларнинг кредит томонида акс эттирилади. Ҳисобланган фоизлар ёки мажбуриятлар “Ҳисобланган фоизлар” ҳисобварағида акс эттирилади. Агар қарзлар буйича харажатлар капитализация қилинса, улар аввал капитал қуйилмалар, сўнгра активларни ҳисобга олувчи ҳисобварақларнинг дебетиде акс эттирилади. Юқоридаги қурилиш мисолидаги харажатларни акс эттириш учун қуйидаги ёзудан фойдаланамиз:

Дт – Бино –

10000 сум;

Дт – Фоиз қурилишидаги харажатлар –

65000 сум;

Кт – Ҳисобланган фоизлар –

75000 сум.

Шундай қилиб, қарзлар бўйича харажатларнинг бир қисми актив таннархига, бир қисми эса молиявий фаолият бўйича харажатлар таркибига киритилмоқда.

16-МАВЗУ. ЎЗЛИК КАПИТАЛИ ҲИСОБИ

1. Корхона ўзлик капиталининг таърифи ва унинг таркибий қисмлари

Корхона ўз фаолиятини юритиши учун тегишли миқдордаги капиталга эга бўлиши лозим. Корхона янги ташкил булганда қуйидаги тенгликни кузатиш мумкин:

$$\text{АКТИВЛАР} = \text{КАПИТАЛ}$$

яъни давлат руйхатидан ўтган капиталнинг ҳар бир сўмига таъсисчилар томонидан у ёки бу кўринишда қўшилаётган актив тўғри келади. Кейинроқ эса бу тенглик ўзгаради. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларига кўра, «капитал корхонанинг барча мажбуриятлари чиқариб юборилгандан кейин қолган активларнинг бир қисмидир».

Шунинг учун ҳам уни купчилик олимлар компаниянинг соф активлари ҳам деб аташади. 15 - сонли ва «Бухгалтерия баланси» деб номланган бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида корхона ўзлик капиталининг таркиби қуйидаги тартибда берилган:

1. Низом капитали.
2. Қўшилган капитал.
3. Захира капитали.
4. Сотиб олинган ўз акциялари.
5. Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар).
6. Мақсадли молиялаштириш.
7. Келгуси давр харажатлари ва туловлари захираси.

2. Низом капиталининг ҳисоби

Низом капитали қатнашчилар тамонидан корхонани ташкил топиш пайтида унинг фаолиятини таъминлаш учун таъсис ҳужжатларида курсатилган миқдорда қўшилган қуйилмалари қийматидан ташкил топади. Низом капитали мулк шаклига кўра, корхоналарда акциялар, пайлар ва улушлар ҳолида юзага келиши мумкин. Давлат ва нодавлат ташкилотлари эса низом капитали ўрнига белгиланган тартибда Низом жамғармасини шакллантирадилар.

Низом капитали (жамғармаси)нинг суммаси таъсис шартнома-си ва корхона Низомида курсатилган бўлади. Корхона тегишли ташкилотларда давлат рўйхатидан ўтганидан кейин унинг Низом капиталини бухгалтерия ҳужжатларида акс эттириш зарурияти туғилади. Янги ҳисобварақлар режасига кура, Низом капиталини ҳисобга олиш ва қатнашчиларнинг улушлари бўйича корхона ол-дидаги қарзла-рининг ҳисобини амалга ошириш учун қўйидаги ҳисобварақлар кўзда тутилган: «Оддий акциялар»; «Имтиёзли акциялар»; «Пай ва улушлар», «Муассисларнинг Низом капитали (фонди)га бадаллар бўйича қарзлари».

Акциядорлик жамиятларида Низом капиталини ҳисобга олиш тартиби.

Низом капитали муайян акциялар сонига бўлинган жамият акциядорлик жамияти ҳисобланади. Акциядорлик жамиятининг иштирокчилари унинг мажбуриятлари бўйича жавоб бермайдилар ва жамият фаолияти билан боғлиқ зарар учун ўзларига қарашли акциялар қиймати доирасида жавобгар бўладилар. Акциядорлик жамияти очиқ ёки ёпиқ ҳолда ташкил қилиниши мумкин. Иштирокчилари ўзларига қарашли акцияларни бошқа акциядорларнинг розилигисиз ўзга шахсларга сотишлари мумкин бўлган акциядорлик жамияти очиқ акциядорлик жамияти ҳисобланади. Бундай акциядорлик жа-мияти ўзи чиқарадиган акцияларга қонун ҳужжатларида белгилаб қўйиладиган шартлар асосида очиқ обуна ўтказишга ва уларни эркин сотишга ҳақли. Акциялари фақат ўзининг муассислари орасида ёки олдиндан белгилаб қўйиладиган бошқа шахслар доирасида тақсимланадиган акциядорлик жамияти ёпиқ акциядорлик жа-мияти деб юритилади. Бундай жамият ўзи чиқарадиган акцияларга очиқ обуна ўтказишга ёки уларни сотиб олиш учун чекланмаган доирадаги шахсларга бошқача тарада тавсия этишга ҳақли эмас. Акциядорлик жамиятларининг Низом капитали унинг таъсис ҳужжатларида курсатилган бўлиши лозим ва у акциядорлар сотиб олган жамият акцияларининг номинал қийматидан ташкил то-пади. Акциянинг номинал қиймати деганда ўша қимматли қоғозда акс эттирилган қийматга айтилади. Жамиятнинг акция-лари оддий ва имтиёзли акцияларга бўлинади. *Оддий акциялар* – эгасига шу қимматли қоғозда белгиланган миқдорда акцияни чиқарган корхона мулкига эгаллик қилиш, дивидендлар олиш ва жамиятни бошқарувида иштирок этиш ҳуқуқини беради. Акция эгаларига дивидендларни, шунингдек, акциядорлик жамияти ту-гатилганда, акцияларга қўйилган маблағларни биринчи навбатда

олиш ҳуқуқини берадиган акциялар *имтиёзли акциялар* ҳисобланади. Имтиёзли акциялар уларнинг эгаларига, корхона фойда кўриш-кўрмаслигидан қатъи назар, муайян дивидендлар олиш ҳуқуқини беради. Ёпиқ турдаги акциядорлик жамиятнинг акциялари фақат эгаси ёзиладиган акциялар бўлиши мумкин, уларни бошқа шахсга ўтказиш тартиби корхона Низомида белгилаб қўйилади. Акциялар учун тўловни амалга ошириш муддати акциядорларнинг умумий йиғилишида белгиланади, лекин бу муддат акциялар чиқарилган вақтдан бошлаб бир йилдан ортиб кетмаслиги лозим. Акцияларга ҳақ тўлаш пул, қимматли қоғозлар, товар-моддий қийматликлар ёки пулда баҳоланадиган ҳуқуқлар воситасида амалга оширилиши мумкин. Пул маблағларидан ташқари акциялар учун тўланаётган барча қийматликларнинг баҳоси тегишли ҳуқуққа эга бўлган аудитор ёки баҳолаш бўйича мутахассис томонидан ҳолисона аниқланиши лозим. Акциядорлик жамиятларида Низом капиталини ташкил қилиш муомалалари тегишли бухгалтерия ёзувлари билан расмийлаштирилиши лозим.

1-мисол. давлат рўйхатида янги ташкил топган акциядорлик жамияти юзага келди деб фараз қиламиз. Таъсис ҳужжатларига кўра, унинг Низом капитали номинал қиймати 100 сўм бўлган 10000 та оддий акциялардан иборат. Ҳисобот даврида акцияларнинг 5000 донаси иштирокчиларга сотилди. Бу ҳужалик муомалалари қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан расмийлаш-тирилади:

Акциядорлик жамиятининг Низом капитали рўйхатга олинган пайтда –

Дт – «Муассисларнинг Низом капиталига бадаллари бўйича қарзлари» – 1000000;

Кт – «Оддий акциялар» – 1000000;

Сотилган акциялар учун пул келиб тушганида

Дт – «Пул маблағлари» – 500000;

Кт – «Муассисларнинг Низом капиталига бадаллари бўйича қарзлари» – 500000.

Акциядорлар лозим деб топган пайтда корхонанинг Низом капиталини ошириш ёки камайтириш туғрисида қарор қабул қилишлари лозим. Низом капиталини кўпайтириш қуйидаги манбалар ҳисобига амалга ошириш мумкин:

- акцияларнинг қўшимча эмиссиясини амалга ошириш;
- қўшилган капитал ҳисобидан ошириш;
- тақсимланмаган фойда ҳисобидан ошириш.

Низом капиталини камайтириш ҳоллари эса:

– жамият томонидан ўз акцияларини қайта сотиб олиш ва уларни бекор қилиш;

– жамиятнинг қушилиши, бўлиниши ёки қайта ташкил қилиниши каби бир қатор сабаблар натижасида юз бериши мумкин.

Низом капиталини ошириш ёки камайтириш билан боғлиқ бухгалтерия ёзувлари таъсис ҳужжатларига расмий узгартиришлар киритилгандан сўнггина тузилиши мумкин.

3. Қушилган капитал ҳисоби

Жамиятнинг ҳужалик фаолияти давомида янги мулкнинг пайдо бўлиши ёки мавжуд мулкнинг ўсиб бориши ва бу ҳолат корхона активларининг кўпайишига сабаб бўлиши мумкин. Ушбу қийматликларни келиб тушиш манбалари ва активларнинг баланс қийматини ўсишини ҳисобга олиш учун бухгалтерия ҳисобига «қушилган капитал» тушунчаси киритилган. Қушилган капитал корхона ўз капиталининг таркибий қисми бўлиб, у бухгалтерия ҳисобининг алоҳида объекти ҳисобланади. Янги ҳисобварақлар режасида қушилган капитални ҳисобга олиш учун қуйидаги ишчи ҳисобварақлар очилган:

– «Эмиссия даромади».

– «Низом капиталини шакллантиришдаги курс фарқи».

«Эмиссия даромади» ҳисобварағи бўйича очиқ акциядорлик жамиятида акцияларни номинал қийматдан ортиқча сотиш эвазига юзага келган даромад ҳисобга олинади. Низом капиталини шакллантиришда пайдо булган бу даромад қушилган капитал сифатида таъриф этилади ва бу ҳолатда уни жамиятнинг истеъмолига йуналтириш мумкин эмас. Эмиссия даромадини юзага келиш ҳолатини қуйидаги мисол орқали кўриш мумкин:

2-мисол, биринчи мисолда келтирилган акциядорлик жамияти утган ҳисобот даврида сотилмай қолган 5000 донга оддий акцияларининг ҳар бир донасини 120 сумдан сотишга эришди. Бу ҳужалик муомаласи қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан расмийлаштирилади:

Дт – «Пул маблағлари» –	600000;
Кт – «Оддий акциялар» –	500000;
Кт – «Эмиссия даромади» –	100000.

Агар акциядорлик жамиятининг таъсис ҳужжатларида унинг Низом капиталини шакллантиришда хорижий сармоядорнинг иштироки кўзда тутилган бўлса, янги ҳисобварақлар режасидаги қўшилган капитал таркибига кирувчи «Низом капиталини шакллантиришдаги курс фарқи» деб номланган яна бир ишчи ҳисобварақдан фойдаланишга зарурат туғилади. Бу ҳолат хорижий валюта суммасини (АҚШ доллари) таъсис ҳужжатларида акс эттирилган кундаги курс билан уни сармоядор томонидан бадал сифатида қўшилган кундаги курс уртасидаги фарқ юзага келиши натижасида пайдо бўлади.

3-мисол, 200... йилнинг июл ойида Низом жамғармаси 10000000 сум булган ёпиқ акциядорлик жамияти давлат рўйхатидан утказилди. Бу жамиятнинг Низом капиталидаги хорижий сармоядорнинг улуши **75 фоиз, Ўзбекистонники 25 фоиз** ёки 7500000 сум. Низом капиталини таъсис ҳужжатларида акс эттирилган кундаги курсга кура, 1 АҚШ доллари 750 ўзбек сумига тенг. Демак, хорижий ҳамкор ўз улушини 10000 АҚШ доллари миқдорида қўшиши лозим. Шунга кура:

Жамиятнинг Низом жамғармаси рўйхатга олинган пайтда

Дт — «Маҳаллий муассисларни Низом капиталига бадаллари бўйича қарзлари» — 2500000

Дт — «Хорижий муассисларни Низом капиталига бадаллари бўйича қарзлари» — 7500000

Кт — «Пай ва улушлар» — 10000000

бухгалтерия утказмаси берилади.

Таъсис бадаллари қўйилган куни 1 АҚШ доллари 780 ўзбек сумини ташкил қилди. Демак, хорижий сармоядорнинг бадалли сум ҳолида 7800000 сумга тенг бўлиб қолди, яъни ижобий курсдаги фарқ юзага келди.

Таъсис бадаллари қўшилган пайтда:

Дт — «Пул маблаглари» — 10300000;

Кт — «Маҳаллий муассисларни Низом капиталига бадаллари бўйича қарзлари» — 2500000;

Кт — «Хорижий муассисларни Низом капиталига бадаллари бўйича қарзлари» — 7500000;

Кт — «Низом капиталини шакллантиришдаги курс фарқи» — 300000.

Фараз қиламиз, таъсис бадалли қўйилган куни 1 АҚШ доллари 740 ўзбек сумига тенг бўлиб қолди. Унда хорижий сармоядор томонидан Низом капиталига қўйиладиган сумма 7400000 сумни

ташкил қилади. Бу ҳолатда қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

Дт – «Пул маблағлари» – 9900000;

Дт – «Низом капиталини шакллантиришдаги курс фарқи» – 100000;

Кт – «Маҳаллий муассисларни Низом капиталига бадаллари бўйича қарзлари» – 2500000;

Кт – «Хорижий муассисларни Низом капиталига бадаллари бўйича қарзлари» – 7500000.

Низом капиталини шакллантиришда юзага келган курсдаги фарқ фойда ёки зарар ҳисобланмайди ва у солиққа тортиладиган фойда базасини аниқлашда иштирок этмайди.

4. Захира капитали ҳисоби

Балансининг «Захира капитали» моддасига ҳисобварақлар режасида қуйидаги ишчи ҳисобварақлар очилган:

«Мол-мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар»;

«Захира капитали»;

«Ҳисоботни консолидация қилишдан келиб чиқадиган курсдаги фарқ».

«Мол-мулкни қайта баҳолаш бўйича тузатишлар» ҳисобварақларида корхона активларини давлат томонидан белгиланган маълум тартиб ва талабларга кўра, амалга оширилган қайта баҳолашлари натижалари акс эттирилади. Қайта баҳолаш натижасида активларнинг қиймати кўпайиши ёки камайиши мумкин. Шунга кўра, бу ҳисобварақлар тегишли ҳолатларда дебетланиши ёки кредитланиши мумкин.

4-мисол. акциядорлик жамияти балансида 1998 йилнинг бошида сотиб олинган, ҳар бирининг баҳоси 150000 сум бўлган 10 та тикув машинаси бор эди. 2001 йилнинг 1 январига қадар бу асосий воситаларга ҳисобланган эскириш суммаси $(150000 \text{ сум} \times 10 \text{ та}) \times 0,15 \times 3 \text{ йил} = 675000 \text{ сум}$ ни ташкил қилган ва эскириш коэффициенти 45 фоиздан иборат бўлган. Асосий воситаларни қайта баҳолаш бўйича давлат томонидан чиқарилган расмий ҳужжатга асосан бундай асосий воситаларни қайта баҳолаш коэффициенти 27,5 га тенг. Шунга кўра, бу ҳужалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича расмийлаштирилади:

Асосий воситаларнинг бошланғич қиймати суммасига

Дт — «Асосий воситалар» — 39750000;

Кт — «Активларни қайта баҳолаш
бўйича тузатишлар» — 39750000;

Асосий воситаларга ҳисобланган эскириш суммасига

Дт — «Активларни қайта баҳолаш
бўйича тузатишлар» — 17887500;

Кт — «Асосий воситаларнинг эскириши» — 17887500.

Агар қайта баҳолаш пайтида активларнинг қийматини пасайиши юз берса, унда пасайиш суммаси аввал «Мол-мулкни қайта баҳолаш» ҳисобварағи бўйича аввалги қайта баҳолашлар ҳисобидан қопланади. Мабодо, бу ҳисобварақдаги суммалар камлик қилгудек бўлса, унда активларни қайта баҳолаш натижасида қийматини камайтиришдан қўрилган зарар «Асосий воситалар ва бошқа узоқ муддатли активларни қайта баҳолашдан олинган зарар» моддаси бўйича ҳисобга олинади ва давр харажатлари таркибида ҳисобот даврининг фойдаси ҳисобидан қопланади. «Захира капитали» корхонаси муҳим эҳтиёжларини қоплаш учун мўлжалланган. Захира капиталини тузиш ҳаракатдаги қонунчиликка кўра, очиқ акциядорлик жамиятларида мажбурий ва бошқа корхоналарда ихтиёрий ҳисобланади. Очиқ акциядорлик жамиятларида унинг суммаси жамият Низом капиталининг 15 фоиздан кам бўлмаган миқдорида ташкил қилинади. Жамиятнинг захира капитали белгиланган миқдорга етгунга қадар ҳар йили жамият соф фойдасининг 5 фоиздан кам бўлмаган миқдорда шакллантириб борилади.

Демак, уни юзага келтиришнинг манбаи жамиятнинг соф фойдаси ҳисобланади.

5-мисол. акциядорлик жамиятининг Низом капитали 5000000 сумни ташкил қилади. Жамият Низомида ушбу сумманинг 15 фоиз миқдорида захира капиталини юзага келтириш кўзда тутилган. Ҳисобот даврида жамиятнинг соф фойдаси 1200000 сумни ташкил қилди. Қонунчиликка асосан, унинг 5 фоиз захира капиталини шакллантиришга сарф бўлади. Бу сумма 60000 сумни ташкил қилади.

Захира капитали ташкил қилинганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дт — «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган
foyдаси» — 60000;

Кт — «Захира капитали» — 60000.

Фараз қилайлик, келгуси ҳисобот даврида корхона зарар билан чиқди ва имтиёзли акция эгаларига ҳисобланиши лозим бўлган 50000 сумлик дивидендни ҳисоблашга имкони йўқ. Ак-

циядорлар йиғилиши ушбу суммани захира капитали ҳисобидан тулашга қарор қилди.

Бу ҳужалик муомаласи амалга оширилганда қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

Дт – «Захира капитали» – 50000;

Кт – «Тўланадиган дивидендлар» – 50000.

Қўшилган капиталнинг «Текинга олинган мулклар» ишчи ҳисобварағи жамиятга ўзга томонлардан текинга берилган мулклар (асосий воситалар, номоддий активлар, қимматли қогозлар ва ҳ.к.) қийматини акс эттириш учун мўлжалланган. Бундай ҳужалик муомалалари юз берганда, қуйидаги бухгалтерия ўтказмаси расмийлаштирилади:

Дт – «Асосий воситалар»;

Дт – «Номоддий активлар»;

Дт – «Қимматли қогозлар»;

Кт — «Текинга олинган мулклар».

Қўшилган капиталнинг бу моддасидаги сумма солиққа тортилувчи фойда базасини аниқлашда иштирок этади.

5. Сотиб олинган хусусий акциялари ҳисоби

Ҳаракатдаги қонунчиликка биноан акциядорлик жамияти кейинчалик қайта сотиш, ўз ходимлари орасида қайта тақсимлаш ёки бекор қилиш мақсадида акциядорлардан уларга қарашли акцияларни сотиб олишга ҳақли. Бундай акциялар буйича дивидендлар ҳисоблаш тухтатилади ва улар овоз бериш жараёнида қатнашмайдилар. Ҳисобварақлар режасида жамиятнинг ўз акцияларини сотиб олиш муомалаларини ҳисобга олиш учун қуйидаги ҳисобварақлар очилган:

«Сотиб олинган ўзининг оддий акциялари»;

«Сотиб олинган ўзининг имтиёзли акциялари».

Бу ҳисобварақлар контрпассив ҳисобварақлар бўлиб, улардаги суммалар бухгалтерия балансининг капитал қисми буйича суммани аниқлаш пайтида умумий капитал суммасини камайтиради.

6-мисол. акциядорлик жамиятининг Низом капитали номинал қиймати 1000 сўм бўлган 7000 та оддий ва 1000 та имтиёзли акциялардан иборат. Имтиёзли акцияларнинг барчаси, оддий акцияларнинг 5000 таси номинал қийматда, оддий акцияларнинг қолган 2000 таси эса 1250 сўмдан имтиёзли акция сотилди. Бу ҳужалик муомалалари бухгалтерия балансида қуйидаги ҳолда ўз аксини топди:

Низом капитали – 8000000;

Қушилган капитал – 500000;

Жами киритилган акционерлик капитали – 8500000.

Фараз қиламиз, жамият акциядорлари бир қанча вақт утгач, муомалалада бўлган уз оддий акцияларининг 1000 тасини кейинчалик қайта сотиш мақсадида сотиб олишга қарор қилишди. Сотиб олиш санасида оддий акцияларнинг бозор қиймати 1500 сумни ташкил қилган. Бу ҳужалик муомаласига қуйидаги бухгалтерия ёзувини расмийлаштириш лозим:

Дт – «Сотиб олинган ўзининг оддий акциялари» – 1500000;

Кт – «Пул маблағлари» – 1500000

Бу ҳужалик муомаласининг таъсири натижасида акционерлик капитали қийматида қуйидаги ўзгариш рўй беради:

Низом капитали – 8000000;

Қушилган капитал – 500000;

Сотиб олинган ўзининг оддий акциялари – (1500000);

Жами киритилган акционерлик капитали – 7000000.

Жамиятнинг сотиб олинган ўз акциялари бекор қилинмайдиган бўлса, сотиб олинган санадан бошлаб кўпи билан бир йил ичида қайта сотилиши лозим. Улар кейинчалик сотиб олинган баҳода, ундан юқори баҳода ёки ундан паст баҳода қайта сотилиши мумкин. Фараз қиламиз, жамият сотиб олган уз оддий акцияларининг барчасини бир қанча вақт ўтганидан кейин биринчи ҳолатда 1500000 сумга, иккинчи ҳолатда 1600000 сумга ва учинчи ҳолатда 1300000 сумга сотди. Бу ҳужалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1) Дт – «Пул маблағлари» – 1500000;

Кт – «Сотиб олинган ўзининг оддий акциялари» – 1500000;

2) Дт – «Пул маблағлари» – 1600000;

Кт – «Сотиб олинган ўзининг оддий акциялари» – 1500000;

Кт – «Қушилган капитал» – 100000.

Сотиб олинган ўзининг оддий акциялари сотиб олиш қийматидан паст баҳода сотилса, баҳолар ўртасидаги фарқ, агар сумма мавжуд бўлса, аввал «Қушилган капитал» ҳисобидан, мабодо, бу ҳисобварақдаги сумма етарли бўлмаса, унда «Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси» ҳисобидан қопланади.

3) Дт–«Пул маблағлари» – 1300000;

Дт–«Қушилган капитал» – 100000;

Дт–«Ҳисобот даврининг тақсимланмаган фойдаси» – 100000;

Кт «Сотиб олинган ўзининг оддий акциялари» – 1500000.

6. Мақсадли тушумлар ҳисоби

Шу номдаги ҳисобварақ корхона томонидан давлат ёки бошқа молиявий ташкилотлардан олинган грантлар, субсидиялар ва жисмоний ҳамда ҳуқуқий шахслар томонидан корхонага кўрсатилган беғараз ёрдам билан боғлиқ ахборотларнинг ҳолати ҳамда ҳаракати туғрисидаги маълумотларни умумлаштириш учун мўлжалланган. Грант (субсидия) деб, маълум бир лойиҳани амалга ошириш учун давлат ёки миллий ва халқаро ташкилотлар (жамғармалар) томонидан иқтисодиётнинг бирор-бир йуналишини ривожлантириш учун корхонага маълум шартлар асосида ажратилган пул ёки ресурслар кўринишидаги ёрдамга айтилади. Бухгалтерия ҳисобининг халқаро ва миллий стандартларига қура давлат субсидиялари:

- активлар таркибига киритилувчи субсидиялар;
- даромадлар таркибига киритилувчи субсидиялар.

Активлар таркибида ҳисобга олинувчи субсидиялар икки усулда тан олинади. Биринчи усулга қура, улар мақсадли тушумлар сифатида эътироф этилиб, активнинг хизмат қилиш муддати мобайнида эскириш суммаси ҳолида харажатларни камайтириб боради. Иккинчи усулда, уларнинг суммаси келиб тушаётган активлар қийматидан айириб ташланади ва грант (субсидия) ҳисобига олинган активлар корхона балансида соф қийматда кўрсатилади. Бу усуллардан фойдаланиш тартиби ўқув қўлланманинг «Асосий воситалар ҳисоби» бобида келтирилган. Даромад таркибига олиб бориладиган субсидиялар «Молиявий натижалар туғрисидаги ҳисобот»нинг «Бошқа даромадлар» моддасида ҳисобга олинади. Давлат субсидиялари ва беғараз ёрдами билан боғлиқ хужалик муомалаларини ҳисобга олиш тартиби «Давлат субсидияларини ҳисобга олиш ва давлат ёрдамини очиқ бериш», деб номланган бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида келтирилган.

Грант ва субсидиялар ажратилганлиги туғрисида расмий хабарнома олинганда:

Дт – «Бошқа олинadиган ҳисобварақлар»;

Кт – «Грантлар, субсидиялар».

Грант (субсидиялар) бўйича ажратилган маблағ келиб тушганида

Дт – «Пул маблағлари»;

Кт – «Бошқа олинadиган ҳисобварақлар».

Грант мuddати тугаб, уни ажратган ташкилотлар қарорига кўра, ундаги маблағлар корхона Низом капитали ёки Захира капиталига ўтказилганда:

Дт – «Грантлар, субсидиялар»;

Кт – «Низом капитали», «Захира капитали».

7. Келгуси давр харажатлари ва туловлари захираси ҳисоби

Келгуси давр харажатлари ва туловлари бўйича захиралар улар ҳали амалга ошмасдан туриб, маҳсулот таннархи ёки давр харажатлари ҳисобидан ташкил қилинади. Ҳақиқий харажатлар эса кейинчалик ташкил қилинган захира ҳисобидан амалга оширилади. Келгуси давр харажатлари ва туловлари бўйича захираларни юзага келтиришнинг мақсади корхона фаолияти давомида пайдо бўлиши мумкин бўлган бир марталик катта миқдордаги харажатларни ишлаб чиқариш сарфлари ва давр харажатларига бир маромда қўшиб бориш ва молиявий натижаларни текислаштиришдан иборат. Захиралар қуйидаги йуналишлар бўйича ташкил қилиниши мумкин:

- ишчи-хизматчиларга меҳнат таътили бўйича харажатларни қоплаш захираси;

- кўп йиллик хизматлари ва йил якунлари бўйича рағбатлантиришларни тулаш захираси;

- асосий воситаларни таъмирлаш бўйича захира;

- ерларни рекультивация қилиш ва табиатни муҳофаза қилиш тадбирларини амалга ошириш учун захира;

- кафолатли таъмирлаш ва кафолатли хизмат курсатиш бўйича захира;

Келгуси давр харажатлари ва туловлари билан боғлиқ хужалик муомалаларини ҳисобга олиш учун шу номдаги ҳисобварақдан фойдаланилади. Келтирилган йуналишлар бўйича захира ташкил қилиш муомалалари қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан расмийлаштирилади:

Дт – «Асосий ишлаб чиқариш»

Дт – «Ёрдамчи ишлаб чиқариш»

Дт – «Келгуси давр харажатлари»

Кт – «Келгуси давр харажатлари ва туловлари захираси».

Масалан, ҳақиқатда қилинган асосий воситаларни таъмирлаш харажатлари аввал ташкил қилинган захира ҳисобидан қопланганда:

Дт – «Келгуси давр харажатлари ва туловлари захираси»;

Кт – «Ёрдамчи ишлаб чиқариш» ёки;

Кт – «Хизмат кўрсатувчи хужаликлар».

Ишчи хизматчиларга захира ҳисобидан меҳнат таътили учун туловлар ҳисобланганда:

Дт – «Келгуси давр харажатлари ва туловлари захираси»;

Кт – «Ходимлар билан меҳнат ҳақи бўйича ҳисоблашишлар».

Ҳисобот даври охирида ишлатилмай қолган захира суммаси корхона даромадига айлантирилади ва у бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

Дт – «Келгуси давр харажатлари ва туловлари захираси»;

Кт – «Сотишдан олинган даромад».

8. Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳисоби

Акционерлик капиталининг муҳим бир қисми ҳисобланган тақсимланмаган фойда ҳисобот даврида ишлаб топилган барча даромадлардан шу даврнинг барча харажатларини айнириб топилган соф фойда ҳисобидан юзга келади, яъни соф фойда тақсимланмаган фойда суммасини кўпайтиради, шу билан бирга ҳисобланган дивидендлар суммасини камайтиради. «Тақсимланмаган фойда» ҳисобварағидаги кредитли қолдиқ фойда суммасини жамғарилиб бораётганидан далилат беради. Агар ҳисобот даврида қилинган харажатлар суммаси шу даврда олинган даромадлардан кўп бўлса, охири оқибатда бу ҳолат «Тақсимланмаган фойда» ҳисобварағида дебетли қолдиқнинг юзга келишига сабаб бўлиши мумкин. Дебетли қолдиқ суммаси баланснинг "Акциядорлик капитали" бўлимида акс эттирилиб, умумий капитал суммасидан айнириб ташланади. Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар)нинг ҳолати ва ҳаракати тўғрисидаги маълумотлар ҳисобини юритиш учун қуйидаги ҳисобварақлар кузда тутилган:

«Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси (қопланмаган зарари)»;

«Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар)».

Ҳисобот даврида юзга келган соф фойда суммасини тақсимланмаган фойдага қушилиши қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштирилади:

Дт – «Якуний молиявий натижа»;

Кт – «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси».

Агар ҳисобот даври якунига кура умумий молиявий натижа зарар билан чиқса, унда бухгалтерия ёзуви қуйидагича бўлади:

Дт – «Хисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси»;

Кт – «Якуний молиявий натижа».

Тақсимланмаган фойда ҳисобидан ҳужалик юритувчи субъектларда «Захира капитали» ташкил қилиниши мумкин. Бу ҳужалик муомаласи билан боғлиқ бухгалтерия ёзуви аввалроқ келтирилган. Хисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси ҳисобидан акциядорларга дивидендлар ҳисобланиши мумкин.

Дивидендлар ҳисоби. Дивиденд фойданинг солиқлар ва мажбурий туловлар туланганидан, қайта инвестиция амалга оширилганидан кейин акциядорлар жамияти ихтиёрида қоладиган ва акциядорлар ўртасида тақсимланиши керак бўлган қисми. Жамият акцияларининг ҳар бир тури бўйича эълон қилинган дивидендларни тулаши шарт. Акциядорлар жамияти умумий йиғилиши қарорига кура, дивидендлар нақд пул ёки қўшимча акция чиқариш билан туланиши мумкин. Ҳаракатдаги қонунчиликка асосан акциядорлик жамияти йилнинг ҳар чораги, ҳар ярим йил ёки йил якунига кура, дивиденд тулаш бўйича қарор қабул қилишга ҳақлидир. Пул дивидендлари жамият соф фойдасининг акционерларга пул шаклида тақсимланишини билдиради.

7-мисол, 2004 йилнинг 26 май куни акциядорлар йиғилиши қарорига кура, компаниянинг 2003 йил якунига кура олинган 2000000 сумлик фойда ҳисобидан 15 фоизлик пул дивидендлари тулаш тугрисида қарор қабул қилди. Дивидендлар 2003 йилнинг 10 июнидан бошлаб туланади.

2003 йил 26 май, дивидендлар ҳисобланиши муомаласига:

Дт – «Хисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси»;

Кт – «Туланадиган дивидендлар».

2004 йил 10 июн, дивидендлар туланиши муомаласига:

Дт – «Туланадиган дивидендлар»;

Кт – «Пул маблағлари».

Акциялар билан туланадиган дивидендлар компания активлари ёки мажбуриятларининг ўзгаришларга олиб келмайди, улар фақат капитал тузилишининг ўзгаришига сабаб бўлади. Акциядорлик жамиятининг бошқарув кенгаши қўйидаги мақсадларда акциялар билан туланадиган дивидендларни эълон қилиши мумкин:

- компания жорий активларини тежаш;
- муомаладаги акция миқдорини купайтириш орқали акцияларнинг бозор баҳосини тушириш;
- икки қаррали солиққа тортишдан қутилиш, чунки тақсимланмаган фойдани бундай тарзда тақсимланиши даромад ҳисобланмайди ва тегишли тартибда солиққа тортилмайди;
- жамиятнинг туланган капиталини тақсимланмаган фойда маблағлари ҳисобидан купайтириш.

Акциялар билан туланадиган дивидендлар суммаси балан-
сда «Тақсимланмаган фойда» моддасидан «Низом капитали» ва
агар акциялар номинал қийматдан юқори баҳоларда сотилса,
«Қушилган капитал» моддасига ўтказилади.

8-мисол. акциядорлик жамияти 200... йил учун дивидендлар
эълон қилингунга қадар номинал қиймати 1000 сўм бўлган ва
тулиқ жойлаштирилган 10000 та акциядан ташкил топган ҳамда
унинг капитали сўм ҳисобида шундай таркибга эга бўлди:

Низом капитали —	10000000;
Қушилган капитал —	3000000;
Тақсимланмаган фойда —	2000000;
Жами акциядорлик капитали —	15000000.

200... йилнинг 22 апрелида акциядорлар йигилиши 15 март-
гача рўйхатдан ўтган акциядорлар ўртасида тақсимланишга
муволажалланган муомалада бўлган акциялар сонига нисбатан
10 фоиз миқдорида акциялар билан туланадиган дивиденд-
ларни эълон қилди. 12 апрелда акцияларнинг бозор қиймати
1200 сўмни ташкил этди.

Дт — «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси» —	1200000;
Кт — «Низом капитали» —	1000000;
Кт — «Қушилган капитал» —	200000.

$10000 \text{ акция} \times 10 \text{ фоиз} = 1000 \text{ акция}$

$1000 \text{ акция} \times 1000 \text{ сўм номинал қиймат} = 1000000 \text{ сўм}$
 $1000 \text{ акция} \times 200 \text{ сўм номиналдан ортиқча қиймат} = 200000 \text{ сўм}$. Уш-
бу ҳужалик муомаласидан кейин баланснинг «Акциядорлик ка-
питали» моддаси қуйидаги кўринишга эга бўлади:

Низом капитали —	11000000	(10000000 + 1000000);
Қушилган капитал —	3200000	(3000000 + 200000);
Тақсимланмаган фойда —	800000	(2000000 - 1200000);
Жами акциядорлик капитали —		15000000.

Халқаро тажрибаларга кўра, акциялар бўйича туланадиган
дивиденд миқдори 20 фоизгача бўлганида, акциялар бозор
баҳосида туланиши, ундан ортиганида эса номинал қийматида
жойлаштирилиши тавсия этилади. Ҳисобот йилининг
тақсимланмаган фойдаси ҳисобидан захира капитали ташкил
қилиниб, дивидендлар тулаб бўлингач, қолдиқ сумма
«Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар) ҳисобварағига
ўтказилади ва қуйидаги бухгалтерия ёзуви қилинади:

Дт — «Ҳисобот йилининг тақсимланмаган фойдаси»;
Кт — «Жамғарилган фойда (қопланмаган зарар).

9. Тақсимланмаган фойда туғрисидаги ҳисобот ва унга ўзгартиришлар киритиш тартиби

Тақсимланмаган фойда туғрисидаги ҳисобот халқаро амалиётда молиявий ҳисоботлар мажмуига кирувчи ҳисобот шакли ҳисобланиб, бу шакл миллий бухгалтерия ҳисоби стандартларида алоҳида-алоҳида ҳисобот шакли сифатида келтирилмаган. Лекин унинг ҳаракати билан боғлиқ маълумотлар «Хусусий капиталнинг ҳаракати туғрисидаги ҳисобот»да курсатилган. Тақсимланмаган фойда туғрисидаги ҳисоботнинг таркиби куйидаги кўринишга эга:

Компания «ABC»

**200... йилнинг 31 декабр кўни туғайдиган йил учун
тақсимланмаган фойда туғрисидаги ҳисобот (сўм ҳисобида)**

200... й. 1 январдаги тақсимланмаган фойда қолдиғи –	700000;
Плюс соф фойда	– 400000;
Минус дивидендлар	– 200000;
200... й. 31 декабрдаги тақсимланмаган фойда қолдиғи –	900000.

Тақсимланмаган фойда суммасини тузатиш тартиби

Молиявий ҳўжалик фаолиятини юритиш давомида корхона ҳисоб ходимлари томонидан хато ва камчиликларга йўл қўйилиши ёки аввал қўлланилган ҳисоб тамойилларининг ўзгартирилиши натижасида ҳисоботларга тузатишлар киритиш зарурияти туғилиши мумкин.

«Ҳисобот даврининг соф фойда ёки зарари, фундаментал хатолар ва ҳисоб сиёсатини ўзгартириш», деб номланган 8-сонли бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандарти ҳамда «Ҳисоб сиёсати ва молиявий ҳисобот» деб номланган 1-сонли миллий бухгалтерия стандартига асосан бундай тузатишлар:

- утган даврнинг тақсимланмаган фойдасини ўзгартириш ҳисобига;

- ҳисобот даврининг молиявий натижалари ҳисобидан амалга оширилиши мумкин.

Халқаро амалиётда биринчи усул асосий сифатида эътироф этилади. Ҳисоб тамойилларининг ўзгариши ҳисобига корхонанинг соф фойдаси ва молиявий ҳолати жиддий равишда ўзгариши мумкин. Мисол сифатида, товар - моддий захираларнинг баҳоланиши ёки асосий воситаларга эскирган ҳисоб бўйича қўлланилаётган

усулларда утган даврга нисбатан юз берган узгаришни келтириш мумкин, яъни корхона ҳисобот йилида утган йилга нисбатан янада самаралироқ усулни қўллаш ҳуқуқига эга. Лекин бу ҳолат молиявий ҳисоботларга узгартириш киритишни тақозо этиши мумкин.

9-мисол, қўшма корхона 2002 йилнинг 12 январиди хизмат муддати 5 йил булган дастгоҳни 300000 сўмга сотиб олди. Корхона 2004 йилнинг бошига қадар шу сотиб олинган асосий воситалар учун эскириш ҳисоблашнинг сонлар йиғиндиси усулини қўллаб келди. Корхона раҳбарияти 2003 йилнинг бошида аввал қўлланиб келинаётган усулни ўзгартиришга қарор қилди ва у қийматини бир текисда ҳисобдан чиқариш усулига утишни маъқул, деб топди. Ҳисоб тамойилларида юз берган узгаришлар таъсири қуйидаги тартибда ҳисобланади:

Сонлар йиғиндиси усули буйича ҳисобланган эскириш

2002 йил учун эскириш - 300000 сўм $\times 5/15$ 100000;

2003 йил учун эскириш - 300000 сўм $\times 4/15$ 80000;

2004 йил бошига тулганган эскириш қолдиғи 180000.

Бир текисда ҳисобдан чиқариш усули қўлланилганда ҳисобланиши мумкин булган эскириш суммаси:

2002 йил учун эскириш - 300000 сўм : 5 йил 60000;

2003 йил учун эскириш - 60000;

2004 йил бошига йиғилган эскириш қолдиғи - 120000;

Фарқи - (180000 - 120000) 60000.

Демак, агар қўшма корхона утган йилларда қўлланилган эскириш ҳисоблаш усулини янгисига алмаштира, харажатларни 60000 сўмга камайтириш имконига эга булар экан. Харажатларни камайтириш натижасида, агар фойда солиғи ставкасини 20 фоиз миқдориди қабул қилсак, фойда солиғи суммаси 12000 сўмга (60000 $\times$ 20 фоиз), тақсимланмаган фойда суммаси эса 48000 сўмга ортиши юз беради. Бу ҳужжатик муомаласини қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштириш лозим:

Дт — «Дастгоҳлар буйича жамгарилган эскириш» — 60000;

Кт — «Туланадиган фойда солиғи» — 12000;

Кт — «Тақсимланмаган фойда» — 48000.

Тақсимланмаган фойда суммасига тузатишлар корхона ҳисоб ходимлари томонидан йул қуйилган хатоликлар натижасида ҳам юз бериши мумкин.

10-мисол, аудиторлик текшируви жараёнида акциядорлик жамиятининг тажрибасиз ҳисобчиси томонидан ҳисобот даврида сотиб олинган 150000 сўмлик қимматли қозони хато равишда харажатларга қўшиб юборилганлиғи аниқланди. Аудитор бу ҳолатга тузатиш

киритиб, инвестиция қийматини тиклади ва бунинг натижасида юзага келган фойда солиғи суммаси (20 фоиз) ва тақсимланмаган фойда суммасига тегишли узгартиришлар киритди. Бунга кура, фойда солиғи суммаси 30000 сумга (150000 x 20 фоиз) тақсимланмаган фойда суммаси 120000 сумга ортди. Бу ҳужалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ўз аксини топти:

Дт — «Инвестициялар» —	150000;
Кт — «Туланадиган фойда солиғи» —	30000;
Кт — «Тақсимланмаган фойда» —	120000.

Ушбу тузатишлар молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда эмас, балки «Хусусий капиталнинг ҳаракати тўғрисидаги ҳисобот»нинг «Тақсимланмаган фойда» устунисида унинг бошланғич қолдигига тузатиш сифатида акс эттирилади.

Компания «АВС»

200... йилнинг 31 декабр куни тугайдиган йил учун тақсимланмаган фойда тўғрисидаги ҳисобот

200... йил 1 январдаги тақсимланмаган фойда қолдиги, сум — 500000.

Ўтган давр учун тузатишлар:

Инвестиция қийматини ишлаб чиқариш харажатларига олиб борилган хатони тузатиш (30000 сум солиқ суммасидан ташқари) — 120000;

Тузатилган тақсимланмаган фойда — 620000;

Плюс: соф фойда — 300000;

Минус: дивидендлар — 250000;

200... йил 31 декабрдаги тақсимланмаган фойда қолдиги — 670000.

17 - МАВЗУ. ФАВҚУЛОДДА МОДДАЛАР ҲИСОБИ

1. Фавқулодда моддаларнинг таърифи ва тавсифи

“Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот” деб номланган 3- сонли БҲМС га мувофиқ фавқулодда моддалар ҳужалик юритувчи субъектнинг одатдаги фаолиятидан кескин фарқ қиладиган ҳодисалар ёки битимлар натижасида пайдо буладиган, яъни доимий ва узлуксиз амалга ошмайдиган даромадлар ёки харажатлардан иборат.

Ҳодисалар фавқулодда моддалар сифатида тан олиними учун қуйидаги хусусиятларга эга бўлишлари лозим:

- бир неча йиллар давомида тез-тез қайтарилиб турмаслиги;

– хужалик юритувчи субъект фаолиятининг бир қисми ҳисобланмаслиги;

– маъмурият ёки мулк эгаларининг хоҳиш-ирода, қарорига боғлиқ бўлмаслиги.

Корхонанинг одатдаги хужалик фаолияти натижасида курадиган фойда ёки зарари фавқулодда моддалар сифатида қаралмайди. Масалан:

– шубҳали қарзларни ҳисобдан чиқаришдан курилган зарарлар;

– товар моддий – захираларни қайта баҳолашдан курилган зарарлар;

– валюта айирбощлаш курси ўзгариши натижасида юзага келган фойда ёки зарар;

– келишилган нархларнинг ўзгаришлари натижасида олинган фойда ёки зарар;

– мулкни, ускуналарни ёки бошқа инвестицияларни сотиш ёки ҳисобдан чиқариш натижасида олинган фойда ёки зарар;

– ўтган давр харажатларини қоплаш учун даромад солигини пайсантирилиши ёки аввалги солиқ имтиёзининг бекор қилиниши натижасида олинган фойда ёки зарарлар ва ҳ.к.

2. Фавқулодда моддалар тўғрисида келишилган ҳолатлари

Аввал айтиб ўтганимиздек, фавқулодда моддалар зарар ва даромадлардан иборат бўлади.

Фавқулодда зарарлар:

– табиий офатлар (ер силкиниши; сув босиши; ўт кетиши; қурғоқчилик, ҳароратнинг кўтарилиши, вулқон отилиши ва ҳ.к. натижасида);

– техноген талофатлар (корхона жойлашган жойда атом электр станциясида юз берган ҳалокат; нефть ташувчи танкернинг ҳалокати ва ҳ.к. натижасида);

– мулкни экспроприация қилинишидан курилган зарарлар ва ҳ.к. дан иборат бўлади.

Фавқулодда фойда сифатида:

– корхонага ҳисобот даврида курсатилган хайрия суммаси;

– корхона сотиб олган қимматли қўғозларга чиққан ютуқ суммаси ва ҳоказони келтириш мумкин.

Фавқулодда ва одатдаги ҳолатта қуйидаги мисолни келтириш мумкин:

Фавкулолда ҳолат – йиғим-терим пайтида ёққан дўл натижасида пахта ҳосилининг катта қисми барбод бўлди.

Одатдаги ҳолат – цитрус усимликлари ҳосилига енгил совуқ тушиши натижасида зарар етказилди.

Биринчи ҳолатнинг фавкулолда деб юритилишига сабаб шуки, дўл пахта етиштириладиган жойларда камдан-кам учрайди. Иккинчи ҳолатда цитрусли экинлар етиштириладиган жойларда совуқ тушиши камдан-кам учрайдиган ҳолат эмасдир. Аввалги енгил совуқдан кўрилган зарар амалиёти бундай зарарни яна пайдо бўлиши мумкинлигидан далолат беради.

3. Фавкулолда моддаларни бухгалтерия ҳисоби ва уларни молиявий ҳисоботда акс эттириш тартиби

Ҳисобот даврида пул ҳолида хайрия сифатида юзага келган фавкулолда фойда суммасига кўидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

Дт — Пул маблаглари;
Кт — Фавкулолда фойда.

Бу хужалик муомаласи буйича ҳисобга олинган фавкулолда фойда суммаси солиққа тортилувчи базани купайтиришга олиб келади.

Табийй офат натижасида асосий воситалар ва корхонанинг бошқа активларига етказилган фавкулолда зарар суммасига кўидаги бухгалтерия ёзуви қайд этилиши лозим:

Дт — Фавкулолда зарар;
Кт — Асосий воситаларнинг чиқиб кетиши;
Кт — Бошқа активларнинг чиқиб кетиши.

Ҳисобот даврида олинган фавкулолда зарар суммаси умумий тартибда солиққа тортилувчи базани камайтиришга олиб боради.

Фавкулолда моддалар МҲХСларига кура, молиявий ҳисоботлардан фойдаланувчиларнинг булғуси нақд пуллар оқимини тахмин қилишда уларнинг узига ҳослигини курсатиш учун, яъни камдан-кам ҳолатларда пайдо бўлишлари ва жорий равишда қайтарилмасликлари сабабли молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда алоҳида сатр шу моддалар билан боғлиқ солиқлардан холи тарзда курсатилади.

Ушбу ҳолатни тушунтириш учун қуйидаги мисолларни келти-
рамыз:

1-variant

«XYZ» компанияси ҳисобот даврида 1200000 сумлик фавқулодда
foyда олди. Ҳисобот давридаги фойда солиғи ставкаси 20 фоизга
тенг. Бу ҳолда фавқулодда фойда МҲХСга кура молиявий натижа-
лар тўғрисидаги ҳисоботда солиқ суммасидан холи тарзда қуйидаги
суммада курсатилали:

$$[1200000 - (1200000 \times 0,20) = 960000 \text{ сум}].$$

Аниқланган солиқ суммасига аввал ҳисобланган фойда солиғи
суммаси купайтирилади, яъни

Дт — Фавқулодда фойда — 240000;

Кт — Ҳисобланган фойда солиғи — 240000

Фавқулодда фойданинг қолган суммаси эса «Якуний молиявий
натижа» ҳисобварағига ёпилади.

Дт — Фавқулодда фойда — 960000;

Кт — Якуний молиявий натижа — 960000.

2-variant

«ABC» компанияси ҳисобот даврида ер силкиниши натижасида
2000000 сумлик фавқулодда зарар кўрди. Ҳисобот даврида фойда со-
лиғи ставкаси 20 фоиз ташкил қилган. Бу ҳолда ҳам фавқулодда за-
рар МҲХСга кура, молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда со-
лиқ суммасидан холи тарзда ўз аксини топади:

$$[2000000 - (2000000 \times 0,20) = 1600000 \text{ сум}].$$

Бу ҳолатда аниқланган солиқ суммасига аввал ҳисобланган
foyда солиғи суммаси камайтирилади, яъни

Дт — Ҳисобланган фойда солиғи — 400000;

Кт — Фавқулодда зарар — 400000.

Фавқулодда зарарнинг қолган суммаси эса «Якуний молиявий
натижа» ҳисобварағига ёпилади.

Дт — Якуний молиявий натижа — 1600000;

Кт — Фавқулодда зарар — 1600000.

4. Фавқулодда моддаларни ёритилиши

Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда курсатилган
фавқулодда фойда ёки зарар суммаси уларнинг моҳияти, юзага ке-
лиш сабаби, ўлчами бўйича алоҳида тарзда очиб берилиши лозим.

18- МАВЗУ. ФОЙДА СОЛИҒИ ҲИСОБИ

1. Бухгалтерия фойдаси ва солиққа тортилувчи фойда туғрисида тушунча

Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси солиқ туловчилар ҳисобланадиган субъектлар томонидан фойда солиғи ҳисобининг тартибини белгилаб беради.

Бухгалтерия фойдаси (зарари) — бу ҳисобот даврида солиқ буйича харажатлар айрилгунга қадар юзага келган фойда (зарар)дир.

Солиққа тортиладиган фойда — бу солиқ қонунчилигига мувофиқ белгиланадиган ҳисобот даврининг даромад (фойда) суммасидир.

Корхоналар бухгалтерия фойдасини йиллик ялпи даромад суммасидан жами харажатларни айириш орқали аниқлайдилар.

Солиққа тортиладиган фойдани аниқлаш учун бухгалтерия фойдасига қайта қўшиладиган ва айриладиган харажатларнинг таркиби солиқ қонунчилиги томонидан белгиланади.

Жорий даврда тўланадиган солиқлар — бу солиққа тортиладиган фойдага ҳисобланган ва жорий даврда тўланиши лозим бўлган солиқ суммасидир.

Муддати кечиктирилган солиқлар, деб ҳисобот даврида аниқланган, лекин бухгалтерия стандартлари ва солиқ қонунчилиги таъсирига кўра, тўланиши келгуси даврларга кучирилган солиқ суммасига айтилади.

Аксарият ҳолларда солиқ солинадиган фойдани аниқлаш қоидалари бухгалтерия фойдасини аниқлаш учун қўлланадиган ҳисоб сиёсатидан фарқ қилади. Бунга асосан, доимий ва вақтинчалик фарқлар бевосита таъсир кўрсатади.

$$\begin{aligned} &\text{Бухгалтерия фойдаси} + \text{доимий фарқлар} \\ &\pm \text{вақтинчалик фарқлар} \\ &- \text{имтиёзлар} = \text{солиққа тортиладиган фойда.} \end{aligned}$$

2. Доимий фарқлар ҳисоби

Доимий фарқлар — узоқ вақт давомида вужудга келиб, ҳисобот йилининг солиққа тортилгунга қадар фойдасини аниқлашда умумий даромад суммасидан айриладиган ва солиққа тортиладиган фойда суммасини белгилашда солиқ база-

сига қушиб бориладиган харажатларга айтилади. Доимий фарқлар сифатида, ходимларга берилган текин овқат харажатлари, берилган моддий ёрдам суммаси, меъёрдан ортиқча сарфланган хизмат сафари харажатлари, туланган жарима суммалари каби харажатларни келтириш мумкин. Доимий фарқларнинг хусусиятли томони шундаки, улар юзага келган ҳисобот йилининг натижаларигагина таъсир курсатади, яъни уларнинг таъсири келгуси даврларга кучиб ўтмайди.

1-мисол, «XYZ» корхонасининг ҳисобот йилидаги бухгалтерия фойдаси 500 минг сўмни ташкил қилди. Шу даврда ходимларни доимий харажатлари бўлиб ҳисобла-нувчи, иссиқ овқат билан таъминлаш харажатлари 200 минг сўмни, курсатилган моддий ёрдам суммаси 100 минг сўмни ташкил қилган. Ҳисобот даври учун белгиланган солиқ ставкаси 18 фоиздан иборат. Шунга кўра, фойда солиғи ҳисоби қуйидагича бўлади:

Ечим:

1.Бухгалтерия фойдаси	500000;
2.Доимий фарқлар	
– иссиқ овқат харажатлари	200000;
– моддий ёрдам суммаси	100000 300000;
3.Солиққа тортилувчи фойда	800000;
4.Солиқ ставкаси	18 фоиз;
5.Фойда солиғи суммаси	144000.

Бу ҳужалик муомаласи қуйидаги бухгалтерия ёзуви билан расмийлаштирилади:

Дт — «Фойда солиғи бўйича харажатлар» —	144000;
Кт — «Ҳисобланган фойда солиғи» —	144000.

3. Вақтинчалик фарқлар ҳисоби

Вақтинчалик фарқлар деб — ҳисобот даврида солиққа тортилувчи базага қушилувчи, кейинчалик тегишли шартлар ба-жарилганда унинг таркибидан бир неча давр давомида чиқарилиб боровчи харажатларга айтилади. Вақтинчалик фарқлар дейилишига сабаб:

- улар маълум вақт мобайнида мавжуд бўлади;
- бундай моддаларни бухгалтерия ҳисоби ва солиққа тортиш жараёнида акс эттириш вақтида фарқ юзага келади.

Вақтинчалик фарқлар, асосан қуйидаги йуналишлар бўйича юзага келиши мумкин:

- маблагнинг келиб тушиши ёки утказилиб берилиши вақти билан уни даромад ёки харажат сифатида тан олиниш вақтининг мос келмаслиги. Масалан, олинган, берилган бунақлар; келгуси давр харажатлари ва ҳ.к.;

- юзага келиши ва тан олиниши билан боғлиқ даврнинг мос келмаслиги. Масалан, облигация ва вексел муомалалари бўйича юзага келган чегирма ҳамда устамаларни ҳисобда акс эттириш, уларнинг харажат ёки даромад сифатида тан олиниш жараёни;

- бухгалтерия ҳисоби ва солиқ мақсадларида қўлланилаётган баҳолаш усулларининг турлича бўлиши. Масалан, корхонанинг ҳисоб борасида асосий воситаларга эскиришни ҳисоблашнинг тўғри чизиқли усулини қўллаш кўзда тутилган бўлса, солиқ қонунчилиги ўртача тортилган қиймат усулини тавсия этиши мумкинлиги;

- захирани юзага келтириш вақти билан ундан фойдаланиш вақтининг тўғри келмаслиги. Масалан, умидсиз дебиторлик қарзлари ёки кафолат мажбуриятлари бўйича захирани юзага келтириш.

4. Вақтинчалик фарқларнинг солиқ самараси ҳисоби

Вақтинчалик фарқлар солиқ базасига таъсир кўрсатиб, келгуси даврлар учун тўғри келувчи солиқ суммасини оширади ёки камайтиради. Бунинг натижасида бухгалтерия ҳисобида яна иккита янги тушунча юзага келади:

1. Вақтинчалик фарқлар бўйича муддати узайтирилган даромад (фойда) солиғи.

2. Вақтинчалик фарқлар бўйича даромад (фойда) солиғи юзасидан муддати узайтирилган мажбуриятлар.

Янги ҳисобварақлар режасида бу моддаларнинг жорий ва узоқ муддатли қисмини алоҳида тарзда ҳисобга олиш кўзда тутилган.

Вақтинчалик фарқлар бўйича муддати узайтирилган фойда солиғи. Бу модда солиққа тортилувчи фойда суммасини вақтинчалик фарқлар таъсири натижасида бухгалтерия фойдасидан кўп бўлган ҳолатда юзага келиб, муддати узайтирилган солиқ активини ҳосил қилади. Келгуси йилларда бу моддадаги сумма муддати узайтирилган мажбуриятлар ҳисобидан тартибга солинади.

2-мисол. «XYZ» корхонаси буйича ҳисобот даврида ишлаб чиқариш усулини қўллаб асосий воситаларга ҳисобланган эскириш суммаси 700 минг сўмни ташкил қилган. Лекин Солиқ Кодекси солиқ ҳисоби учун эскиришни ҳисоблашнинг тўғри чизиқли усулини тавсия этган ва ушбу усул буйича ҳисобланган эскириш суммаси 500 минг сўмдан иборат бўлиши лозим эди.

Бу ҳолатда солиққа тортилувчи фойда суммасини купайтиришга олиб келувчи вақтинчалик фарқ (700000 – 500000 = 200000) юзага келди. Ушбу мисол маълумотларидан фойдаланиб, аввал ҳисобланган солиқ суммасига аниқлик киритамиз (сўм).

Ечим:

1. Бухгалтерия фойдаси 500000;

2. Доимий фарқлар (+):

иссиқ овқат харажатлари 200000;

моддий ёрдам суммаси 100000;

300000;

3. Солиққа тортилувчи фойда 800000;

4. Солиқ ставкаси 18 фоиз;

5. Фойда солиғи суммаси 144000;

6. Вақтинчалик фарқлар (+; -):

Асосий воситалар эскиришидаги фарқ (+) 200000;

7. Солиққа тортилувчи фойда (800000 + 200000) 1000000;

8. Солиқ ставкаси 18 фоиз;

9. Фойда солиғи суммаси 180000.

Вақтинчалик фарқлар таъсири остида юзага келган фойда солиғи суммасига бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

Дт — «Фойда солиғи бўйича харажатлар» 144000;

Дт — «Вақтинчалик фарқлар бўйича муддати узайтирилган фойда солиғи; 36000;

Кт — «Ҳисобланган фойда солиғи» 180000.

Демак, бу ҳолатда ҳисобот даври учун ҳисобланган солиқнинг бир қисми (36000 сўм)ни харажат сифатида тан олишнинг муддати узайтирилмоқда. Бу сумма корхона балансининг жорий ёки узоқ муддатли активлар бўлимига тегишли бўлган «Вақтинчалик фарқлар бўйича муддати узайтирилган даромад (фойда) солиғи», деб номланган моддасида акс эттирилади.

Вақтинчалик фарқлар бўйича даромад (фойда) солиғи юзасидан муддати узайтирилган мажбуриятлар. Бу модда со-

лиққа тортилувчи фойда суммасини вақтинчалик фарқлар таъсири натижаси бухгалтерия фойдасидан кам бўлган ҳолатда юзага келиб, муддати узайтирилган мажбуриятни ҳосил қилади. Келгуси йилларда бу моддадаги сумма муддати узайтирилган даромад (фойда) солиғи ҳисобидан тартибга солинади. Ушбу ҳолатни мисол ёрдамида куриб чиқамиз.

3-мисол, «XYZ» корхонаси буйича ҳисобот даврида ишлаб чиқариш усулини асосий воситаларга ҳисобланган эскириш суммаси 600 минг сумни ташкил қилган. Лёкин Солиқ Кодекси солиқ ҳисоби учун эскиришни ҳисоблашнинг тўғри чиқли усулини тавсия этган. Бу усул буйича ҳисобланган эскириш суммаси 850 минг сумдан иборат бўлиши лозим эди. Бу ҳолатда солиққа тортилувчи фойда суммасини олиб келувчи вақтинчалик фарқ ($850000 - 600000 = 250000$) юзага келади.

Ечим:

1. Бухгалтерия фойдаси	500000;
2. Доимий фарқлар (+):	
иссиқ овқат харажатлари	200000;
моддий ёрдам суммаси	100000;
3. Солиққа тортилувчи фойда	300000;
4. Солиқ ставкаси	800000;
5. Фойда солиғи суммаси	18 фоиз;
6. Вақтинчалик фарқлар (+;-):	144000;
Асосий воситалар эскиришидаги фарқ (-)	(250000);
7. Солиққа тортилувчи фойда ($800000 - 250000$)	550000;
8. Солиқ ставкаси	18 фоиз;
9. Фойда солиғи суммаси	99000.

Бу ҳолатда солиқ буйича юзага келган қўшимча мажбурият суммаси қуйидаги бухгалтерия ёзувлари билан расмийлаштирилади:

Дт — «Фойда солиғи буйича харажатлар» —	144000;
Кт — «Ҳисобланган фойда солиғи» —	99000;
Кт — «Вақтинчалик фарқлар буйича фойда солиғи юзасидан муддати узайтирилган мажбуриятлар —	45000.

Бу ҳолатда фойда солиғи буйича тан олинган харажатларнинг бир қисми (45000 сум)ни тулаш муддати узайтирилмоқда. Бу сумма корхона балансининг жорий ёки узоқ муд-

датли мажбуриятлар бўлимига тегишли бўлган «Вақтинчалик фарқлар бўйича даромад (фойда) солиғи юзасидан муддати узайтирилган мажбуриятлар», деб номланган моддасида акс эттирилади.

5. Туланадиган солиқ суммасини ҳисоблаш тартиби

Ҳисобот даврида туланиши лозим бўлган солиқ суммасини аниқлашда қуйидаги ҳолатларга аҳамият берилиши лозим:

- ҳисобот даврида ҳаракат қилаётган солиқ ставкаси ;
- фойда солиғини тулов манбаида ушлаб қолиш билан боглиқ ҳолатлар;
- фойда солиғи бўйича берилган имтиёзлар.

Солиқ ставкалари ва уларни қўллаш билан боглиқ махсус ҳолатлар ҳар йили Ўзбекистон Республикаси Молия вазирлиги ва Давлат Солиқ Қўмитаси томонидан эълон қилиб борилади ҳамда унинг 2004 йил учун умумий тартибда солиқ туловчи бўлиб ҳисобланган ҳўжалик юритувчи субъектлар бўйича белгиланган даражаси 18 фоизни ташкил қилади. Бу кўрсаткич 2006 йил учун 12 фоиз даражасини белгиллаган.

Солиқ Кодексининг 42-моддасида тулов манбасида ушлаб қолинадиган солиқлар тўғрисида маълумот берилган. Унга кўра, ҳўқуқий шахсларга туланаётган дивиденд ва фоиз кўринишидаги даромадлар тулов манбасида 15 фоиз ставка бўйича солиққа тортилади.

Ўзбекистон Республикаси Солиқ Кодексида солиққа тортилувчи базасини камайтиришга олиб боровчи харажатлар келтирилган. Уларга қуйидагилар киради:

- экология, саломатлик ва хайрия жамгармалари, маданият, халқ таълими, соғлиқни сақлаш, меҳнат ва аҳолини ижтимоий муҳофаза қилиш, жисмоний тарбия ва спорт муассасаларига қилинган бадал суммасига, лекин солиқ солинадиган даромад(фойда)нинг 1 фоиздан кўп бўлмаган миқдорда.

4-мисол. «XYZ» корхонаси бўйича ҳисобот йилидаги солиққа тортилувчи фойда 500 минг сўмни ташкил қилган. Шу даврда корхона томонидан қариялар уйига ёрдам тариқасида ўтказиб берган суммаси 25 минг сўмга тенг бўлган.

Ечим: Ушбу ҳолатда корхона солиққа тортилувчи фойда суммасини фақат 5000 сўмга (500000×1 фоиз) камайитириши мумкин. Шунга кўра, солиққа тортилувчи фойда суммаси 495 минг сўмга тенг бўлади ($500000 - 5000$). Хайрия сифатида

ўтказилган сумма (25000 сўм) билан, солиққа тортиш базасини камайитиришга олиб борилган (5000 сўм) сумма уртасидаги фарқ, 20 минг сўм (25000 - 5000) корхонанинг соф фойдаси ҳисобидан қопланади.

– Инвестицияларга (Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг қарорига кўра асосий ишлаб чиқаришни ривожлантириш, кенгайтириш ва реконструкция қилишга, қол-лежлар, академик лицейлар, мактаблар ва мактабгача таълим муассасалари қурилишига), шунингдек, инвестициялар учун олинган кредитларни узишга йўналтирилаётган харажатлар суммасига, ҳисобланган эскиришдан тўлиқ фойдаланиш шарти билан, бироқ солиқ солинадиган даромаднинг 30 фоиздан кўп бўлмаган миқдорда.

5-мисол, корхона ҳисобот даврида ишлаб чиқаришни реконструкциялаш ишларига 3000 минг сўм маблағ сарфлади. Ҳисобот санасига жамғарилган эскириш суммаси 2000 минг сўмни, ҳисобот йилининг солиққа тортилувчи фойдаси эса 1500 минг сўмни ташкил қилган.

Ечим: Бу ҳолатда корхона солиқ бўйича берилган имтиёздан фойдаланиши учун жамғарилган эскириш суммасини тўлиқ ҳисобга олиши лозим. Бунга кўра, имтиёз суммаси 1000 минг сўм (3000 минг сўм - 2000 минг сўм)ни ташкил қилади. Кейинги шарт бу сумма солиққа тортилувчи фойданинг 30 фоиздан ортмаслиги лозим. Бу ҳолатда имтиёз суммаси (1500 х 30 фоиз) 450 минг сўмни ташкил қилади. Демак, корхона реконструкция қилишга 3000 минг сўм миқдорида сарфлаган маблағидан солиққа тортилувчи базани бошқа шарт-шароитлар ўзгармаган ҳолда 450 минг сўмга камайитириши мумкин.

6. Иқтисодий фаолиятдан зарар кўрилган вазиятдаги солиқ ҳисоби

Солиқ қонунчилиги тадбиркорлик фаолиятдан кўрилган зарарни келгуси даврлар даромад (фойда)и ҳисобига қоплаш учун, уни маълум муддатга кўчиришга йўл қўяди. Зарар билан боғлиқ бўлган, ҳисобланган солиқ суммасининг камайиши зарар кўрилган ҳисобот даври фойда солигининг ҳисоб-китобига қўйидаги ҳолларда киритилиши мумкин:

1. Келгусида солиққа тортиладиган даромад(фойда) бу зарарни қоплаш учун етарли бўлиши туғрисида тўлиқ ишонч мавжуд бўлганда.

2. Вақтинчалик фарқлар бўйича муддати узайтирилган даромад (фойда) солиғи ҳисобварағи бўйича қолдиқ мавжудлигида.

Агар қоплаш тўланиши лозим бўлган солиқнинг камайтиши сифатида акс эттирилиши мумкин бўлса, бу ҳолда имтиёз ундан фойдаланиладиган давр ҳисоботига киритилади, лекин у вужудга келган олдинги давр кўрсаткичларининг тузатиши сифатида акс эттирилади. Бундай ёндашув, қоплаш манбаи бўлиб, вужудга келиши бу қоплашдан фойдаланиш имконини берувчи келгуси фойда эмас, балки солиқ тўловларининг қисқариши иштирок этади, деган фаразга мос келади.

19-МАВЗУ. ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ

1. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботнинг мақсади ва зарурати

Халқаро ва маҳаллий амалиётда пул оқимлари туғрисидаги ҳисобот мажбурий ҳисоботнинг таркибий қисми бўлиб ҳисобланади. Унинг асосий мақсади, молиявий ҳисоботларнинг фойдаланувчиларини корхонада ҳисобот йилида пул маблағларининг келиб тушиши ва сарфланиши туғрисида ахборот билан таъминлашдир. Бу ахборот қуйидаги саволларга жавоб бериши лозим:

— Корхона уз фаолиятини ривожлантириш мақсадида асосий ва айланма активларни сотиб олиши учун етарли миқдорда пул маблағлари билан таъминланганми?

— Корхона фаолиятини ривожлантиришни таъминлаш учун ташқи манбалардан қушимча молиялаштиришга эҳтиёж мавжудми?

— Корхона уз қарзларини узиши учун ёки янги маҳсулотни ушлаштириш мақсадида ишлаб чиқаришга етарли даражада маблағ сарфлаш имкониятига эгами?

— Корхона ҳисобот даврида қимматли қоғозлар эмиссиясини амалга оширганми ва бу ҳужалик муомалаларидан олинган маблағлар қайси мақсадларда ишлатилган?

2. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботнинг мазмуни ва шакли

Пул оқимлари туғрисидаги ҳисобот пул тушумлари ва туловларини учта асосий тоифага ажратади: асосий фаолият, инвестиция фаолияти ва молиявий фаолият. Ҳар уч тоифанинг пул маблағига биргаликда таъсири ҳисобот даврида пул маблағининг соф ўзгаришини белгилаб беради. Пул оқимлари ҳаракати туғрисидаги ахборот булажак пул оқимлари истиқболи туғрилигини текшириш чоғида, фойда олиш ва пул оқимларининг соф ҳаракати ва нарх ўзгариши таъсири уртасидаги алоқаларни таҳлил қилиш чоғида зарур бўлади.

Асосий фаолият. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботнинг «асосий фаолият» булимида корхонанинг соф фойдасини асосий фаолият ҳисобига юзага келтирган пул маблағлари туғрисидаги маълумотлар акс эттирилади.

Ҳужалик юритувчи субъектнинг асосий фаолияти натижасида вужудга келадиган пул оқими ҳажми ҳужалик юритувчи субъект амалга оширадиган асосий фаолияти натижасида олинадиган пул оқимлари ҳаракати, ссудаларни тулаш, ҳужалик юритувчи субъектнинг ишлаб чиқариш қувватларини сақлаб туриш, дивидендларни тулаш ва молиялаштиришнинг ташқи манбаларига мурожаат қилинмай янги инвестициялар учун қанчалик етарли эканини акс эттирувчи асосий курсаткич ҳисобланади. Асосий фаолиятидан келадиган олдинги пул оқимининг айрим қисмлари туғрисидаги ахборотдан корхона асосий фаолиятидан булажак пул оқимларини буюмшорат қилиш учун ахборотнинг бошқа турларидан қушиб фойдаланиши мумкин бўлади.

Асосий фаолиятидан пул оқими ҳужалик юритувчи субъектнинг асосий фаолиятидан келиб чиқади. Одатда, ҳужалик юритувчи субъектнинг асосий фаолияти маҳсулотни сотишга, ишларни бажаришга ёки хизмат кўрсатишга қаратилган бўлади.

Асосий фаолиятдан олинган пул оқимлари киримиغا қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин:

- маҳсулот, товарларни сотиш ва хизмат кўрсатишдан тушган пул маблағи;
- роялти, бадаллар, воситачилик ҳақи ва ўзга йуллар билан пул маблағларининг тушуми;
- дебиторлик қарзларининг келиб тушиши;
- харидорлардан олинган бунак туловлари;

- савдо ёки дилерлик мақсадларида тузилган битимлар буйича пул тушумлари;

- суғурта ҳолати буйича келиб тушган суғурта туловлари;
- товар-моддий захиралар қолдигининг камайиши;
- бошқалар.

Асосий фаолият буйича юзага келиши мумкин бўлган пул оқимларининг чиқими қуйидагилардан иборат бўлиши мумкин:

- олинган маҳсулот, товарлар ва фойдаланилган хизматлар учун уларни етказиб берувчиларга туланган туловлар;

- иш ҳақи туловлари;

- савдо ёки дилерлик мақсадларида тузилган битимлар буйича пул туловлари;

- суғурта компаниясининг суғурта полисларини олиш буйича туловлар;

- солиқлар ва ижтимоий ажратмалар буйича пул туловлари;
- банк кредитлари буйича туланган фоизлар;
- турли хайрия ва ҳомийлик учун қилинган пул туловлари;
- товар-моддий захиралар қолдигининг купайиши;
- бошқалар.

Инвестицион фаолият — бу пул эквивалентларига кирмайдиган узоқ муддатли активларни ва бошқа инвестицияларни сотиб олиш ва сотиш ҳамда улардан олинган даромадларни акс эттириш билан боғлиқ фаолиятдир.

Инвестицион фаолият натижасида содир буладиган пул маблағларининг киримиға қуйидагилар мисол бўлиши мумкин:

- асосий воситаларни, номоддий ва узга узоқ муддатли активларни сотишдан олинган пул тушуми;

- бошқа субъектларнинг акциялари ва қарз мажбуриятларини ҳамда қўшма корхоналарда иштирок этиш ҳуқуқини сотишдан келган пул тушумлари;

- узоқ муддатли молиявий қўйилмалардан олинган дивиденд ва фоизлар кўринишидаги пул тушумлари;

- бошқа тарафларга берилган бунаклар ва ссудалар қайтарилишидан пул тушумлари;

- (молиявий муассасаларга берилган бунаклар ва кредитлардан ташқари);

- фьючерс ва форвард битимлари, опцион битимлар ва своп битимлар буйича пул тушумлари, дилер ёки савдо мақсадларига мўлжалланган ҳолатлар бундан мустаснодир ёки туловлар молиявий фаолият сифатида тасниф этилади;

- бошқалар.

Инвестицион фаолият натижасида содир буладиган пул маблағларининг чиқимиға қўйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин:

- асосий воситаларни, номоддий ва узга узок муддатли активларни харид қилишга пул туловлари. Бу туловлар тажриба-конструкторлик ишларига ажратилган сармоялаштирилган харажатлар, шунингдек, хўжалик суди билан амалга оширилган қурилишлар билан боғлиқ бўлган туловларни ўз ичига олади;

- бошқа субъектларнинг акциялари ёки қарз мажбуриятларини ҳамда қўшма корхоналарда иштирок этиш ҳуқуқини сотиб олишга доир пул туловлари;

- бошқа тарафларга берилган бунаклар ва кредитлар (молиявий муассасаларга берилган бунаклар ва кредитлардан ташқари);

- фьючерс ва форвард битимлари, опцион битимлар ва своп битимлар бўйича туловлар, улар дилер ёки савдо мақсадлари учун мулжалланган ҳолатлар бундан мустасно булади ёки туловлар молиявий фаолият сифатида тасниф этилади;

- бошқалар.

Молиявий фаолият — бу фаолият кредитларнинг олиниши ёки акциялар (облигацияларнинг) эмиссияси натижасида келиб тушган пул маблағлари ва аввал олинган кредитларни қайтарилиши ҳамда корхона акциялари бўйича чиқарилган дивидендларнинг туланиши билан боғлиқ фаолиятдир.

Молиявий фаолиятдан келиб тушаётган пул оқимларига қўйидагиларни киритиш мумкин:

- корхона акцияларини сотишдан олинган пул тушумлари;

- чиқарилган облигациялар ва векселларни сотишдан олинган пул тушумлари;

- қисқа ва узок муддатли банк кредитларини олинишидан пул тушумлари;

- мақсадли молиялаштириш маблағлари (грантлар, субсидиялар ва аъзолик бадаллари)нинг келиб тушиши;

- субъектлар акцияларининг ҳақини тулаш ёки сотиб олиш учун уларнинг эгаларига туловлар;

- молиялаштирилган лизинг шартномаси бўйича ижара туловларининг келиб тушиши;

- бошқалар.

Молиявий фаолият бўйича пул чiqимлари қўйидаги йуналишлар бўйича амалга оширилиши мумкин:

- сотиб олинган уз акциялари учун туловлар;
- чиқарилган облигациялар, векселлар ва бошқа қарз қозғалари бўйича мажбуриятларнинг узилиши;
- акционерларга дивидендларни пул ҳолида туланиши;
- қисқа ва узоқ муддатли банк кредитларининг қайтарилиши;
- молиялаштирилган лизинг шартномаси бўйича ижара туловларининг туланиши;
- бошқалар.

3. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш услубиёти

Ҳисобот даври учун пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботни тузиш учун қуйидаги ахборотлар зарур бўлади:

- ҳисобот даврининг баланси;
- ҳисобот даврининг молиявий натижалар туғрисидаги ҳисоботи;
- активларнинг сотилиши ва сотиб олиниши ҳамда мол етказиб бериувчилар билан ҳисоблашишлар ва харидорлардан пул маблағларини олиш усуллари туғрисидаги айрим қўшимча маълумотлар.

Пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботни тузишнинг иккита усули мавжуд:

- туғри усул;
- эгри усул.

Ушбу усуллардан фойдаланишдаги фарқ фақат ҳисоботнинг «асосий фаолият» бўлимигагина тегишли.

Туғри усул асосий фаолиятнинг пул тушумлари ва чиқимининг асосий тоифаларини ҳисобга олиб, моҳияти бўйича фойда ва зарарлар туғрисидаги ҳисобот маълумотларини касса усулида тузиб чиқишни англатади.

Эгри усулга мувофиқ ҳисобот даврининг соф даромад ёки зарарига жорий активлар ва мажбуриятларнинг ўзгаришига, шунингдек, инвестиция ёки молия фаолияти натижасида олинган даромадлар ва қўрилган зарарларга қараб ўзгартириш киритилади.

Инвестицион ва молиявий фаолиятдан пул оқимлари туғрисидаги ҳисобот. Субъектлар пул оқимлари нетто-асосида (субъектнинг нақд пулнинг тушум ва тўлови орасидаги фарқ) акс эттирилган ҳодисалардан ташқари, инвестицион ва молиявий фаолиятдан келиб чиқадиган асосий ялпи тушумлар ва пул маблағларининг ялпи туловлари бўйича алоҳида ҳисобот берадилар.

Фоишлар ва дивидендларни тулаш ва олиш билан боғлиқ пул оқимлари. Фоишлар ва дивидендлар тулаш ва олиш билан боғлиқ бўлган

булган пул маблағларининг ҳаракати алоҳида очиб берилади. Улар субъектнинг ҳужалик фаолияти турига бир ҳисобот давридан кейингисига бир маромда асосий, инвестицион ёки молиявий фаолият каби таснифланади. Ҳисобот даври давомида туланадиган фоизларнинг умумий суммаси уларни харажат сифатида молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисоботда тан олинishi ёки олинмаслигига қарамасдан пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботда очиб берилади. Баъзан улар молиявий ва инвестицион фаолиятдан пул оқимлари сифатида ҳам таснифланиши мумкин. Бунга сабаб, улар олинган молиявий ресурслар учун тулов ёки инвестициялардан даромад ҳисобланади.

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисоботни тузиш услубиётини мисол ёрдамида тушунтирамиз.

БАЛАНС

200... й. 31 декабр ҳолатига «XYZ» Корпорацияси

Курсаткичлар	Йилнинг боши	Йилнинг охирида	Фарқ
Активлар			
Жорий активлар			
Пул маблағлари	10000	30000	+ 20000
Олинадиган ҳисоббарқар	34000	39000	+ 5000
Тоқар-моддий ҳисоблар	60000	54000	- 6000
Келгузи див ҳисоблари	4000	17000	+ 13000
Жами жорий активлар	108000	140000	+ 32000
Узоқ муддатли активлар			
Асосий воситалар	200000	200000	0
Ҳисобланган эскириш	40000	50000	+ 10000
Асосий активларнинг жами	160000	150000	- 10000
Жами активлар	268000	290000	+ 22000
Мажбуриятлар			
Жорий мажбуриятлар	19000	10000	- 9000
Туланадиган ҳисоббарқар	2000	2500	+ 500
Бюджет билан ҳисоб-қитоблар	3500	2000	- 1500
Жами жорий мажбуриятлар	24500	14500	- 10000

Узоқ муддатли мажбуриятлар			
Тутинишган облигациялар	50000	50000	0
Жами мажбуриятлар	74500	64500	- 10000
Акциондорлик капитали			
Оддий акциялар	140000	140000	0
Тақдирланмаган фонди	53500	85500	+ 32000
Жами	193500	225500	+ 32000
Мажбурият ва капитал суммасининг жами	268000	290000	+ 22000

**Молиявий натижалар тўғрисидаги ҳисобот
200... й. 1 январидан 31 декабргача бўлган давр учун
«XYZ» Корпорацияси**

Сотувдан соф тушум	250000
Сотилган товарларнинг таннҳарзи	140000
Ялпи фойд	110000
Давр харажатлари (шундан эскириш суммаси 10000)	62500
Фонд курунишидаги харажатлар	4500
Асосий воситани сотишдан олинган фойда	16000
Облигацияларни тулашдан курилган зарар	9000
Солиқни тулашдан олдинги фойда	50000
Дифференциал солиғи	11000
Соф фойда	39000

Ҳисобот даври давомида Корпорацияда қуйидаги хужалик муомалалари юз берган, деб фараз қиламиз:

1. Дастлабки қиймати 10000 сўм ва шу кунгача ҳисобланган эскириш суммаси 6000 сўм бўлган ускуна 20000 сўмга сотилди.

2. 40000 сўмлик янги асосий восита сотиб олинди.

3. Ҳисоб қиймати 80000 сўм бўлган облигацияни сундириш учун 89000 сўм туланди.

4. Мол етказиб берувчига 3000 дона акция бериш эвазига 30000 сумлик ускуна сотиб олинди.

5. Номинал қиймати 120000 сум булган қушимча оддий акциялар чиқариб сотилди.

6. 11000 сумлик дивиденд эълон қилиниб, туланди.

Масалани аввал тўғри усул билан ишлаб курсатамиз. Бунинг учун эса қуйидаги формулалардан фойдаланамиз.

1. Сотишдан олинган пул тушуми

Сотишдан
пул маблаг-
ларининг ту-
шуми

Сотишдан тушум
(Молиявий на-
тижалар
тўғрисидаги
ҳисобот)

Олинадиган ҳисоб
варақларнинг камайиши
ёки қупайиши
(Баланс)

2. Берилган кредитлар учун фоиз ва дивидендлар қурилишидаги пул маблағларининг келиб тушиши:

Фоизлар ва дивидендларни олиш ва тулаш билан боғлиқ пул оқимини алоҳида курсатиш учун, уларни бир ҳисобот давридан кейингисига изчиллик билан асосий, инвестиция ёки молия фаолиятдан олинган пул оқими сифатида тасниф этиш лозим бўлади.

3. Олинган ТМЗ ёки хизмат учун пул маблағларининг туланиши:

Олинган
ТМЗ учун
пуллик
туловлар

Сотилган тоқир-
ларнинг таннар-
хи (Мол. нати-
жалар тўғри.
ҳисобот)

ТМЗ захиралари-
нинг қупайиши
ёки камайиши
(Баланс)

Туланадиган ҳисоб ва-
рақларда камайиш ёки
қупайиш (Баланс)

4. Операцион харажатлар бўйича пуллик туловлар

Операцион
харажатлар
бўйича пул-
лик
туловлар

Операцион
харажатлар
(Молиявий
натижалар
тўғрисидаги
ҳисобот)

Келгуси даирлар
харажатларининг
қупайиши ёки ка-
майиши
(Баланс)

Ҳисобланган мажбурий-
ларининг ка-
майиши ёки
қупайиши
(Баланс)

Асосий ю-
сита ва
НМА лар
эскириши
(Молиявий
натижалар
тўғрисидаги
ҳисобот)

5. Фойда солиғи бўйича пул маблағларининг туланиши

Фойда солиғи
бўйича пул маб-
лагларининг
туланиши

Фойда солиғи (Мо-
лиявий натижалар
тўғрисидаги
ҳисобот)

Фойда солиғи бўйича
мажбуриятнинг камайиши
ёки қупайиши (Баланс)

Пул оқимлари туғрисидаги ҳисобот-туғри усул

ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТУҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ

200__ 1 январидан 31 декабригача

"XYZ" Корпорацияси

Асосий фаолиятдан пул оқимларининг ҳаракати	Хусусий	Умумий
Пул маблағларининг тушуми:		
Маҳсулот сотишдан тушум (250 – 5)	245	
Олинган фойдалар		
Жами тушумлар		245
Пул маблағларининг чиқиб кетиши		
Товарлар сотиб олиш (140 – 6 + 9)	143	
Операцион хароҷотлар (62,5 + 13 – 0,5 – 10)	65	
Тўлинадиган фойдалар	4,5	
Фойда солиғи (11 + 1,5)	12,5	
Жами чиқимлар		225
Асосий фаолиятдан пул маблағларининг ҳолати		+ 20
Инвестицион фаолиятдан пул оқимлари ҳаракати		
Қўшимча қўғоқларнинг сотиб оlinиши		
Қўшимча қўғоқларнинг сотилиши		
Асосий воситаларнинг сотиб olinиши	- 40	
Асосий воситаларнинг сотилиши	+ 20	
Инвестицион фаолиятдан пул маблағларининг ҳолати		- 20
Молиявий фаолиятдан пул маблағларининг ҳаракати		
Облигацияларни тузиш	- 89	
Оқдвий активларнинг чиқариб oтилиши	+ 120	
Дивидендларнинг тузиниши	- 11	
Молиявий фаолиятдан пул маблағларининг ҳолати		+ 20
Пул маблағларининг ҳолатидаги соф ўзгаришлар		
Ҳисобот даври бошига пул маблағлари	10	
Ҳисобот даври охирига пул маблағлари	30	+ 20
Инвестицион ва молиявий фаолиятлар билан боғлиқ бўлган пулсиз муомалаларнинг руйхати		
Асосий маблағларни олишга чиқарилган облигациялар	30	

Асосий фаолиятдан олинган пул маблағларининг ҳаракатини шакллантириш - эгри усул

Эгри усул ҳисобида туғри усулдагидай тузатишлар ишлатилади, фарқи, эгри усулда ҳар бир модда эмас, балки соф фойда суммаси тузатилади. Бундай усулда тузилган ҳисоботдан фойдаланувчилар молиявий ресурсларни пул ҳолига келгунга қадар босиб ўтадиган йўлини куришлари мумкин бўлади. Бу унга

корхонанинг пул оқимлари купайишига тўсқинлик қилаётган тўсиқ ва ҳолатларни аниқлаш имконини беради.

Куйида асосий фаолиятдан пул маблағларининг ҳолатини ҳисоблаш учун зарур барча тузатишлар берилган:

Соф фойда (зарар)ни асосий фаолиятдан пул маблағларининг ҳолатига трансформациялаш учун зарур ўзгаришлар

Қўишдан	Айришдан
Эскириш ҳарajatлари	Облигациялар бўйича муқаррар суммаларнинг амортизацияси
НМА ва муддати узатирилган ҳарajatлар амортизацияси	Солиқлар бўйича муддати узатирилган мажбуриятларнинг камayиши
Облигациялар бўйича четиражатлар амортизацияси	Улушли усулда оддий акцияларга қўлинган инвестициялардан олинган даромад
Солиқлар бўйича муддати узатирилган мажбуриятларнинг қўйayиши	Асосий воситаларни сотишдан олинган фойда
Улушли усулда оддий акцияларга қўлинган инвестициялардан олинган зарар	Оқинayишган ҳисобҳисаблар қўлишининг қўйayиши
Асосий воситаларни сотишдан олинган зарар	ТМЗ қўлиқаридаги қўйayиш
Оқинayишган ҳисобҳисаблар қўлишининг камayиши	Оқинayишган туланган ҳарajatлар суммасининг қўйayиши
ТМЗ қўлиқаридаги камayиш	Туланayишган ҳисобҳисаблар қўлишининг камayиши
Оқинayишган туланган ҳарajatлар суммасининг камayиши	Ҳисобланган мажбуриятлар қўлишининг камayиши
Туланayишган ҳисобҳисаблар қўлишининг қўйayиши	Бошқа (фойда)
Ҳисобланган мажбуриятларнинг қўйayиши	
Бошқа зарарлар	

Пул оқимлари тўғрисидаги ҳисобот - эгри усул

ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ

200... й. 1 январидан 31 декабригача

"XYZ" Корпорацияси

	минг сум	
Асосий фаолиятдан пул маблағларининг ҳаракати	Хусусий	Умумий
Соф фойда (зарар)		+ 39
Соф фойда (зарар) нинг тузатилиши:		
Асосий восита ва НМА нинг эскириши	+ 10	
Қимматли қоғозларни сотишдан олинган фойда	+ 9	
Асосий воситаларни сотишдан олинган фойда	- 16	

Олинадиган ҳисобварақлар қолдигининг ўзгариши	- 5	
Товар захиратари қолдигининг ўзгариши	+ 6	
Келгуси давр харажатларининг ўзгариши	- 13	
Тўланадиган ҳисобварақ қолдигининг ўзгариши	- 9	
Ҳисобланган мажбуриятларнинг ўзгариши	+ 0,5	
Ҳисобланган фойда солиғининг ўзгариши	- 1,5	
Соф фойда (зарар)га тузатишларнинг жами		- 19
Асосий фаолиятдан пул маблағларининг ҳолати		+ 20
Инвестицион фаолиятдан пул оқимларининг ҳаракати		
Қимматли қоғозларнинг сотиб олиниши		
Қимматли қоғозларнинг сотилиши		
Асосий воситаларнинг сотиб олиниши	- 40	
Асосий воситаларнинг сотилиши	+ 20	
Инвестицион фаолиятдан пул маблағларининг ҳолати		- 20
Малиявий фаолиятдан пул оқимларининг ҳаракати		
Облигацияларнинг туланиши	- 89	
Оддий акцияларнинг чиқарилиши	+ 120	
Дивидендларнинг туланиши	- 11	
Малиявий фаолиятдан пул маблағларининг ҳолати		+ 20
Пул маблағларининг ҳолатида соф ўзгаришлар		
Ҳисобот даври бошига пул маблағлари	10	
Ҳисобот даври охирига пул маблағлари	30	+ 20
Инвестицион ва малиявий фаолиятлар билан боғлиқ бўлган пулқиз муомалаларнинг рўйхати		
Асосий воситаларни олишга чиқарилган облигациялар	30	

4. Хорижий валютадаги пул оқимлари

Хорижий валютадаги ҳужалик муомалаларидан пул оқимлари Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан муомала амалга оширилган кун учун белгилаб қўйилган алмаштириш қийматидан фойдаланиб, Ўзбекистон Республикаси валютасида акс эттирилади. Хорижий шуъба жамиятининг пул оқими Ўзбекистон Республикаси Марказий банки томонидан белгиланган пул оқими келиб чиққан вақтдаги алмаштириш курси бўйича қайта ҳисобланиши керак.

Хорижий валютанинг алмаштириш курси ўзгаришидан келиб чиқадиган амалга оширилмаган даромад ва зарар пул маблағи ҳаракати ҳисобланмайди. Бироқ алмаштириш курси ставкалари ўзгаришнинг хорижий валютада сақланаётган ёки туланиши лозим бўлган пул маблағига ёки уларнинг эквивалентларига таъсир пул маблағлари ҳаракатини ҳисобот даври бошланиши ва охирида бир-бирига мувофиқлаштириш учун

пул оқими туғрисидаги ҳисоботда акс эттирилади. Бу миқдор асосий, инвестиция ва молия фаолияти натижасида вужудга келадиган пул оқимидан алоҳида кўрсатилади ва агар пул маблағларининг бу ҳаракати ҳисобот даврининг охиридаги пул алмаштириш курсида акс этадиган бўлса, тафовутга қўшилади.

5. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисобот бўйича очиб беришлар

Хўжалик юритувчи субъект корхонада мавжуд бўлган, лекин гуруҳ фойдалана олмайдиган муҳим пул маблағлари ва пул эквивалентлари қолдиғи миқдорини раҳбариятнинг тушунтириши билан бирга очиб бериши лозим.

Хўжалик юритувчи субъектнинг пул оқими билан унинг бўғинлари ўртасидаги алоқаларни тушуниш учун пул оқимлари бўғинлар бўйича очиб берилиши лозим.

Хўжалик фаолиятининг мазкур турида умуман пул оқими ҳаракати билан унинг айрим таркибий қисмлари ўртасидаги алоқани аниқлаш учун пул оқимларининг бўғинлардаги ҳаракатларини очиб кўрсатиш зарур.

Шуъба корхоналарни ёки бошқа хўжалик бирликларини харид қилиш ёки сотишдан буладиган пул оқимлари йиғиндиси алоҳида очиб кўрсатади ва инвестиция фаолияти сифатида тасниф этади.

Хўжалик юритувчи субъектлар кичик корхоналар ва бошқа хўжалик бирликларини харид қилиш бўйича ҳам, уларни сотиш бўйича ҳам қуйида келтирилган бандларнинг ҳар бирини жамлаб очиб беришлари лозим:

- харид қилиш ёки сотишнинг умумий қиймати;
- харид қилиш ёки сотишнинг пул маблағи ва пул эквивалентлари воситасида туланган қисми;
- харид қилинган ёки сотилган шуъба жамиятга ёки хўжалик бирлигига тегишли пул маблағлари ва пул эквивалентлари миқдори;
- активлар ва мажбуриятлар миқдорини, шуъба корхонада харид қилинган ёки сотилган пул эквивалентлари ҳамда пул маблағларидан ташқари ёки активлар ва мажбуриятларнинг тури бўйича.

20-МАВЗУ. КЎЗДА ТУТИЛМАГАН ВАЗИЯТЛАР ҲИСОБИ

1. Хужалик фаолиятининг кўзда тутилмаган вазиятлари туғрисида тушунча ва уларни баҳолаш

Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 1998 йилнинг 23 декабрида 578-рақам билан руйхатга олинган 16-сонли бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартида, кўзда тутилмаган вазият — бу шундай вазиятки, унинг пировард натижаси (фойда ёки зарар) келгусида битта ёки бир нечта номуайян вазиятларнинг содир бўлиш ҳолати билангина тасдиқланади. Яъни бундай ҳолатда бухгалтерия баланси тузилганидан кейин номуайян вазиятларнинг содир бўлиши натижасида хужалик субъекти фойда олади ёки зарар кўради, деб тушунча берилган.

Хужалик фаолиятининг кўзда тутилмаган вазиятларига қуйидагиларни мисол қилиб келтириш мумкин:

- аввалги даврлар фаолияти билан боғлиқ, корхона даъвогар ёки жавобгар сифатида қатнашаётган ва ҳисобот тузиш санасига ҳали ниҳоясига етмаган суд жараёни;

- ҳисобот тузиш санасига бюджетта солиқлар буйича солиқ идоралари билан ҳал булмаган можаролар;

- ҳисобот санасига қадар учинчи шахслар фойдасига берилган ва ҳали бажариш муддати етиб келмаган кафолат ёки гаров мажбуриятлари;

- шубҳали қарзлар буйича захира;

- қимматли қоғозларни қадрсизланиши буйича ташкил қилинган захира;

- сотилган маҳсулот, товар, бажарилган иш ёки курсатилган хизмат буйича харидорлар олдида олинган кафолат мажбуриятлари;

- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш буйича олинган мажбуриятлар;

- фаолиятнинг бирор-бир турини сотиш ёки тўхтатиб туриш, ташкилотнинг бўлимларини ётиш ёки бошқа географик ҳудудга кўчириш;

- савдо купонидан юзага келадиган мажбуриятлар;

- шунга ўхшаш бошқа ҳодисалар.

Хужалик фаолиятининг кўзда тутилмаган вазиятларига қуйидагиларни киритиб бўлмайди:

- ҳисобот санасига товар-моддий захиралар ва молиявий қийималар қийматининг кўтарилиши ёки пасайиши;

- тан олиниш тулов ҳужжатлари олингандан кейин амалга ошириладиган харажатлар.

Масалан, коммунал хужалик ва алоқа хизмати харажатлари.

Хўжалик фаолиятининг кузда тутилмаган вазиятлари оқибатида, шартли зарар ёки фойда, шартли мажбурият ёки актив юзага келиши мумкин. Шартли зарар ёки фойда деб, келгусида амалга ошиши мумкин булган воқеа ва ҳодисалар натижасида юзага келадиган зарар ёки фойдага айтилади. Шартли мажбурият деб, келгусида жуда юқори ёки юқори эҳтимол билан юзага келадиган ҳодисалар натижасида корхонанинг иқтисодий манфаатларининг камайишига сабаб булувчи мажбуриятларга айтилади. Шартли актив деб эса, келгуси ҳодисалар натижасида юз бериши юқори ёки юқори булиб, корхонанинг иқтисодий манфаатларининг кўпайишига сабаб булувчи қўтилмаган ҳодисалар оқибатида айтилади.

Хўжалик юритувчи субъект кузда тутилмаган вазиятлар оқибатини пул куралишида баҳолаб бориши лозим. Бунинг учун у тегишли ҳисобкитобларни амалга оширади. Кузда тутилмаган ҳодисаларнинг корхона фаолиятига таъсири бухгалтерия ҳисоботининг тасдиқланиш санасига қадар олинган ва ҳисобот санасидан кейин кузатиладиган ахборотлар ёки мустақил эксперт хулосалари асосида баҳоланади. Кузда тутилмаган вазиятлар таъсирини баҳолаш ва ҳисоботда очиб бериш вақтида «эҳтиёткорлик» таъйинилдан фойдаланиш тавсия этилади. Мисол учун, шартли мажбурият қўламини баҳолаш жараёнида корхона баҳолашнинг хусусиятларидан келиб чиқиб, мавжуд усулларидан бирини танлаб олиши лозим. Шартли мажбуриятларни баҳолаш усуллари сифатида халқаро амалиётда қўйиладиганлардан бирини ишлатиш тавсия этилади:

- энг катта ва энг кичик курсаткичларнинг ўртача арифметик қиймати бўйича;
- ўртача қўтилган қиймат усули, бунда ҳар бир курсаткич уни юзага келиш эҳтимолига кўпайтирилади ва ҳосил булган натижа сўнгра қўшиб чиқилади;
- аввал ҳар бир ҳолат бўйича энг катта ва энг кичик курсаткичларнинг ўртача арифметик қиймати аниқланиб, сўнгра уларнинг юзага келиш эҳтимоли баҳоланади.

Корхона ўз фаолиятининг натижаларига ҳар бир кузда тутилмаган ҳодиса таъсирини алоҳида-алоҳида аниқлаши лозим.

2. Хўжалик фаолиятининг кузда тутилмаган вазиятларини ҳисобга олиш тартиби

Бухгалтерия ҳисобининг концептуал асосларини ўрганганда, айтиб ўтганимиздек, ҳар қандай воқеа ва ҳодисани тан олиш учун у камида қуйидаги иккита талабга жавоб бериши лозим:

- унинг юзага келиш эҳтимоли бўлиши лозим;
- уни ўлчаш имконияти бўлиши лозим.

Шартли воқеанинг содир бўлиш эҳтимоли	Ўлчаш имкони мавжуд бўлган ҳолатда	Ўлчаш имкони мавжуд бўлмаган ҳолатда
Шартли зарр		
Эҳтимоли мавжуд	Заҳир ва мажбуриятлар ҳисобланади ва ҳисоботда акс эттирилади	Зарар ва мажбуриятлар ҳисобланмайди ва лекин молиявий ҳисоботда очиб берилади
Эҳтимоли мавжуд эмас	Ҳисобланиши ва очиб берилиши шарт эмас	
Шартли фойда		
Эҳтимоли мавжуд	Эҳтимол даражаси жуда юқори бўлганда ҳисобга олиниши мумкин	Ҳисобланмайди, ҳисоботда очиб ҳам берилмайди
Эҳтимоли мавжуд эмас	Очиб бериш ҳам таъсия этилмайди	
Шартли мажбурият		
Эҳтимоли мавжуд	Заҳира ташкил қилинади	Заҳира ташкил қилинмайди, ҳисоботда очиб берилмайди
Эҳтимоли мавжуд эмас	Заҳира ҳам ташкил қилинмайди, очиб бериш ҳам таъсия этилмайди	
Шартли актив		
Эҳтимоли жуда юқори бўлганда	Молиявий ҳисоботда очиб берилади	Ҳеч қандай ёлунга пул қўйилмайди

Кузда тўтилмаган вазиятлар оқибатини бухгалтерия ҳисобида акс эттиришда муҳимлик тамойилидан фойдаланиш тавсия этилади, яъни бухгалтерия ҳисоби ва ҳисоботида аҳамиятга молик булган воқеа ва ҳодисларгина кўрсатилиши лозим.

Ҳужалик фаолиятида кутилаётган вазиятларни ҳисобга олиш тартибини кўрсатиш учун бир неча мисол келтирамиз:

1). Сотилган маҳсулот, товар, бажарилган иш ёки кўрсатилган хизмат бўйича харидорлар олдида олинган кафолат мажбуриятлари.

1-мисол. «ABC» компаниясининг сотиш сиёсатида харидорларга 1 йил давомида кафолатли хизмат кўрсатиш тартиби белгиланган. Ҳисобот даврида компания харидорларга 3 млн. сумлик маҳсулот сотган. Аввалги тажрибалар кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари сотиш ҳажмининг 1,2 фоизни ташкил қилишини кўрсатади. Шунга кўра, компания ушбу харажатларни қоплаш мақсадида 36000 сумлик заҳира ташкил қилди. Бу ҳужалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ўз аксини топади:

1) Сотилган маҳсулот ҳажми ҳисобга олишганда

Дт — Пул маблағлари ёки дебиторлар	3000000;
Кт — Сотишдан олинган даромад	3000000.

2) *Кафолатли хизмат кўрсатиш бўйича захира ташкил қилинганда*

Дт — Сотиш харажатлари	36000;
Кт — Кафолатли хизмат бўйича мажбуриятлар	36000.

3) *Кафолатли хизмат кўрсатиш харажатлари ҳисобидан харидорлардан қайтиб келган сифатсиз маҳсулотлар қиймати қопланади*

Дт — «Кафолатли хизмат бўйича мажбуриятлар»	20000;
Кт — «Пул маблағлари» ёки «Омбордаги товарлар»	20000.

4) *Агар ҳисобот даврида кафолатли хизмат кўрсатиш бўйича қилинган ҳақиқий харажатлар 40000 сумни ташкил қилса*

Дт — «Кафолатли хизмат кўрсатиш бўйича мажбуриятлар»	36000;
--	--------

Дт — «Сотиш харажатлари»	4000;
--------------------------	-------

Кт — «Пул маблағлари» ёки «Омбордаги товарлар»	40000.
--	--------

Амалиётда кафолатли хизмат кўрсатиш билан боғлиқ харажатларни бошқача тарзда ҳисобга олиш тартиби ҳам мавжуд. Унга кўра, ҳисобот даврида ушбу турдаги муомалалар бўйича захира ташкил қилинмай, ҳақиқатда юзага келган харажатларгина бухгалтерия ҳисобида акс эттирилади ва ҳисобот йилининг охирига кафолатли хизмат кўрсатиш муддати тугамаган товарлар қийматига яраша захира ташкил қилиниши мумкин. Бу ҳўжалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича ўз аксини топади:

1) *Ҳисобот даврида кафолатли хизмат кўрсатиш харажатларининг ҳақиқий суммаси 18000 сумни ташкил қилганида.*

Дт — «Сотиш харажатлари»	18000;
--------------------------	--------

Кт — «Пул маблағлари» ёки «Омбордаги товарлар»	18000;
--	--------

2) *Ҳисобот даврининг охирига кафолат муддати ҳали тугамаган товарлар қиймати 1500000 сумни ташкил қилиб, аввалги даврлар тажрибаси бундай товарлар бўйича сотиш ҳажмининг 0,5 фоиз миқдорида харажатларни талаб қилиши маълум бўлганда, ташкил қилинган захира ($1500000 \times 0,5 \text{ фоиз} = 7500$) суммасига*

Дт «Сотиш харажатлари» 7500;

Кт «Кафолатли хизмат буйича мажбуриятлар» 7500.

2) Савдо купонидан юзага келадиган мажбуриятлар

Бозор иқтисодиётига янада чуқур кириб бориш ва бунинг натижасида рақобатнинг кучайиши натижасида айрим молиявий жиҳатдан ўзини бақувват, деб ҳисоблаган корхоналар ўз маҳсулотларига харидорларни жалб қилиш мақсадида, савдо купони шаклида мукофот таклиф қилмоқдалар. Савдо купонлари ҳар бир сотилаётган маҳсулотга илона қилинади, уларнинг қанчадир миқдори йиғилиб, компанияга топширилиши суралади ва улар буйича вақти-вақти билан ютуқли купонни аниқлаш учун тираж ўтказилиб турилади. Охириги йиллардаги рекламаларни кузатиш шуни кўрсатадики, бундай ютуқлар оддий кофе чашкаси ёки фирма тамғаси туширилган майкачадан тортиб, то автомашинагача бўлган мукофотни ўз ичига олиши мумкин. Албатта, бундай ҳужалик муомалаларини амалга ошириш учун ютуқларни сотиб олиш ва уларнинг туланишини акс эттириш билан боғлиқ бухгалтерия ёзувларини расмийлаштиришни талаб қилади. Буни қуйидаги мисол ёрдамида куриб чиқамиз:

2-мисол. «XYZ» компанияси ҳисобот йилида ўзининг 20 та купонини қайтарган харидорига донасининг қиймати 1200 сум бўлган аудиоплейер совға қилиш мажбуриятини олган. Компаниянинг аввалги йиллар тажрибаси чиқарилган савдо купонларининг 75 фоиз сотиб олинаётганлигидан далолат беради.

Ҳисобот йилидаги курсаткичлар қуйидагини ташкил қилган:

Сотилган товарлар миқдори 200000 дона;

Сотиб олинган аудиоплейерлар миқдори 10000 дона;

Сотиб олинган купонлар миқдори 160000 дона.

Бу ҳужалик муомалалари бухгалтерия ҳисобида қуйидагича акс эттирилади:

1. Ютуқ тарзида берилиши кўзда тутилган аудиоплейерлар сотиб олинганда

Дт — «Ютуқ учун мулжалланган товарлар» 12000000;

Кт — «Пул маблағлари» 12000000.

2. Сотиш асосида савдо купонлари буйича юзага келиши мумкин бўлган мажбуриятлар тан олинганда

$$(200000 : 20) \times 1200 \times 0,75 = 9000000$$

Дт — «Сотиш харажатлари» 9000000;

Кт — «Савдо купонидан юзага

келадиган мажбуриятлар»

9000000.

3. *Ҳақиқатда сотиб олинган савдо купонларига тегишли ютуқлар тарқатилганда*

$$(160000 : 20) \times 1200 \times 0,75 = 7200000;$$

Дт — «Савдо купонидан юзага келадиган мажбуриятлар» 7200000;

Кт — «Ютуқ учун мулжалланган товарлар» 7200000.

3) *Ҳисобот тузиш санасига ҳали шўҳожига етмаган суд жараёни бўйича мажбуриятлар*

3-мисол, ҳисобот йилининг декабр ойида харидорларидан бири шартнома шартларини бажармагани учун корхонага нисбатан суд жараёни бошланди. Корхона ҳуқуқшуноси раҳбариятга ушбу суд жараёнидан куриладиган зарар қонун ва шартнома шартларига кўра, 100000 сумни ташкил қилиши мумкин эканлигини етказди. Ушбу сумма, таъсир кучи нуқтаи назаридан, муҳим бўлганлиги учун зарар тан олинади ва бухгалтерия ҳисобида қуйидаги ёзув билан расмийлаштирилади:

Дт — «Бошқа операцион харажатлар» 100000;

Кт — «Даъволар бўйича мажбуриятлар» 100000.

4-мисол, корхона ҳуқуқшуноси юқорида келтирилган суд жараёни бўйича куриладиган зарар суммаси 100000 сумдан 200000 сумгача бўлиши мумкинлигидан хабар берди. Бу ҳолатда тан олиниши лозим бўлган зарар суммасини аниқлаш учун энг катта ва энг кичик курсаткичларнинг уртача арифметик қиймати усулидан фойдаланамиз. Унга кўра, бухгалтерия ёзувларида акс эттириладиган зарар суммаси:

$$\frac{(100000 + 200000)}{2} = 150000 \text{ сумга тенг}$$

Дт — «Бошқа операцион харажатлар» 150000;

Кт — «Даъволар бўйича мажбуриятлар» 150000.

5-мисол, аввалги мисол бўйича ҳуқуқшуноснинг баҳоси янада аниқроқ бўлган ҳолатни куриб чиқамиз. Яъни унинг фикрича, суд жараёнидан куриладиган зарар суммаси 100000 сум билан 200000 сум орасида бўлиши мумкин. Бунда биринчи вариантдаги зарарнинг юзага келиш эҳтимоли 40 фоиз, иккинчи вариантдаги ҳолат бўйича эса 60 фоизни ташкил қилади, деб фараз қиламиз. Бу ҳолатда тан олиниши лозим бўлган зарар суммаси уртача тортилган қиймат усулидан фойдаланиб топилади.

$$\left| \frac{100000 \times 40 \text{ фоиз}}{100 \text{ фоиз}} + \frac{200000 \times 60 \text{ фоиз}}{100 \text{ фоиз}} \right| = 160000 \text{ сум}$$

6-мисол, вазиятни яна бироз узгартирамиз, яъни ҳуқуқшуноснинг фикрича, суд жараёнидан куриладиган зарар 100000 сум ёки 200000 билан 300000 сум оралигида булиши мумкин. Биринчи вариантнинг амалга ошиш эҳтимоли 30 фоиз, иккинчисиники эса 70 фоиз. Бу вазиятда тан олиниши лозим булган зарар суммасини аниқлаш учун шартли мажбуриятларни аниқлашнинг 3-усулидан фойдаланамиз ва қуйидаги тартибда ҳисоб-китобни амалга ошираемиз:

1) иккинчи вазият бўйича энг катта ва энг паст миқдордан фойдаланиб, ўртача арифметик қиймат аниқланади:

$$(200000 + 300000) : 2 = 250000 \text{ сум}$$

ушбу курсаткичларнинг юзага чиқиш эҳтимоли баҳоланади:

$$\left| \frac{100000 \times 30 \text{ фоиз}}{100 \text{ фоиз}} + \frac{250000 \times 70 \text{ фоиз}}{100 \text{ фоиз}} \right| = 205000 \text{ сум}$$

3) суд жараёни якунига кура, активларни йўқотишнинг максимал қиймати (300000 сум) молиявий ҳисоботда очиб берилади.

4) Ҳисобот тузиш санасига бюджетга солиқлар бўйича солиқ идоралари билан ҳал бўлмаган можаролар;

7-мисол, ҳисобот даврида солиқ идораси корхонага нисбатан асоссиз тарзда жарима чорасини қўлаб, унинг ҳисоб рақамидан 1 млн. сум маблағни бюджет ҳисобига олиб қўйган эди. Компания бош ҳисобчиси жарима суммасини «Бошқа операцион харажатлар» таркибига киритиб уни унумсиз харажат сифатида солиққа тортилувчи базига қайталан қўшиб ундан яна 20 фоиз ставка бўйича солиқ ҳисоблашга мажбур булган эди. Шу тариқа компания солиқ ҳодимларининг ноқонуний ҳаракатидан ҳисобот даврининг 9 ойи якунига кура, 1,2 млн. сум зарар курган эди. Бу ҳолатни ноқонуний деб ҳисоблаган компания раҳбарияти солиқ идорасини судга берди. Суд жараёни компания ҳисобига ҳал бўлди ва ноқонуний олиб қўйилган 1,2 млн. сум корхонага қайтариладиган бўлди. Суд жараёни ҳисобот йилининг 30 декабрида тутаган, лекин компания ҳали суд қарорини қўлига олмаган эди. Ушбу вазиятда келгусида юзага келувчи активни тан олиш зарурати туғилган. Чунки тан олиш таъминининг иккала шarti ҳам бажаришмоқда. Яъни воқеа ва ҳодисани юзага келиш эҳтимоли жуда юқори ва уни ўлчаш имконияти мавжуд. Шунинг учун бу ҳолатда шартли актив ҳисобот даврининг 31 декабр санасига тан олинади ва қуйидаги бухгалтерия ёзуви расмийлаштирилади:

Дт — «Бюджет олдидagi дебиторлик қарзи» 1200000 сум;
 Кт — «Фойда солиғи бўйича мажбурият»
 (1200000 x 20 фоиз : 100 фоиз) 240000 сум;
 Кт — «Тақсимланмаган фойда» (1200000 - 240000) 960000 сум.

5) *Шартли фойдани тан олиши*

8-мисол, компания бошқа ҳолатда шартнома шартларини бузганлиги учун узининг тартиб бузар мол етказиб берувчисини судга берган ва шартнома шартларига кўра, 500000 сум жарима ундириб бериш даъвосини билдирган. Суд ушбу вазиятни мукамал тарзда ўрганиб чиқиб можарони тулиғича даъвогар ҳисобига ҳал қилиб қарор чиқарди. Судья қарор матнини тегишли тартибда расмийлаштириб, томонларга 15 кун ичида почта орқали юборишини эълон қилди. Лекин бир ҳафтадан кейин ҳисобот йилининг 31 декабри келиб, компания бош ҳисобчиси ҳали қулига суд қарорини олмаган, деб фараз қиламиз. Бу ҳолатда фойдани олиш эҳтимоли жуда юқори бўлганлиги ва уни улчаш имконининг мавжудлигини ҳисобга олиб, компания бош ҳисобчиси фойдани тан олиш бўйича қуйидаги ёзувни амалга оширади:

Дт — «Олиниши қутилётган бошқа дебиторлик қарзлари» — 500000;
 Кт — «Шартли фойда» — 500000.

3. *Хўжалик фаолиятининг кўзда тутилмаган вазиятларини молиявий ҳисоботда акс эттириш тартиби*

Ҳисобот даврида юзага келган барча **муҳим аҳамиятга эга бўлган** кўзда тутилмаган вазиятлар таъсири ижобий ёки салбий бўлишидан қатъи назар, молиявий ҳисоботда акс эттирилиши лозим. Кўзда тутилмаган вазиятлар таъсири муҳим деб ҳисобланади, агар улар тўғрисидаги маълумотларни берилмаслиги ёки бузиб кўрсатилиши молиявий ҳисоботдан фойдаланувчиларда корхона молиявий ҳолати, пул оқимларининг ҳаракати ёки молиявий натижалари тўғрисида аниқ маълумот олишга ҳалақит бергудек бўлса.

Бухгалтерия балансида кўзда тутилмаган вазиятлар таъсири қуйидагича акс эттирилади:

а) *балансинг активида*

- олиниш эҳтимоли жуда юқори бўлган активлар (дебиторлик қарзлари);

- шубҳали қарзлар буйича захира;
- қимматли қўғозларнинг қадрсизланиши буйича ташкил қилинган захира;

- шунга ухшаш кузда тутилмаган вазиятлар таъсири

б) балансинг пассивида

- солиқ идоралари олдида юзага келган мажбурият;
 - харидорлар олдида кафолатли хизмат курсатиши буйича олинган мажбуриятлар;
 - даъвогар(лар) олдида суд жараёни натижасида юзага келиш эҳтимоли юқори булган мажбуриятлар;
 - шартли активнинг олиниси натижасида тақсимланмаган фойда суммасидаги ўзгаришлар;
 - атроф-муҳитни муҳофаза қилиш буйича юзага келган мажбуриятлар;
 - шунга ухшаш кузда тутилмаган вазиятлар таъсири;
- молиявий натижалар турғисидаги ҳисоботда:*
- шартли зарар;
 - шартли фойда.

4. Кузда тутилмаган вазиятлар буйича очиб беришлар

16-сон БХМС талабларига кура, агар кузда тутилмаган зарар молиявий ҳисоботда курсатилмаса, у ҳолда унинг молиявий таъсири моҳияти ва баҳоси молиявий ҳисоботга тушунтириш хатида очиб берилади, зарар кўриш эҳтимоли кам булган ҳоллар бундан мустасно.

Кузда тутилмаган ҳолатларни очиш зарур булганда ушбу стандартнинг 11- ва 13-бандларига мувофиқ, кўйидаги ахборотлар очиб берилиши керак:

- кузда тутилмаган ҳолатларнинг моҳияти, уларнинг бажарилиши кутилаётган сана;
- келгусидаги натижаларга таъсир этиши мумкин булган номуайян воқеалар;
- бошқа корхона ва ташкилотларга берилган кафолатлар ёки гаров муносабатлари буйича юзага келган мажбуриятлар;
- юзага келиш эҳтимоли мавжуд булган, лекин куламини улчаш имкони булмаган зарар суммаси;
- ҳисобот даврида олинган шартли фойда суммаси;
- атроф-муҳитни муҳофаза қилиш буйича юзага келган шартли мажбуриятлар;

- ҳисобот даврида ишлатилмай қолиб, корхона даромадига утказилган шубҳали қарзлар ёки инвестицияларнинг қадрсизланиши бўйича ташкил қилинган захира суммаси;

- молиявий таъсирни баҳолаш ёки бундай баҳолашни утказиш мумкин эмаслигини исботлаш;

- кўзда тутилмаган вазиятлар таъсирини акс эттирувчи шунга ўхшаш ҳолатлар.

21-МАВЗУ. БОҒЛИҚ ТОМОНЛАР ЎРТАСИДАГИ МУОМАЛАЛАР

1. Боғлиқ томонлар ҳақида тушунча ва уни ҳисобга олишнинг зарурати

Бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларида боғлиқ томонларга қуйидагича таъриф берилади. *"Агар бир томон иккинчи томонни назорат қилса ёки унинг молиявий ёки ҳужалик қарорларини қабул қилишга жиддий таъсир кўрсата олса, бундай томонлар боғлиқ томонлар ҳисобланади"*.

Берилган таърифдан кўриниб турибдики, боғлиқ томонлар қуйидаги икки ҳислатдан бирига эга бўлиши керак:

– *биринчидан, бир томон иккинчи томонни назорат қилиш имкониятига эга бўлиши керак.* Назорат қилиш деганда нима тушунилади? **Назорат қилиш** – акциялар назорат пакети (ёки акционерлар овозининг асосий қисми)ни ва низом (ёки шартнома) шартларига мувофиқ, корхонанинг молиявий ёки ҳужалик сиёсатини белгилаш ҳуқуқига бевосита ёки билвосита (шуъба корхоналари орқали) эғалик қилишдир. Назорат қилиш ҳуқуқига, улуш асосида ташкил қилинган корхоналарда низом жамғармасини катта қисмига эғалик қилиши, акционерлик корхоналарида эса назорат пакетига эғалик қилиш орқали эришилади.

– *иккинчидан, бир томон иккинчи томоннинг молиявий ёки ҳужалик қарорларини қабул қилишга жиддий таъсир кўрсата олиши керак.* Жиддий таъсир кўрсата олиш, деганда нимани тушуниш керак? **Жиддий таъсир** – бу корхона томонидан қабул қилинадиган ҳужалик ва молиявий сиёсатини белгилашда иштирок этиш имкониятидир. Демак, бунда иккинчи томон корхонанинг ҳужалик ёки молиявий сиёсатини назорат

қилиш эмас, балки уни ишлаб чиқиш жараёнида иштирок этиш имкониятига эга бўлади, холос.

Жиддий таъсир бир қанча усуллар билан амалга оширилиши мумкин: директорлар Кенгашида вакиллик орқали, ишлаб чиқариш, молиявий ва кадрлар сиёсатини ишлаб чиқиш жараёнида қатнашиш орқали. Албатта, жиддий таъсир курсатиш ҳуқуқига эга булиш учун, юқорида айтиб утилгандек, корхона капиталининг бир қисмига эгалик қилиш орқали ёки низом (ёки шартнома) ҳолатлари орқали эришиши мумкин. Жиддий таъсир, ассоциациялашган корхоналар орасида ҳам мавжуд. *Ассоциациялашган корхоналар* – бу инвесторнинг жиддий таъсири бўлган, лекин инвесторнинг шуъба ва қўшма корхонаси ҳисобланмайдиган корхонадир.

Боғлиқ томонлар ўртасидаги муносабатларни ҳисобга олишнинг зарурати шундаки, улар ўртасида бўладиган муомалалар корхоналарнинг молиявий ҳўжалик фаолиятларига катта таъсир курсатиши мумкин. Бу таъсир, биринчи навбатда ишлаб чиқарилган маҳсулотлар (иш ва хизматлар)ни сотиш ёки сотиб олишда, хом ашёларни сотиб олиш ёки сотишда, кўчмас мулк ва бошқа активларни сотиб олиш ёки сотишда ва шунга ухшаш муомалаларда нарх-наволарни белгилаш, ижара муносабатлари, тадқиқотлар ва тажриба-конструкторлик ишлари натижасини бериш, лицензияли келишув, кафолат, гаровга қўйиш, даромадларни тақсимлаш ва бошқа шу каби қатор масалаларни ҳал қилишда ўз аксини топиши мумкин.

2. Боғлиқ томонлар ўртасидаги муомалаларнинг шакллари

Боғлиқ томонлар ўртасидаги муомалалар – бу ўзаро боғлиқ томонлар ўртасида активларнинг олиниши ва берилиши, мажбуриятларнинг юзага келиши ва бажарилишидир.

Боғлиқ томонларнинг моҳиятига кўра, икки гуруҳга ажратиш мумкин: юридик ва жисмоний шахслар ўртасидаги боғлиқлик.

Корхонани юридик шахслар билан боғлиқ томонига қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) бевосита ёки билвосита (воситачилар орқали) назорат қиладиган корхоналар;

б) назорат қилинадиган ёки ҳисобот берувчи корхона билан умумий назорат остида бўлган корхоналар;

с) ассоциациялашган корхоналар.

Корхонанинг жисмоний шахслар билан боғлиқ томонига қуйидагиларни киритиш мумкин:

а) корхонага жиддий таъсир этиш имкониятини берадиган, ҳисобот берувчи корхона капиталининг қисмига бевосита ёки билвосита эғалик қилувчи шахслар;

б) яқин оила аъзоларига жиддий таъсир кўрсатувчи (яқин оила аъзолари – бу корхона билан бўлган битимларда шахсга таъсир қилиши мумкин бўлган ёки бу шахс таъсирида бўлган) шахслар;

с) бош бошқарувчи ходимлар, ҳисобот берувчи корхонани режалаштириш, бошқариш ва назорат қилиш ваколатига эга бўлган ва масъулият сезадиган, жумладан, корхона раҳбарлари, директорлари ва шундай шахсларнинг яқин оила аъзолари;

д) “а” ва “с” пунктларда санаб утилган корхоналарнинг овоз бериш ҳуқуқида анча улушига бевосита ёки билвосита эғалик қилувчи ҳар қандай шахслар ёки бундай шахслар жиддий таъсир этиши мумкин бўлган корхоналар.

Боғлиқ томонлар уртасидаги муносабатлар ўрганилар экан, бунда эътиборни фақат улар уртасидаги муносабатларни ҳуқуқий шаклларга эмас, балки муносабатлар мазмунига ва амалга оширилган муомалаларни умумий ҳажмига ҳам қаратиш лозим.

Айрим ҳолларда ҳужалик юритувчи шахслар орасида маълум боғлиқликлар бўлиши мумкин, лекин бу боғлиқликларга асосланиб, уларни боғлиқ томонлар, деб туркумлаб бўлмайди. Жумладан, бухгалтерия ҳисобининг халқаро стандартларига кўра, қуйидаги ҳоллар боғлиқ томонлар, деб ҳисобланмайди:

- умумий директорга эга бўлган икки корхоналар, қачонки бу директор ўзаро иш муносабатларида икки корхонанинг сиёсатига таъсир этиш имконияти бўлмаса;

- молиялаштирадиган компаниялар;

- касаба уюшмалари;

- давлат коммунал хизматлари;

- корхона билан одатдаги иш муносабатларида бўлган давлат департаментлари;

- агентликлари ва муассасалари;

- корхона фақат мос келадиган иқтисодий боғлиқлик асосида муомалаларни;

- оширадиган, мол етказиб берувчилар, харидорлар, савдо агентлари ва бошқалар каби субъектлар.

3. Боғлиқ томонлар ўртасидаги муомалалар ҳисобининг хусусиятлари

Боғлиқ томонлар орасидаги муносабатларни ҳисобга олишнинг зарурати, юқорида айтиб утилгандек, боғлиқ томонлар ўртасидаги муомалаларнинг молиявий ҳисоботларда туғри ва одилона ёритилганлигини назорат қилишдир. Хўжалик муомалаларини ҳисоботда тан олиш, одатда, томонлар ўзaro келишган баҳолар – нархларга асосланади. Ўз-ўзидан маълумки, боғлиқ томонлар баҳоларни ўзгартириши мумкин, бу эса боғлиқ бўлмаган томонлар ўртасидаги муомалаларда мумкин эмас.

Боғлиқ томонлар ўртасидаги муомалаларни баҳолашнинг турли усуллари мавжуд:

а) таққосланадиган, назорат қилинмайдиган баҳо усули – бунда баҳо сотувчига ҳеч қандай боғлиқ бўлмаган, харидорларга сотилаётган товарларни таққослашга таяниб ўрнатилади. Бу усул, боғлиқ томонлар ўртасидаги муомалалар, одатдаги, товар муомалалари шароитлари билан бир хил бўлганда қўлланилади;

б) қайта сотиш баҳоси усули – товарлар мустақил томонга сотишдан олдин боғлиқ томонлар ўртасида берилганда қўлланилади. Қайта сотиш баҳоси усулида баҳолар ўртасидаги фарқ (маржа) камаяди, бунда субъект қайта сотиш фаолиятидан олинган сумма ҳисобига харажатларини қоплайди ва фойда олади;

в) устама усули – бунда мол етказиб берувчиларга туланган суммага қўлланиши мумкин бўлган қўшимча қўшилади.

4. Боғлиқ томонлар ўртасидаги муомалаларни очиб беришлар

Боғлиқ томонлар ўртасидаги муомалаларни очиб бериш молиявий ҳисоботга тушунтириш хатида кўрсатилиши керак.

Ҳисобот даврида, ҳисобот берувчи корхона томонидан кўрсатилиши керак бўлган боғлиқ томонлар муомалаларига мисоллар:

- а) товарлар сотиб олиш ёки сотиш;
- б) кўчмас мулк ва бошқа активларни сотиб олиш ва сотиш;
- в) хизмат кўрсатиш ёки олиш;
- г) содир бўлган муомала ҳуқуқини бериш туғрисидаги шартнома;
- д) ижара бўйича келишув;
- е) изланиш ва тажриба-конструкторлик ишлари натижасини бериш;
- ж) лицензияли келишув;

- з) Пул маблаглари ва унинг эквивалентлари шаклидаги қарзлар ва ҳиссали қўйилмалар;
- и) кафолат ва гаровга қўйиш;
- к) бошқариш буйича контрактлар.

Агар боғлиқ томонлар уртасидаги муомалалар содир бўлса, молиявий ҳисоботларни тушуниш учун, муомала турлари ва унинг элементларини очиб бериш керак:

- а) муомалаларнинг қиймат ёки бошқа ифодадаги ҳажмини;
- б) тўланмаган моддалардаги тегишли нисбат ёки суммалар;
- в) баҳо урнатиш сиёсатини.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Ўзбекистон Республикасининг «Бухгалтерия ҳисоби тўғрисида»ги Қонуни. Тошкент, 1996 йил 30 август.
2. Ўзбекистон Республикасининг Солиқ Кодекси. Тошкент, 2002 йил 8 феврал.
3. «Статистика ва молиявий ҳисоботларни янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2002 йил 25 июндаги Қарори. Солиқ туловчининг журнали. 2002 йил, 8-сон, 19-бет.
4. Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг миллий стандартлари. Тошкент, Ўзбекистон Бухгалтерлар ва Аудиторлар Миллий Ассоциацияси, 2003 йил.
5. Бухгалтерия ҳисобининг Миллий Стандарти, 21-сон, Тошкент, Ўзбекистон Бухгалтерлар ва Аудиторлар Миллий Ассоциацияси, 2004 йил.
6. «Маҳсулот (ишлар, хизматлар)ни ишлаб чиқариш ва сотиш харажатларининг таркиби ҳамда молиявий натижаларни шакллантириш тартиби тўғрисида» Низом, Тошкент, Ўзбекистон Бухгалтерлар ва Аудиторлар Миллий Ассоциацияси, 2002 йил.
7. Бакаев А.С. Учетная политика предприятия, Москва, Издательство Бух.учет, 1994 г.
8. Белобородова В.А и др. Калькуляция себестоимости продукции в промышленности. Москва, ФиС, 1989 г.
9. Бланк И.А. Основа финансового менеджмента, в 2-х томах, Киев, «Ника-Центр» «Эльга», 2002 г.
10. Друри К. «Введение в управленческий и производственный учет», Москва, Аудит, 1998 г.
11. Медведев А.Н. «Как избежать бухгалтерских ошибок» Москва, Инфра-М, 1997 г.
12. Международные стандарты финансовой отчетности, Москва, Аскери, 1999 г.
13. Мюллер Г. и другие. «Учет: международная перспектива» Москва, Финансы и статистика, 1993.
14. Найт К. Практические проблемы в области финансового менеджмента и управленческого учета в Узбекистане, Ташкент, 1999 г.

15. Нидлз Б. Андерсон Х., Колдуэлл Д. «Принципы бухгалтерского учета», Москва, Финансы и статистика, 2000 г.

16. Применение Международных Стандартов Финансовой Отчетности. Учебное пособие под редакцией Гершуна А.М. Москва, 2002 год, том 2. стр. 24-51.

17. Попков Д.А. Бухгалтерский учет и анализ в зарубежных странах. Минск. ИП «Экоперспектива» 1998 г.

18. Разъяснения МСФО, ЮСАИД, 2002 г. Комитет по Международным Стандартам Финансовой Отчётности.

19. Молиявий ҳисоб. Султонова Д.А., Муминова С.Х ва бошқалар, Ўқув қўлланма, Ўзбекистон Бизнес фанлар Ўқитувчилари Ассоциацияси. Тошкент, 2001 йил.

20. Ткач В.И., Ткач М.В. Международная система учета и отчетности, Москва, Финансы и статистика, 1992.

21. Тулаходжаева М.М. Ўзбекистон Республикасида молиявий назорат тизими, «Иқтисодиёт ва ҳуқуқ дунёси» нашриёт уйи, 1998.

22. Ценные бумаги, Справочник акционера и предпринимателя, Ташкент, Издательский дом «Мир экономики и права», 2000 г. Выпуск 3.

23. Энтони Р., Дж Рис. «Учет: ситуации и примеры», Москва, ФиС, 1993 г.

24. Фонд «Ноу-Хау», Управленческий учет, Учебное пособие, Ташкент, 1999 г.

25. Фонд «Ноу-Хау», Учет издержек, Учебное пособие, Ташкент, 1999 г.

26. Хонгрэн Ч.Т. Бухгалтерский учет: управленческий аспект. Москва, Финансы и статистика, 2000 г.

27. Хендриксен Э.С., Ван Бреда Н.Ф. Теория бухгалтерского учёта. Москва, Финансы и статистика, 2000 г.

МУНДАРИЖА

Кириш.....	3
------------	---

1-МАВЗУ. БОЗОР ИҚТИСОДИЁТИГА ЎТИШ ШАРОИТИДА БУХГАЛТЕРИЯ ҲИСОБИНИНГ ВАЗИФАЛАРИ

1. Бухгалтерия ҳисобининг таърифи.....	5
2. Бухгалтерия ахборотининг фойдаланувчилари.....	6
3. Молиявий ва бошқарув ҳисоби.....	8
4. Бухгалтерия ҳисобининг концептуал асослари.....	9

2-МАВЗУ. МОЛИЯВИЙ ҲИСОБОТЛАРНИНГ ТАВСИФИ

1. Молиявий ҳисоботларнинг мақсади.....	11
2. Молиявий ҳисоботнинг сифат тафсилотлари.....	14
3. Молиявий ҳисоботнинг элементлари.....	18
4. Ўлчиоф этиш ва баҳолаш мезонлари.....	23
5. Молиявий ҳисоботнинг турлари.....	31
6. Молиявий ҳисоботларни очиб бериш.....	33

3-МАВЗУ. ҲИСОБВАРАҚЛАР РЕЖАСИ ВА УНИНГ ТАВСИФИ

1. Ҳисобварақлар режасининг зарурияти ва мақсади.....	35
2. Ҳисобварақлар режасини тузишнинг тамойиллари ва унинг тузилиши.....	36
3. Янги ҳисобварақлар режасининг хусусиятли томонлари..	38
4. Янги ҳисобварақлар режасидан амалиётда фойдаланиш тартиби.....	43

4-МАВЗУ. ҲИСОБ ЦИКЛИ ВА УНИНГ БОСҚИЧЛАРИ

1. Ҳисоб циклидаги қадамлар ва уларнинг мақсадлари.....	45
2. Ишчи жадвали ва уни тузиш босқичлари.....	51
3. Тескари бухгалтерия ёзувлари.....	65

Ҷ Ҷ 5-МАВЗУ. ДАРОМАДЛАР ВА ХАРАЖАТЛАРНИ ТАН ОЛИШ ЖАРАЁНИ

- 3 {
1. Даромадлар ва харажатлар тушунчаларининг моҳияти.....66
 2. Даромадлар ва харажатларни тан олиш жараёни ва
унинг мезонлари.....69
 3. Даромад ва харажатларни тан олиш тамойиллари.....74
 4. Даромад ва харажатларни тан олиш усуллари.....76

6-МАВЗУ. ПУЛ МАБЛАҒЛАРИ ВА ОЛИНАДИГАН ҲИСОБВАРАҚЛАР ҲИСОБИ

- 4 {
1. Ликвидли активларнинг асосий турлари.....85
 2. Пул маблағлари ва уларнинг эквивалентлари ҳисоби.....86
 3. Олинадиган ҳисобварақларни ҳисобга олиш тартиби.....93
 4. Шубҳали дебиторлик қарзларини баҳолаш ва ҳисобдан
чиқариш тартиби.....100

7-МАВЗУ. ТОВАР-МОДДИЙ ЗАХИРАЛАР ҲИСОБИ

- 5 {
1. Товар-моддий захиралар ҳақида тушунча.....103
 2. Товар-моддий захираларни баҳолаш тартиби.....106
 3. Товар-моддий захираларни таннархини аниқлаш
усуллари.....108
 4. Товар-моддий захираларни соф сотиш қийматида
ҳисобдан чиқаришнинг усуллари.....113
 5. Товар-моддий захираларни узлуксиз ва даврий ҳисобга
олиш тартиби.....115
 6. Товар-моддий захиралар ҳисоби билан боғлиқ
муомалаларни очиб беришлар.....118

8-МАВЗУ. АСОСИЙ ВОСИТАЛАР ҲИСОБИ

1. Асосий воситаларнинг моҳияти ва турлари.....	119
2. Асосий воситаларни баҳолаш тартиби.....	122
3. Асосий воситаларнинг киримини ҳисобга олиш тартиби.....	124
4. Асосий воситаларга эскириш ҳисоблаш усуллари.....	128
5. Асосий воситаларни ишчи ҳолатда сақлаш харажатлари ва кейинги капитал қўйилмалар ҳисоби.....	135
6. Асосий воситаларнинг чиқиб кетишини ҳисобга олиш...	141
7. Асосий воситалар ҳақидаги маълумотларни ҳисоботларда акс эттириш.....	145

9-МАВЗУ. НОМОДДИЙ АКТИВЛАР ҲИСОБИ

1. Номоддий активларнинг моҳияти ва турлари.....	146
2. Номоддий активларни сотиб олиш ва уларни баҳолаш...	151
3. Номоддий активларни ҳисобга олиш тамойиллари.....	154
4. Номоддий активларга амортизация ҳисоблаш тартиби....	154
5. Номоддий активларни чиқиб кетишининг ҳисоби.....	156
6. Емирилдиган активлар бўйича харажатларни ҳисоблаш.....	157

10-МАВЗУ. ПУЛ МАБЛАҒЛАРИНИНГ ВАҚТДАГИ ҚИЙМАТИ

1. Молиявий ресурсларнинг вақтдаги қиймати ҳақида тушунча.....	160
2. Оддий ва мураккаб фоизлар ҳақида тушунча.....	161
3. Пул оқимларининг келгуси қиймати.....	165
4. Пул оқимларнинг жорий қиймати.....	167
5. Аннуитетнинг жорий ва келгуси қиймати.....	167

11-МАВЗУ. ЛИЗИНГ ҲИСОБИ

1. Лизинг тушунчаси ва унинг иқтисодий таркиби..... 170
2. Лизингнинг устунлиги ва камчиликлари..... 171
3. Лизингнинг турлари..... 173
4. Ижарага берувчида молиявий ва жорий ижара ҳисоби... 174
5. Ижарага олувчида молиявий ва жорий ижара ҳисоби.... 178
6. Активларни қайта ижарага олиш шarti билан сотиш..... 183
7. Кредитдан фойдаланиш ёрдамида ижарага олиш..... 183
8. Ер ва биноларни ижарага олишнинг хусусиятлари..... 184

12-МАВЗУ. ИНВЕСТИЦИЯЛАР ҲИСОБИ

1. Инвестициялар туғрисида тушунча ва уларни ҳисобга олишнинг мақсади..... 184
2. Инвестицияларни баҳолаш..... 186
3. Инвестициялар киримини ҳисобга олиш тартиби..... 187
4. Инвестицияларни қайта баҳолаш ва бу муомалаларни ҳисобга олиш тартиби..... 190
5. Инвестициялар бўйича даромадларни ҳисобга олиш тартиби..... 192
6. Инвестицияларни бир тоифадан иккинчисига утказиш тартиби..... 194
7. Инвестициялар чиқимини ҳисобга олиш тартиби..... 195
8. Инвестициялар бўйича маълумотларни молиявий ҳисоботларда акс эттириш..... 196

13- МАВЗУ. МАЖБУРИЯТЛАР ҲИСОБИ

1. Мажбуриятлар таърифи ва уларни эътироф этиш тартиби..... 197
2. Мажбуриятларни баҳолаш тартиби..... 197
3. Мажбуриятларнинг туркумланиши..... 199
4. Жорий мажбуриятларни ҳисобга олиш тартиби..... 200
5. Узоқ муддатли мажбурият ҳисобга олиш хусусиятлари.. 207

14- МАВЗУ. ВАЛЮТА АЛМАШТИРИШ КУРСИНИНГ ЎЗГАРИШИ НАТИЖАЛАРИ ҲИСОБИ

1. Хорижий валютадаги ҳужалик муомалаларининг мо- ҳияти.....	213
2. Ҳисоблаш ва мувофиқлик тамойилларини хорижий валюта курсилаги фарқларни ҳисобга олишда қўллаш.....	214
3. Хорижий булинмаларнинг туркумланиши.....	217
4. Хорижий корхоналар молиявий ҳисоботларини миллий валютада қайта ҳисоблаш.....	218
5. Хориждаги корхонанинг чиқиб кетиши.....	220

15-МАВЗУ. ҚАРЗЛАР БЎЙИЧА ХАРАЖАТЛАР ҲИСОБИ

1. Қарзлар буйича харажатлар таркиби.....	220
2. Қарзлар буйича харажатларни тан олиш тартиби.....	222
3. Қарзлар буйича харажатлар капитализацияси.....	223

16-МАВЗУ. ЎЗЛИК КАПИТАЛ ҲИСОБИ

1. Корхона ўзлик капиталининг таърифи ва унинг тар- кибий қисмлари.....	225
2. Низом капиталининг ҳисоби.....	225
3. Қушилган капитал ҳисоби.....	228
4. Захира капитали ҳисоби.....	230
5. Сотиб олинган хусусий акциялари ҳисоби.....	232
6. Мақсадли тушумлар ҳисоби.....	234
7. Келгуси давр харажатлари ва туловлари захираси ҳисоби.....	235
8. Тақсимланмаган фойда (қопланмаган зарар) ҳисоби.....	236
9. Тақсимланмаган фойда туғрисидаги ҳисобот ва унга ўзгартиришлар киритиш тартиби.....	239

17-МАВЗУ. ФАВҚУЛОДДА МОДДАЛАР ҲИСОБИ

1. Фавқулодда моддаларнинг таърифи ва тавсифи.....	241
2. Фавқулодда моддалар вужудга келишининг ҳоллари	242
3. Фавқулодда моддаларни бухгалтерия ҳисоби ва уларни молиявий ҳисоботда акс эттириш тартиби.....	243

4. Фавқулодда моддаларнинг ёритилиши.....	244
---	-----

18-МАВЗУ. ФОЙДА СОЛИҒИ ҲИСОБИ

1. Бухгалтерия фойдаси ва солиққа тортилувчи фойда туғрисида тушунча.....	245
2. Доимий фарқлар ҳисоби.....	245
3. Вақтинчалик фарқлар ҳисоби.....	246
4. Вақтинчалик фарқларнинг солиқ самараси ҳисоби.....	247
5. Тўланадиган солиқ суммасини ҳисоблаш тартиби.....	250
6. Иқтисодий фаолиятдан зарар қўрилган вазиятдаги солиқ ҳисоби.....	251

19-МАВЗУ. ПУЛ ОҚИМЛАРИ ТЎҒРИСИДАГИ ҲИСОБОТ

1. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботнинг мақсади ва зарурияти.....	252
2. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботнинг мазмуни ва шакли.....	253
3. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисоботни тайёрлаш услубиёти.....	256
4. Хорижий валютадаги пул оқимлари.....	262
5. Пул оқимлари туғрисидаги ҳисобот бўйича очиб беришлар.....	263

20-МАВЗУ. КЎЗДА ТУТИЛМАГАН ВАЗИЯТЛАР ҲИСОБИ

1. Хўжалик фаолиятининг кўзда тутилмаган вазиятлари туғрисида тушунча ва уларни баҳолаш.....	264
2. Хўжалик фаолиятининг кўзда тутилмаган вазиятларини ҳисобга олиш тартиби.....	265
3. Хўжалик фаолиятининг кўзда тутилмаган вазиятларини молиявий ҳисоботда акс эттириш тартиби.....	271
4. Кўзда тутилмаган вазиятлар бўйича очиб беришлар.....	272

21-МАВЗУ. БОҒЛИҚ ТОМОНЛАР ЎРТАСИДАГИ МУОМАЛАЛАР

1. Боғлиқ томонлар ҳақида тушунча ва уни ҳисобга олиш- нинг зарурати.....	273
2. Боғлиқ томонлар уртасидаги муомалаларнинг шакл- лари.....	274
3. Боғлиқ томонлар уртасидаги муомалалар ҳисобининг хусусиятлари.....	276
4. Боғлиқ томонлар уртасидаги муомалаларни очиб бериш- лар.....	276
Фойдаланилган адабиётлар.....	278

ҚАЙДЛАР УЧУН

Blank lined page for notes.

**АБДУРАУФ АБДУЛЛАЕВ, ЭРКИНЖОН МЎЙДИНОВ,
МАЛИКА ЮСУПОВА, БАҲОДИР СОЛИЕВ,
ҚИЁМИДДИН РУСТАМОВ**

МОЛИЯВИЙ ҲИСОБ

Тошкент — «Fan va texnologiya» — 2005

**Муҳаррир
Тех. муҳаррир
Мусаҳҳиҳ**

***М. Тожибоева
А. Мойдинов
М. Ҳайитова***

**Босишга рухсат этилди 20.12.2005. Бичими 60×84^{1/16}.
Нашр табоғи 18.0. Адади. 1000. Буюртма №214.**

**«Fan va texnologiya» нашриёти, 700003, Тошкент,
Олмазор, 171.**

Шартнома №06-05.

**«Фан ва технологиялар Маркази» босмахонасида чоп этилди.
700003, Тошкент, Олмазор, 171.**

